

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

113

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничтво

Проф. др Габор АГОШТОН (Вашингтон, САД)

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, виши научни сарадник (Москва, Русија)

Проф. др Ђорђе БУБАЉО, заменик главног и одговорног уредника (Београд)

Проф. др Росица Стефанова ГРАДЕВА (Софија, Бугарска)

Доц. др Пјотр КРЕЗЕЛ (Љођ, Пољска)

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник (Београд)

Др Иван ЛАКОВИЋ, виши научни сарадник (Подгорица, Црна Гора)

Проф. др Ђузепе МОТА (Рим, Италија)

Др Александра НОВАКОВ, научни сарадник (Нови Сад)

Др Гордана ПЕТКОВИЋ, виши кустос (Нови Сад)

Академик Мира РАДОЈЕВИЋ (Београд)

Др Срђан РУДИЋ, научни саветник (Београд)

Др Александар ФОТИЋ, стручни саветник (Београд)

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник (Београд)

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

113
(1/2026)

НОВИ САД
2026

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Предраг Коматина „ДАЛМАЦИЈА” У <i>ЖИТИЈУ СВ. ЛИТБЕРТА</i>	Predrag Komatina “DALMATIA” IN <i>THE LIFE OF ST. LIETBERT</i>
9–14	

Милан Ј. Кутлешић РЕАКЦИЈЕ БРИТАНСКИХ ЗВАНИЧНИКА И ШТАМПЕ НА ПОЧЕТАК ГРЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ (1821)	Milan J. Kutlešić REACTIONS OF BRITISH OFFICIALS AND THE PRESS TO THE OUTBREAK OF THE GREEK REVOLUTION (1821)
15–25	

Ненад Анжел ДВЕ ПОСЕТЕ БУГАРСКОГ КРАЉА ФЕРДИНАНДА СРБИЈИ У ЈЕСЕН 1909. ГОДИНЕ	Nenad Anžel TWO VISITS OF THE BULGARIAN KING FERDINAND TO SERBIA IN THE AUTUMN OF 1909
27–42	

Константин Драгаш ПОЛЕМИКА ГАЕТАНА САЛВЕМИНИЈА И ИТАЛИЈАНСКИХ НАЦИОНАЛИСТА О ДАЛМАЦИЈИ И ЈУГОСЛОВЕНСКОМ УЈЕДИЊЕЊУ 1914–1920.	Konstantin Dragaš THE DEBATE BETWEEN GAETANO SALVEMINI AND ITALIAN NATIONALISTS OVER DALMATIA AND YUGOSLAV UNIFICATION, 1914–1920.
43–69	

Илија П. Кукобат и Немања В. Митровић НАД ДУНАВОМ И КАРПАТИМА: ВАЗДУШНИ САОБРАЋАЈ ИЗМЕЂУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И РУМУНИЈЕ У XX ВЕКУ	Ilija P. Kukobat and Nemanja V. Mitrović ABOVE THE DANUBE AND THE CARPATHIANS: AIR TRANSPORT BETWEEN YUGOSLAVIA AND ROMANIA IN THE 20 TH CENTURY
71–89	

Милош Тимотијевић СТАВОВИ ЕПИСКОПА НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА О ПОТРЕБИ ЖРТВОВАЊА ЗА ОТАЏИНУ (1936–1941)	Miloš Timotijević VIEWS OF BISHOP NIKOLAJ VELIMIROVIĆ ON THE NEED FOR SACRIFICE FOR THE HOMELAND (1936–1941)
91–106	

Душанка Марковић РАД КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА ЕПАРХИЈЕ БАЧКЕ У НОВОМ САДУ У ПЕРИОДУ 1991–2024.	Dušanka Marković THE WORK OF THE CIRCLE OF SERBIAN SISTERS OF THE EPARCHY OF BAČKA IN NOVI SAD 1991–2024
107–146	

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Лука Јовановић
*Живот и рад Михајла Кијамејновића, учитеља и националног радника
(1882–1961)*
(Прир. Марко Марковић, Немања Димитријевић и Стефан Филиповић;
Архив Косова и Метохије, Приштина 2025, 163 стр.)
147–148

Ђорђе Гојић
Из смрти у бесмртности. Појром у Бачкој 1941–1944. године
(Прир. презвитер др Милан Бандобрански;
Беседа – Информативна служба Епархије бачке, Нови Сад 2023, 239 стр.)
148–150

Лазар Радан
Danilo Kovač, *Fragile Alliance: Italy and Croatia in the Second World War*
(Institute for Contemporary History, Belgrade 2025; 343 pag.)
[Крчки савез: Италија и Хрватска у Другом светском рату,
Институт за савремену историју, Београд 2025]
151–152

Борис Радаковић
Горан Латиновић, *Република Српска, умијеће постојања*
(Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске,
Бањалука 2026, 82 стр.)
Goran Latinović, *The Republic of Srpska, the Art of Existence*
(The Archives of the Republic of Srpska and the Association of Archival Workers
of the Republic of Srpska, Banjaluka 2026, 82 pag.)
153–155

Сузана Узелац
Историја насеља општине Жабал, књ. I–III
Зборници радова са научних скупова под називом „Историја насеља
општине Жабал” који су одржани у Жабљу 2021, 2022. и 2023. године;
Матица српска и Библиотека „Вељко Петровић”; Нови Сад – Жабал 2022,
2023, 2024.
[гл. и одг. уредник Милан Мицић; чл. уредништва: Милан Мицић, Горан Васин
и Слободан Бјелица]
155–161

Лела Марковић
Митра Рељић, *Српска проба на Косову и Метохији: уништена споменичка
и језичка баштина*
(Матица српска, Архив Косова и Метохије и Дом културе Грачаница;
Нови Сад – Приштина – Грачаница 2025; друго, проширено издање; 598 стр.)
162–164

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
165–168

Владимир Николић
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAMES
ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР / GEOGRAPHICAL REGISTER
169–182

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
183–192

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
193–198

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ
199

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 94(497)''10''

https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2026.113.1

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Примљен: 28. 4. 2026.

Прихваћен: 9. 5. 2026.

Др ПРЕДРАГ КОМАТИНА, научни саветник
Српска академија наука и уметности
Византолошки институт
Кнеза Михаила 35, Београд, Србија
Е-адреса: predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0003-2469-2278>

„ДАЛМАЦИЈА” У ЖИТИЈУ Св. ЛИТБЕРТА

САЖЕТАК: У раду пажња се посвећује помену „Далмације” у *Житију Св. Литберта*, епископа Камбреа, које је крајем XI века написао монах Радулф. Указује се на околност да Радулф у опису Литбертовог проласка кроз унутрашњост Балканског полуострва приликом његовог ходочашћа у Свету земљу 1054. прави разлику између *Бугарске* и *Далмације*. Узимајући у обзир значење једног и другог појма у историјским изворима XI–XII века, као и вероватни итинерар Литбертовог путовања, који га је после проласка кроз византијску Бугарску водио путем за Солун преко подручја Топлице, разматра се могућност да је то подручје средином XI века било у политичком оквиру српске државе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Литберт од Камбреа; Радулф из Камбреа; Бугарска; Далмација; Топлица; Србија

Недавно је историчар Александар Узелац скренуо пажњу научне јавности на један занимљив и значајан извор за историју Балканског полуострва у XI веку. У питању је *Житије Св. Литберта*, епископа Камбреа, које је 1099–1100. написао Радулф, монах у опатији Св. Гроба у Камбреу. Литберт је био епископ Камбреа између 1051. и 1076. Приликом свог путовања према Светој земљи, Литберт је 1054. прешао преко Балканског полуострва, а његов потоњи животописац Радулф био му је пратилац на том путу.¹

¹ *Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rudulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis*, ed. A. Hofmeister, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 30.2, Leipzig 1934, 854–855; A. Узелац, „Скитски разбојници у бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века”, *Историјски часопис* 59 (2010), 59–74; Исти, *Крсташци и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018, 26–30.

Пут је латинске ходочаснике водио преко Угарске (*Pannonia*) „коју настањују Хуни” (*quam colunt Huni*”), а затим у „шумовиту пустош, која се зове *ѿусѿиѿња Буѿарске*, коју настањују разбојници скитскога народа” (*“Pretergressus Pannoniorum fines limitaneos ingreditur solitudines saltuosas, quas deserta Bulgariae nominant quasque latrunculi Sciticae gentis inhabitant”*), са којима су искусили вишедневне невоље и неприлике. Сачуван од већег страдања својим молитвама и Божјом вољом, епископ је са својим пратиоцима „прешао неповређен смртоносну област и боравишта разбојника” (*“mortiferam regionem latronumque domicilia pertransiit indemnis”*).²

Пошто је напустио *ѿусѿиѿњу Буѿарске* и тамошње „скитске разбојнике”, епископ је „ушавши у Далмацију и прошавши места, у којима је некада Диоклецијан градећи терме различите смртне казне наметао Христовим мученицима, скренуо курс према Исаврији. Њу пролазећи, дошао је у Коринт, и ту слушајући да почива тело Св. Димитрија најсјајнијег међу мученицима потражио је његов гроб и љубављу целог ума заслугама овога заискао је божанску помоћ. Одатле пошавши дошао је до Лаодикије у Сирији.”³

Како је показао А. Узелац, под *ѿусѿиѿњом Буѿарске* подразумева се подручје уз познати *Војнички ѿѿѿ (Via militaris)*, који је од Београда водио преко Ниша и Сердике према Цариграду.⁴ „Скитски разбојници” који су узнемиравали епископа Литберта и његове пратиоце у *ѿусѿиѿњи Буѿарске* били су пак Печенези, који су неколико година раније били насељени „по запуштеним равницама Бугарске”, тј. „по равницама Сердике, Ниша и Овчег Поља” (*ἐν ταῖς ἐρήμοις τῆς Βουλγαρίας πεδιάσι... ἀνὰ τε τὰς πεδιάδας τῆς Σαρδικῆς, τῆς Ναισσοῦ καὶ τῆς Εὐτζαπόλεως*),⁵ где су непосредно уочи доласка ходочасника подигли велики устанак против царске власти 1053, након којег су задобили фактичку контролу на том простору.⁶ Такве околности су несумњиво биле и разлог да Литберт и његови пратиоци напусте свој првобитни правац кретања који их је свакако из *ѿусѿиѿње Буѿарске* старим *Војничким ѿѿѿем* преко Ниша и Сердике водио у Цариград и да крену алтернативним правцем, који их је преко Далмације и „Исаврије” довео у Солун, који Литбертов животописац погрешно идентификује са Коринтом, где су се поклонили моштима Св. Димитрија и потом наставили пут према Сирији.⁷

Пошто, дакле, због печенешке опасности нису могли да наставе *Војничким ѿѿѿем* према Цариграду, Литберт и његови сапутници су, према његовом

² *Vita Lietberti*, 854.3–855.25; А. Узелац, „Скитски разбојници”, 62–63.

³ “Ingressus Dalmatiam locisque peragrat, in quibus olim Diocletianus terras edificando diversa mortis intulerat supplicia Christi martyribus, cursum flectit Isauriam versus. Quam preteriens devenit Chorthum illicque audiens Demetrii sancti inter martires preclari corpus quiescere sepulchrum eius expetiit totoque mentis affectu meritis ipsius divinum auxilium querit. Inde progressus ad Laoditiam Siriae pervenit...”, *Vita Lietberti*, 855.26–30.

⁴ А. Узелац, „Скитски разбојници”, 64–65.

⁵ *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5, Berlin – New York 1973, 459.

⁶ А. Узелац, „Скитски разбојници”, 65–74.

⁷ Осим што је Солун погрешно идентификовао са Коринтом, животописац је на овом месту помешао и редослед области кроз које су ходочасници пролазили, па је тако мало-азијску Исаврију навео пре „Коринта”, тј. Солуна, уместо непосредно пре Сирије, А. Узелац, „Скитски разбојници”, 63–64.

животописцу, након што су прешли *йусѣињу Бугарске*, „ушли у Далмацију и прошли места, у којима је некада Диоклецијан градећи терме различите смртне казне наметао Христовим мученицима”,⁸ да би потом доспели у Солун. Занимљиво је да на овом месту Литбертов животописац прави јасну разлику између „Бугарске” и „Далмације” – ходочасници су, наиме, „прешли” Бугарску и након тога „ушли у Далмацију”. „Бугарска” је у XI и XII веку био назив за византијску територију у унутрашњости Балканског полуострва која се поклапала са јурисдикционим подручјем Охридске архиепископије у границама Царства.⁹ Пошто се у Литбертовом житију прави разлика између Бугарске и Далмације, јасно је да територија којом су се ходочасници кретали након што су „ушли у Далмацију” није припадала византијској Бугарској, него „Далмацији”. Назив „Далмација” овде очигледно означава шире подручје у западном делу Балканског полуострва, на коме се некада простирала истоимена римска провинција, а не тадашње византијске поседе у јадранском приобаљу. Према цару Константину VII Порфирогениту (913–959) средином X века, стара римска Далмација је након словенског освајања у VII веку била подељена на ромејски део, који је обухватао приморске градове и острва, и словенски део, који је обухватао српске и хрватске кнежевине у унутрашњости.¹⁰ Византијски писци XI–XII века управо у том смислу користе назив „Далмација” за Србе и српску државу.¹¹ У *Житију Св. Лийбертија* појам „Далмација” као назив за подручје које превазилази оквире византијскихседа на Јадрану, а не припада византијској Бугарској у унутрашњости полуострва, може означавати једино словенску, у конкретном случају српску територију у његовом западном делу.

Након што су „ушли у Далмацију”, западни ходочасници су „прошли места, у којима је некада Диоклецијан градећи терме различите смртне казне наметао Христовим мученицима”. Издавач Адолф Хофмајстер је сматрао да на том месту животописац мисли на Диоклецијанову палату у Салони, тј. потоњи Сплит, док А. Узелац само констатује да је Далмација земља у којој је цар Диоклецијан (284–305) изградио терме и казнио многе хришћанске мученике.¹² Међутим, у тексту јасно стоји да су ходочасници „прошли места” у којима је цар Диоклецијан градио терме и прогонио хришћанске мученике, дакле, да су они, након што су напустили Бугарску и ушли у Далмацију, сами прошли и видели та места. То, дакле, није одблесак магловите традиције о

⁸ Vita Lietberti, 855.26–27.

⁹ П. Коматина, „Појам *Бугарске* у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије”, *Византијски свети на Балкану I–II*, ур. Б. Крсмановић, Јб. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 41–56.

¹⁰ П. Коматина, „Идентитет Дукљана према *De administrando imperio*”, *Зборник радова Византолошког института* (= *ЗРВИ*) 51 (2014), 35–39; Исти, *Константијин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021, 222–223.

¹¹ С. Пириватрић, „Срби као Трибали, Далмати и Дачани: прилог разумевању употребе појединих античких етнонима као византијских идентитетских ознака за Србе (од половине X до почетка XIII века)”, *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу: Средњи век, нови век, савремено доба I–II*, ур. С. Марјановић-Душанић, А. З. Савић, Београд 2025, 157–179; М. Nikolić, В. Pavlović, “Ethononyms in the Central Balkans in Byzantine Historical Narratives (late 10th–mid-13th Century)”, *ZRVI* 62 (2025), 8–12, 17–22.

¹² Vita Lietberti, 855, n. 6; А. Узелац, „Скитски разбојници”, 63.

Далмацији као земљи у којој је цар Диоклецијан подизао терме и прогонио мученике, него прецизан податак о сасвим одређеним местима која су се налазила у „Далмацији”, у којима је цар Диоклецијан градио терме и прогонио мученике, поред којих су Литберт и његови сапутници прошли 1054.

За неког ко би скренуо са главног пута према Цариграду, још од римских времена постојала су два пута која су водила према Солуну. Први је водио на југ, долином Јужне Мораве према долини Вардара, а други, важнији, на запад, преко Топлице, Косова и Липљана према Скопљу и долини Вардара.¹³ О коришћењу деонице тог пута од Липљана до Скопља у XI и XII веку сведоче и подаци о византијским војним походима против Срба у то време.¹⁴ Управо је пут преко Топлице пролазио кроз предео који је био познат по топлим изворима, по којима је и сама река Топлица и цела област добила име, што је у римско време погодновало изградњи терми. Осим оних у селу Баце код Плочника, римске терме су откривене и у порти Цркве Св. Прокопија и оближње Латинске цркве у Прокупљу, уз остатке античког храма који је посвећен Херкулу. Археолошка истраживања су показала да је управо на њиховој основи саграђена најранија црквена грађевина на том локалитету, рановизантијска базилика, што сведочи о његовом култном значају и указује на постојање ранохришћанског култа мученика страдалих у прогонима хришћана током III и почетком IV века.¹⁵ Да је у питању било подручје са значајним црквеним традицијама сведочи и околност да је у првој охридској повељи цара Василија II (976–1025) из 1019. Топлица забележена као једно од главних места територијалне организације Нишке епархије Охридске архиепископије,¹⁶ али данас није познато коме је тамошња базилика била посвећена пре него што су у њу пренете мошти Св. Прокопија после турског освајања Ниша 1386.¹⁷

Према изричитом сведочанству Литбертовог животописца Радулфа, то подручје средином XI века није припадало византијској Бугарској, него Далмацији, што, у вези са горе изнетим запажањима о значењу наведеног појма у том периоду, допушта могућност да се налазило у политичком оквиру српске државе. Тадашња српска држава Стефана Војислава и његових

¹³ О римским путним правцима између Ниша и Скопља, cf. *Tabula Imperii Romani*, K 34, Naissus-Dyrrhachion-Scupi-Serdica-Thessalonike, Ljubljana 1976; М. Мирковић, „Римски пут Naissus-Scupi и станице Ad Fines”, *Жива антика* 10 (1960), 249–257; V. Petrović, „Pre-Roman and Roman Dardania. Historical and Geographical Considerations”, *Balkanica* 37 (2006), 17–20, 23; Исти, *Дарданија у римским путинерарима. Градови и насеља*, Београд 2007, 87–100.

¹⁴ Љ. Максимовић, „Србија и правци византијских похода у XII веку”, *ЗРВИ* 22 (1983), 7–20.

¹⁵ Г. Милошевић, „Цркве у подножју Хисара у Прокупљу”, *Прокупље у истраживању, антици и средњем веку*, ур. М. Васић, Д. Маринковић, Београд–Прокупље 1999, 161–175; Ј. Кузмановић-Цветковић, *Прокупље, град Св. Прокопија*, Прокупље 2006, 32–42, 56–57; М. Јоцић, *Древно Прокупље*, Прокупље 2007, 27–36.

¹⁶ H. Gelzer, „Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche II”, *Byzantinische Zeitschrift* 2 (1893), 43.14–16; P. Komatina, „The Archbishopric of Ohrid from the 11th to the 13th Century: Territorial and Ideological Framework”, *Barbarians, Rhomaiotai and Those in Between. Integrating the Christians of the Central Balkans into the Byzantine Empire (late 10th – mid-13th century)* II, ed. B. Krsmanović, Belgrade 2025, 8–9.

¹⁷ С. Габелић, „О иконографији св. Прокопија”, *ЗРВИ* 43 (2006), 531–532; Д. Војводић, „Остаци старијег сликарства у цркви Светог Прокопија у Прокупљу”, *Ниш и Византија*, XXII, ур. М. Ракоција, Ниш 2024, 211.

наследника, настала његовим устанком против византијске власти 1039. године, обухватала је подручје раније византијске теме Србије и поморских српских земаља.¹⁸ Сама тема Србија се по свој прилици територијално поклапала са подручјем Рашке епископије и није обухватала Топлицу, која је, како је наведено, припадала Нишкој епископији.¹⁹ Податак из *Житија Св. Лиџберта* би могао указивати на то да се српска држава у унутрашњости полуострва сразмерно брзо проширила изван оквира раније теме Србије на суседне Србима насељене византијске територије попут Топлице. Познато је да је Стефан Немања као младић добио на управу „чест отачаства“ која је обухватала Топлицу, Ибар, Расину и Реке, што се на основу хронолошких одредница које о томе даје његов син и животописац Стефан Немањић, али и каснији српски летописи, може сместити у тридесете године XII века.²⁰ Топлица је у сваком случају у том тренутку морала припадати српској држави довољно дуго да би се могла сматрати делом Немањиног „отачаства“. На основу података из *Житија Св. Лиџберта* могло би се закључити да је „Далмација“ кроз коју су западни ходочасници прошли 1054. означавала српску државу, а да се Топлица са тамошњим Диоклецијановим термама налазила у њеном саставу.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2026/4/28

Accepted: 2026/5/9

PREDRAG KOMATINA, Ph. D., Principal Research Fellow
Institute for Byzantine Studies, SASA
Kneza Mihaila 35, Belgrade, Serbia
E-mail: predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-9281-3345>

“DALMATIA” IN THE *LIFE OF ST. LIETBERT*

SUMMARY: The paper focuses on the mention of “Dalmatia” in the *Life of St. Lietbert*, Bishop of Cambrai, written at the end of the 11th century by the monk Radulf of Cambrai. During his pilgrimage to the Holy Land in 1054, Bishop Lietbert passed through the interior of the Balkan Peninsula. After crossing Bulgaria, where he suffered many troubles from the local “Scythian robbers”, the bishop “entered Dalmatia and passed through places where Diocletian, building baths, had imposed various death sentences on the martyrs of Christ,” after which he continued his journey towards Thessalonica and further towards Syria. Due to the unsettled circumstances in the Byzantine Bulgaria, he could not continue along the traditional route to Constantinople; instead he was forced to take an alternative route, which led him from

¹⁸ Детаљаније о томе, видети: П. Коматина, „Србија и Дукља у делу Јована Скилице“, *ЗРВИ* 49 (2012), 172–180.

¹⁹ Р. Коматина, “Archbishopric of Ohrid”, 8–10, 13–14.

²⁰ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љиљана Јухас-Георгиевска, Томислав Јовановић, Београд 1999, 18–20; *Сјари српски родослови и лейописи*, прир. Љ. Стојановић, Београд – Ср. Карловци 1927, 170–171, 174–175, 177, 181, 184, 190, 193, 197; П. Коматина, „Житије Св. Симеона од Стефана Немањића као извор за хронологију промена на великожупанском престолу“, *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Ивана Коматина, Београд 2020, 17–23.

Niš via Toplica south to Thessalonica. In his description of Lietbert's journey across the Balkan Peninsula, Radulf makes a clear distinction between Bulgaria and Dalmatia. In historical sources from the 11th and 12th centuries, the term Bulgaria denotes the Byzantine territory in the interior of the Balkan Peninsula, while the term Dalmatia in this case can only denote the Slavic, that is, Serbian territory, in its western part, which suggests the possibility that the area of Toplica was within the political framework of the Serbian state in the mid-11th century.

KEYWORDS: Lietbert of Cambrai; Radulf of Cambrai; Bulgaria; Dalmatia; Toplica; Serbia

Др МИЛАН Ј. КУТЛЕШИЋ, научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: milan.kutlesic@iib.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0003-0125-6406>

РЕАКЦИЈЕ БРИТАНСКИХ ЗВАНИЧНИКА И ШТАМПА НА ПОЧЕТАК ГРЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ (1821)

САЖЕТАК: Избијањем Грчке револуције 1821. године грчки побуњеници су кренули у борбу против Османлија и позвали све хришћане на општи устанак против власти султана. Александар Ипсиланти, вођа Хетерије који је повео устанак, упутио је проглас којим су православни Грци позивани на борбу против султана и ислама. То је изазвало револт муслиманског становништва у Османском царству, па је у Цариграду долазило до повремене ескалације насиља према локалним Грцима. Пљачкане су и уништаване куће и радње које су биле у грчком власништву, док су Грци премлаћивани. Цариградски патријарх Григорије V је јавно осудио грчке побуњенике, али је и он пао у немилост османских власти. Стари патријарх је у својој осамдесет и четвртој години живота јавно обешен на Ускрс 1821. године по наређењу султана Махмуда II. Британске дипломате су имале разгранату обавештајну мрежу на територији Османског царства и у својим дипломатским извештајима детаљно су описивале атмосферу на султановом двору по избијању Грчког устанка. Патријархово тело бачено је у море, које су потом грчки морнари руским бродом превезли до Одесе, где је и одржана велика сахрана цариградском патријарху, као великом хришћанском мученику. Британска штампа извештавала је о томе како је Русија тај догађај користила као мобилишући фактор међу својим православним становништвом, а ради оснаживања антиосманског расположења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Александар Ипсиланти; патријарх Григорије V; Грчка револуција; британска дипломатија и штампа

Грчка револуција из 1821. године је догађај који је потресао Османско царство и уздрмао власт султана на територији Балканског полуострва, односно европског дела Царства. Значај овог историјског тренутка је у томе што је довео у питање целокупан европски поредак заснован на поразу Наполеонове Француске и одлукама Бечког конгреса из 1815. године. Угледни

и знаменити Грци почели су да се окупљају у завереничке и револуционарне групе, с намером да покрену оружану побуну против османске власти. Удружење Хетерија је основано у Русији, у Одеси, 1814. године, са намером да окупи значајне личности из Русије и других европских земаља и приволи их да приступе националном покрету за ослобођење Грка. Највиђенији члан Хетерије био је Александар Ипсиланти, генерал руске војске и припадник познате грчке фанариотске породице. Ипсиланти је 8. октобра 1820. године окупио чланове Хетерије у граду Измаилу¹, близу руско-османске границе и јавно позвао све Грке да се припреме за борбу.² Завереници окупљени око Ипсилантија прешли су реку Прут и ступили на територију Османског царства 6. марта 1821. године.³ Тако је отпочео грчки устанак у Османском царству, који је наредну деценију заокупио пажњу целог европског континента.

Александар Ипсиланти на слици из 1862.⁴
(Национални историјски музеј /Εθνικό Ιστορικό Μουσείο/ у Атини)

¹ Град Измаил налази се у југозападном делу данашње Украјине, у делти Дунава, 30 км од границе са Молдавијом.

² D. Brewer, *The Greek War for Independence: the struggle for freedom from Ottoman oppression*, New York – London 2001, 50.

³ R. Biton, *Grci: celokupna istorija*, Beograd 2021, 399.

⁴ Слику је израдио грчки сликар Дионисиос Цокос (Διονύσιος Τσόκος). На слици је Ипсиланти приказан у црној униформи, са амблемима Хетерије: крстом и лобањом са укрштеним костима.

Александар Ипсиланти је у граду Јашију, главном граду Бесарабије, издао проглас у којем је све Грке позвао на општи устанак против султана. Тај проглас је објављен у британском часопису *The Morning Chronicle* 13. априла 1821. године. Ипсиланти га је насловио „Борите се за веру и отаџбину”, што говори о томе колико је верски карактер био значајан у борби против Османлија. Текст је започео са: „Куцнуо је час, неустрашиви Хелени! Већ одавно нас народи Европе, који се боре за своја права и слободе, зову да им се придружимо...”⁵

Чињеница да су британске новине извештавале детаљно о овом догађају јасно говори колико су оне пажљиво пратиле дешавања на европском континенту, али и колико су имале развијену мрежу дописника тога времена у Европи. Узимајући у обзир комуникацијске мреже тога времена, може се закључити да је ниво преношења информација био на завидном нивоу. *The Morning Chronicle* је у даљем извештају пренео да је Ипсиланти у свом прогласу позвао Грке да се „полумесец баци са висина и да се уздигне крст”, јер је то било мерило по којем би могла да се извојује победа и на тај начин освети поробљена земља и света вера од „скрнављења варвара”.⁶

Покретањем оружане побуне у Влашкој и Молдавији, немирима који су избили на Пелопонезу и јавним прогласом Александра Ипсилантија против султана, ислама и османске власти растао је и анимозитет муслиманског становништва против хришћанског становништва у градовима Османског царства. Грци и други православни хришћани су у Османском царству били под духовним вођством Васељенске патријаршије, још од укидања Пећке патријаршије 1766. и Охридске архиепископије 1767. године.⁷ То је био један од разлога зашто су муслимани Османског царства васељенског патријарха доживљавали као духовног, али и световног лидера Грка. Тако се патријарх Григорије V нашао у немилости и код султана Махмуда II, као и код обичног муслиманског света. Патријарх је направио отклон од грчких устаника и јавно их је екскомуницирао из цркве због побуне против султана и османске власти. То је значило да је патријарх борбу против османске власти окарактерисао као највећу јерес због које следи изbacивање из редова цркве. Иако је овако јавно подржао султана, то га није спасило од осуде која му је била намењена. Султан Махмуд II је сматрао да патријарх, као најодговорнији за паству православних хришћана, сноси и највећу одговорност за деловање истих. На Ускрс 22. априла 1821. године, патријарх Григорије је обешен испред

⁵ *Morning Chronicle of London*, April 13, 1821.

⁶ Исиџо.

⁷ До 1766. Пећка патријаршија је имала верску јурисдикцију која је обухватала српско становништво на простору европског дела Османског царства, у пограничним деловима и областима које су се граничиле са Хабзбуршком монархијом и Млетачком републиком. Са њеним укидањем све епархије су потпале под јурисдикцију Васељенске патријаршије у Цариграду. О Пећкој патријаршији видети: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, Књ. I: *Од покршћивања Срба до краја XVIII века*, Београд 2002. Охридска архиепископија је обухватала централне и источне делове Балканског полуострва, где је живео највећи број европских Грка, а до њеног укидања долази 1767. О положају православне цркве у Османском царству, видети: S. Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge 1968.

капије Васељенске патријаршије. Стари патријарх Григорије је у тренутку смрти имао осамдесет и четири године.⁸ Патријарх није једини великодостојник Васељенске патријаршије који је завршио на трагичан начин услед оштре реакције султана и османских власти. Погубљено је и седам епископа, који су држани као таоци, пошто су претходно били ухапшени.⁹

Британски амбасадор Стренгфорд се за време ових дешавања налазио у Цариграду. У свом извештају британском министру спољних послова Каслреју, патријарха је описивао као „доброг и пречасног”.¹⁰ Навео је да је у пет сати по подне на недељу Ускрса, патријарх обавио верску службу у цркви. По изласку из исте, ухапшен је и обешен на лицу места на капији цркве, пред великим бројем људи који је ту био окупљен.¹¹ Стренгфорд је похвално писао о патријарху Григорију V, наводећи да је патријарх имао осамдесет и две године када је убијен.¹² Помињао је и тројицу владика за које зна да су били ухапшени и ликвидирани, али не у Фенеру, већ у другим четвртима Цариграда.¹³ Један од разлога који су патријарха одвели у смрт, а који се ретко помиње у историографији, по Стренгфордовом сазнању лежао је у чињеници да је патријарх помогао да породица кнеза Деметрија Моруциса (Μουρούζης) безбедно напусти Цариград и буде ван домаћаја османских власти.¹⁴ Кнез Деметрије Моруцис је потицао из угледне фанариотске породице, која је дала велики број утицајних људи у Османском царству, међу којима су били хосподари¹⁵ у Влашкој и Молдавији. Рођени брат кнеза Деметрија Моруциса, Константин, био је драгоман Порте. Та функција је значила да је формално био преводилац за султана и Порту, а *de facto* је означавала заменика министра спољних послова.¹⁶ Кнез Константин Моруцис је убијен и на његово место постављен је други кандидат, Ставрахоглу.¹⁷ Ставрахоглу је уједно и последњи фанариот који је био постављен на ту функцију.¹⁸ Стренгфорд наводи да је за позицију драгомана увек биран неко из редова фанариота, али да новоизабрани драгоман није био познат међу другим фанариотима. Проблем који је искрсао са кнезом Константином Моруцисом био је што је примио писмо од кнеза Александра Ипсилантија, који га је позвао да се прикључи побуни и рату против Османлија. Константин Моруцис је одмах проследио писмо Порти и превео је садржај текста. Султан Махмуд II је био сумњичав и захтевао је да добије писмо од Ипсилантија у оригиналу, те је довео другог преводиоца да га преведе. Тиме је желео да упореди два пре-

⁸ M. Mazower, *Greek revolution: 1821 and making the modern Europe*, London 2021, 33–34.

⁹ D. Brewer, *The Greek War for Independence*, 106.

¹⁰ TNA–PRO–FO 78/98, No 25, Стренгфорд – Каслреју, 25. април 1821, Цариград.

¹¹ *Исјо*.

¹² Стренгфорд је погрешно у извештају, пошто је патријарх имао осамдесет и четири године када је погубљен.

¹³ TNA–PRO–FO 78/98, No 25, Стренгфорд – Каслреју, 25. април 1821, Цариград.

¹⁴ *Исјо*.

¹⁵ Грци-фанариоти који су постављани од стране султана за господаре (управнике) у Влашкој и Бесарабији.

¹⁶ О драгоманима и фанариотима који су вршили ту функцију до 1821. видети: С. М. Philliou, *Biography of an Empire. Governing Ottomans in the Age of revolution*, Berkley 2011.

¹⁷ TNA–PRO–FO 78/98, No 25, Стренгфорд – Каслреју, 25. април 1821, Цариград.

¹⁸ С. М. Philliou, *Biography of an Empire*, 185.

вода и провери верност свога драгомана. Испоставило се да се два превода истог писма нису поклопили у садржају, пошто је К. Моруцис изоставио садржај једног пасуса из оригиналног писма, у којем се „компромитовала једна страна сила – држава”.¹⁹ То је изазвало велики бес код султана, који је наредио да се Константин Моруцис истог тrena погуби.²⁰ Стренгфорд помиње да је разговарао са амбасадором „поменуте стране државе” која се помињала у пасусу због кога је страдао Моруцис. Тај амбасадор га је уверавао да је драгман настрадао због тога што се у делу текста који је прећутао, имплицирало да је већ од раније био у контакту са Александром Ипсилантијем и да га је то коштало главе. Стренгфорд није навео са којим је амбасадором разговарао, али је остао при уверењу да је К. Моруцис настрадао због прећуткивања уплитања друге државе у побуну Грка, а не због некаквих претходних контаката са грчким револуционарима.²¹ Сви ови догађаји којима је сведочио у Цариграду, које је описивао као шокантне и запањујуће, изазвали су пренераженост код свих немуслимана. Стренгфорд је забринутно закључио да се политички врх османске државе водио „духом немилосрдног фанатизма” и да су се због тога могле очекивати само „страшне последице”.²²

О ужареној атмосфери у самом Цариграду писао је и британски лист *The Times*. Дописник из Цариграда је наводио да се у граду стало са обављањем свих послова и да је владало стање „анархије и конфузије”.²³ Због побуне која је наступила у Влашкој и Молдавији, сви Грци су стављени на листу непријатеља и побуњеника, пошто се од њих очекивало да се прикључе устанку. Османска влада је наредила „свим Турцима у престоници да се наоружају” и да буду спремни да је бране у случају потребе. Опште наоружавање масе довело је до пораста криминала, пљачки и уништавања радњи и приватне својине људи у Цариграду. Доста радњи које су продавале мешовиту робу су затворене из страха од пљачке. Пошто су ствари отишле предалеко, османска влада је кренула да одузима оружје од становништва. Неколико изгредника и прекршилаца закона било је кажњено, за пример осталима. Тако је поново био успостављен ред у Цариграду.²⁴ У истом чланку листа *The Times* описано је страдање грчког становништва у Цариграду и у другим деловима Царства. Дат је опис гранатирања града Патре од стране османске војске, где је спаљен велики број кућа у којима су живели Грци. Спровођењем терора над локалним Грцима, Османлије су присиле грчко становништво да пребегне на суседно острво Закинтос, које је било у саставу Јонских острва, а под влашћу и управом Велике Британије. Током ове војне кампање, велики број грчких свештеника је убијено, заједно са хиљадама других људи, док су цркве срушене и спаљене.²⁵ У Цариграду нису били поштеђени ни други хришћани, који су били поданици царева, који су подржавали султана у борби против Грка. Иако је аустријски амбасадор покушавао да буде посредник

¹⁹ FO 78/98, No 25, Стренгфорд – Каслреју, 25. април 1821, Цариград.

²⁰ *Исјо*.

²¹ *Исјо*.

²² *Исјо*.

²³ *The Times*, 10. април 1821; 18. мај 1821, стр. 3.

²⁴ *Исјо*.

²⁵ *Исјо*.

између Порте и Русије, није успео да спречи хапшење капетана и пет морнара који су били у његовој служби и поданици цара у Бечу. Они су одмах после хапшења ликвидирани одсецањем главе.²⁶

Тело патријарха Григорија V преузето је од стране грчких морнара, који су отпловили у Одесу, у руски град са великом грчком заједницом, у коме је и настала Хетерија. Лист *The Times* је известио да је у Одесу допремљено тело патријарха, заједно са четири епископа који су убијени у Цариграду током напада на Цркву и њене великодостојнике. Руске власти у Одеси водиле су рачуна да овај догађај не буде тумачен као директно мешање у односе између Османлија и Грка, већ су тражили посебну дозволу из Санкт Петербурга у вези са сахраном патријарха и других црквених великодостојника.²⁷ *The Times* је објавио да је патријарх сахрањен 20. јуна „уз велику свечаност која се одржала у граду”. У девет сати ујутро звонила су звона на црквама, пуцало се из топова, како са копна, тако и са усидрених бродова у луци. Улице су биле препуне људи, а сви званичници из цивилне, војне и црквене власти су присуствовали догађају.²⁸ Поред гувернера Одесе, помиње се да су присуствовали и бројни митрополити руске цркве, коју су били у обавези да то учине по захтеву руске владе. Без обзира што су многи прелазили велику даљину до Одесе, према писању листа, присуство на сахрани патријарха Григорија V није била ствар избора. Они су узели учешће у верској церемонији, која је трајала три дана. Тело патријарха је било изложено три дана, пре него што је био сахрањен у оквиру велике грчке цркве.²⁹

Чињеница да је у чланку наглашено да су црквени великодостојници Руске цркве били у обавези да присуствују овом догађају показује на који начин је руска влада желела да прикаже смрт патријарха. Иако су званичници Одесе морали да траже посебну дозволу за обављање верске церемоније на градској површини, на крају се то претворило у догађај који је обележило цело православно становништво. *The Times* је дошао до закључка да је руска влада смрт васељенског патријарха, пореклом Грка и поданика султана, човека који је пружио јавну подршку султану у борби против грчких побуњеника, представила као нешто што је требало да погоди цео православни свет. Присуство гувернера Одесе, митрополита и епископа Руске цркве, коришћење артиљерије руске војске и морнарице као вид одавања признања васељенском патријарху и епископима који су сурово погубљени, показује да је Русија желела да истакне своју улогу. Од 1774. године и споразума у Кучук-Кајнарџију, Русија је била заштитница права православног становништва у Османском царству.³⁰ Ово је нешто што није промакло Британцима и нема сумње да је сахрана васељенског патријарха уз све исказане државне почести у руском лучком граду Одеси нешто што су сматрали изузетно битним. Зато је овакав догађај забележен и представљен у једном од најпрестижнијих листова тога времена, као што је био *The Times*.

²⁶ *The Times*, 1. август 1821.

²⁷ *The Times*, 19. јун 1821

²⁸ *The Times*, 1. август 1821.

²⁹ *Исџо*.

³⁰ Споразумом из Кучук-Кајнарџија 1774. и то право су Руси имали све до 1856. и Париског споразума којим је окончан Кримски рат.

Колико је био значајан утицај штампе на јавно мњење у то време показује и то да је један штампани примерак новина у Лондону читало по тридесет људи.³¹ Што се тиче Велике Британије, тада је већ сваки већи или мањи град имао читаоницу, за коју се плаћала годишња чланарина, која је износила једну гвинеју, односно фунту. До 1815. године сваки град у Британији имао је читаоницу, док су већи градови имали и по неколико њих.³² У градским читаоницама биле су доступне новине које су излазиле на локалном и државном нивоу. Наравно, у читаоницама су могле да се читају и књиге и памфлети разних врста. Тако је од Лондона, Манчестера, Лидса, Глазгова, Единбурга, све до Белфаста и Даблина, постојала публика до које се могло допрети преко штампаних медија.³³ За земљу у којој је парламентарна монархија била начин државног уређења, утицај медија је био јако значајан. Постојали су провладини и опозициони медији. *Тајмс* је од догађаја из 1819. године, када су страдали радници који су протествовали у Манчестеру у тзв. „масакру код Петерлоа”³⁴, почео да подржава опозициону политику странке виговаца. Један од најзаслужнијих личности што је *The Times* престао да подржава владајуће торијевце који су били конзервативци, и пружио подршку либералним виговцима, био је Томас Барнс (Thomas Barnes).³⁵ Барнс је постао уредник *The Times*-а 1816. године и остао на том месту све до своје смрти 1841. године.³⁶ Његов главни сарадник из света политике био је виговац Хенри Броум, који је касније, као барон од Броума и Векса (Baron of Brougham and Vaux)³⁷ постао министар у влади Чарлса Греја (Charles

³¹ A. Aspinall, “The Circulation of Newspapers in the Early Nineteenth Century”, *The Review of English Studies*, Vol. 22, No. 85 (Jan., 1946), 29–43.

³² Гвинеја (guinea), британски ковани новац који је до XIX века био највреднија појединачна новчана јединица. У овој валути се све израчунавало: буџет, ратни трошкови, трговина итд. Кованица је имала одређен проценат злата у себи, а назив је добила по афричкој Гвинеји, одакле се експлоатисало највише злата које је доношено у Велику Британију. Гвинеја је вредела двадесет и један шилинг. У првој половини XIX века гвинеја је повучена из употребе и на њено место је дошла британска фунта.

³³ A. Aspinall, *The Circulation of Newspapers in the Early Nineteenth Century*.

³⁴ Масакр код Петерлоа – 16. августа 1819. војска је разбила демонстрације, убивши осамнаесторо људи.

³⁵ Томас Барнс (Thomas Barnes; *Лондон, 1785 – †1841). Школовао се на Кембриџу, да би започео каријеру адвоката у Лондону. Почео је да ради у листу *The Times* као позоришни критичар, да би касније прешао на позицију новинског извештача из британског парламента. Постао је главни уредник листа *The Times* 1816. године и био је на тој позицији све до смрти. О његовом лику и делу видети у монографији: D. Hudson, *Thomas Barnes of The Times: With Selections from his Critical Essays Never before Reprinted*, Cambridge 2013.

³⁶ D. Hudson, *Thomas Barnes of The Times: With Selections from his Critical Essays Never before Reprinted*, Cambridge 2013; L. Brake, M. Demoor, *A Dictionary of Nineteenth Century Journalism*, London 2009, 39.

³⁷ Хенри Питер Броум (Henry Peter Brougham, 1st Baron Brougham and Vaux; *Единбург, 1788 – †Кан, Француска, 1868). У родном граду је одрастао и похађао универзитет. Био је заљубљеник у природне науке и своју академску каријеру је започео као физичар и поштовалац Исака Њутна. Био је један од оснивача новина *Edinburgh Review*, у којима је с другим научницима водио расправе из области физике и астрономије. Убрзо након тога се одлучио за адвокатуру и преселио у Лондон. У Лондону се спријатељио са виговцима и носиоцима либералних идеја, као што је био Чарлс Греј који је постао премијер Велике Британије 1830. у чијој је влади Броум био један од министара. Броум је те године постао и барон, што га је одвајало од већине племства, које је носило наследне и породичне титуле. Оиграо је зна-

Grey).³⁸ Као поборник и подржавалац либералних идеја, Томас Барнс је лист *The Times* усмерио тако да постану новине које са симпатијама гледају на побуњене Грке, који су устали да се боре против тираније султана и Османског царства. Сагледавајући друштвену климу тадашње Велике Британије, као и политику уредништва новина, можемо да закључимо какви су били узроци и мотиви који су водили британске часописе да се отворено сврставају на страну Грка или султана, у рату који су Грци повели против Османлија.

Morning Chronicle био је лист који је имао читаоце међу либералима – виговцима, чак се сматрао и новинама које промовишу радикалне идеје. Међутим, када је избила Грчка револуција, овај британски лист био је више него суздржан. У великом тексту о почетку устанка у Влашкој и Молдавији, више се бавио Русијом и њеним интересом у свему томе, него самим Грцима и положајем хришћана у Османском царству.³⁹ С једне стране, можемо то да тумачимо као подозривост коју су британски радикали и либерали гајили према Руском царству, као симболу конзервативне политике и претње по ширење либералних идеја и покрета у Европи. С друге стране, мало је чудно да је лист, који се сматрао блиским либералним идејама, калкулише на конкретном политичком питању као што је борба народа против аутократске власти. Баш на тим питањима која су била суштинска за подржаваоце виговских идеја, *The Times* је током 1820-их година преузео улогу главног листа, који су читали они који су очекивали промовисање вредности либерализма, слободарских идеја, верске толеранције и права општег гласа. Због политичког калкуланства и недоследности у погледу идеје либерала и радикала, *Morning Chronicle* је доживео пад продаје тиража. Услед промене власничке структуре, која је довела до лошег пословања, овај британски лист доспео је у велике дугове и на крају је 1834. продат.⁴⁰

Као један од водећих листова који су подржавали торијевску конзервативну политику, *The Morning Post* је показао суздржане реакције када су била у питању дешавања у Османском царству, која су претила да наруше стабилност и границе државе Османлија. Основан је 1772. као лист који је требало да шири виговски политички програм и идеје. Међутим, лист као такав није наишао на подршку читалаца, пошто је продавано само око 500 примерака.

чајну улогу у усвајању реформског изборног закона из 1832, као и у доношењу Закона о укидању ропства на територији целокупне Британске империје, 1833. године. Његова преписка се налази на University College London.

³⁸ Чарлс Греј (Charles Grey; *Фалодон, 1764 – †Ховик, 1845) био је британски политичар, виговац, члан парламента, министар и премијер Велике Британије (од 1830. до 1834). Био је велики заговорник либералних идеја које су тада биле актуелне у британском друштву (укидања ропства, еманципацију католика, као и решавања проблема изборних места која су била наследна, а у њима нико није живео). Као премијер донео је Закон о изборној реформи 1832, који је укинуо тзв. „трула изборна места“, а 1833. његова влада је донела Закон о укидању ропства на територији Британске империје. Поднео је оставку 1834. и повукао се из света политике. О његовом лику и делу видети: E. A. Smith, *Lord Grey, 1764–1845*, Oxford 1990.

³⁹ *The Morning Chronicle*, 13. April 1821.

⁴⁰ *Oxford Dictionary of National Biography*, Vol. 5, Belle–Blackman, Oxford 2004, 899–900. Тада је Џон Блек (John Black) био главни уредник. Иако је имао високу репутацију код промотера либералне мисли као што су били Цереми Бентам (Jeremy Bentham) и Џон Стјуарт Мил (John Stewart Mill), лоше пословање је довело до пада тиража и продаје листа. Цереми Бентам га је чак сматрао најбољим издавачем у Великој Британији.

Убрзо, 1795, променио је власника, пошто су у време када је Британија почела да ратује против револуционарне Француске и Наполеона виговске идеје стављане у равн са профранцуском и антибританском реториком. Исто тако, као промотер виговских идеја издвојио се већ тада *Morning Chronicle*, тако да је та политичка струја медијски била покривена. Нова уређивачка политика је од *The Morning Post*-а направила лист који је постао наклоњен торијевцима и конзервативној политици. Колико је то био погодан политички моменат или добар послован потаз није до краја јасно. Међутим, чињеница је да је тираж са скромних 500 скочио на 5.000 продатих примерака дневно.⁴¹ *The Morning Post* није само преносио вести на начин које су биле обликоване тако да буду у складу са владајућом торијевском политиком, већ је и активно учествовао у промовисању вредности националног романтизма, као и критиковању револуционарних идеја. Као неки од његових колумниста били су британски песници Виљем Вордсворт и Семјуел Колриџ.⁴² У тренутку избијања Грчке револуције, можемо закључити да су то биле новине које је читало највише гласача торијевске странке, као и да је представљао актуелну политику Велике Британије, будући да су торијевци у то време били владајућа странка која је спроводила извршну власт. Пропагирање вредности конзервативне и цингоистичко-британске политике, *The Morning Post* је наставио да ради кроз цео XIX век, све до престанка свог постојања 1937. године.⁴³

The Morning Post је доследно подржавао конзервативне торијевце и није исказивао јавне симпатије за било шта што је одступало од званичне државне политике. То је важило и за Грке и Грчку револуцију. Велика Британија била је у савезу са Русијом, а са Османским царством није била у сукобу ни по једном питању. Јавна подршка Грцима није долазила у обзир, али ни напади на Русију као савезника. Новинар *The Morning Post*-а изругивао се тврдњама о потенцијалном војном уплитању Русије, која „није додала ниједног војника гарнизонима на Црном мору, још од када је потписала мировни споразум са Турском 1812. године”.⁴⁴

* * *

У догађајима који су се брзо одвијали на територији Османског царства због избијања Грчког устанка, британске дипломате су се показале на висини

⁴¹ О листу *The Morning Post*, почелима и ономе што су почели да представљају на медијској слици Велике Британије, видети: *The Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes (1907–21)*. Volume XIV. The Victorian Age, Part Two. IV. The Growth of Journalism. 9. The Stuarts and The Morning Post.

⁴² Самјел Тејлор Колриџ (Samuel Taylor Coleridge; *Отери Сент Мери, 1772 – †Лондон, 1834). Био је песник, књижевни критичар и теолог и с Виљемом Вордсвортом сматра се једним од оснивача романтизма у Енглеској. У почетку је био поборник револуционарних идеја из Америке и Француске, које су у другој половини XVIII века придобиле велик број присталица међу младим писцима и филозофима. Брзо је променио мишљење и после повратка из Немачке почео је у Енглеској да промовише идеје немачких филозофа. О његовом писању за *The Morning Post*, текстовима и односу са власником, уредником, како су читаоци реаговали на Колриџове новинске текстове, видети: Н. Thomson, *Coleridge and the Romantic Newspaper: The 'Morning Post' and the Road to 'Dejection'*, London 2016.

⁴³ W. Hindle, *The Morning Post, 1772–1937. Portrait of a Newspaper*, New York 2023.

⁴⁴ Исиџо.

зататка. С једне стране, нису дозволили да буду увучени у игру између султана, револуционара и других европских држава. С друге стране, имали су развијену обавештајну мрежу, коју су вешто користили у прикупљању података о актуелним догађајима и обавештавању Министарства спољних послова у Лондону о збивањима на терену. Британска штампа је била врло ажурна о информисању британске јавности о ономе што се збивало како у самој престоници Османског царства, тако и на периферији, где су се одвијале прве борбе између Грка и Османлија. У зависности од тога како је који британски лист био идеолошки обојен, тако су и поједина питања била више или мање наглашавана, али читаоци свакако нису били ускраћени за основне информације.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2026/1/15

Accepted: 2026/2/25

MILAN J. KUTLEŠIĆ, Ph.D., Research Associate
The Institute of History Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: milan.kutlesic@iib.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0003-0125-6406>

REACTIONS OF BRITISH OFFICIALS AND THE PRESS TO THE OUTBREAK OF THE GREEK REVOLUTION (1821)

SUMMARY: The Greek Revolution was one of the most important events in Europe during the first half of the 19th century. In 1821, Greek rebels led a fight against the Ottoman Empire, with the aim of liberating the entire area of Europe and the eastern Mediterranean from the rule of the Sultan. The significance of this historic moment is that it called into question the entire European order based on the defeat of Napoleon's France and the decisions of the Congress of Vienna in 1815. Prominent and notable Greeks began to gather in conspiratorial and revolutionary groups, with the intention of launching an armed rebellion against Ottoman rule. The secret society *Eteria* was founded in Odessa, Russia, in 1814, with the intention of bringing together prominent figures from Russia and other European countries and persuading them to join the national movement for the liberation of the Greeks. The most prominent member of *Eteria* was Alexander Ypsilantis, a general in the Russian army and a member of the famous Greek-Phanariot family. The conspirators gathered around Alexander Ypsilantis crossed the Prut River and entered the territory of the Ottoman Empire on March 6, 1821. Thus began the Greek uprising in the Ottoman Empire, which captured the attention of the entire European continent for the next decade. Alexander Ypsilantis issued a proclamation in the city of Iasi the capital of Bessarabia (Moldavia), calling on all Greeks to a general uprising against the sultan. With the launch of armed revolts in Wallachia and Moldavia, the unrest that broke out in the Peloponnese, and the public proclamation of Alexander Ypsilanti against the sultan, Islam and Ottoman rule, the animosity of the Muslim population against the Christian population in the cities of the Ottoman Empire grew. Thus, Patriarch Gregory V found himself in disfavor with Sultan Mahmud II, as well as with the ordinary Muslim world. On Easter Sunday, April 22, 1821, Patriarch Gregory was hanged in front of the gates of the Ecumenical Patriarchate. Patriarch Gregory was eighty-four years old at the time of his death. The Patriarch is not the only dignitary of the Ecumenical Patriarchate who met a tragic

end due to the harsh reaction of the Sultan and the Ottoman authorities. Seven bishops were also arrested, held hostage, and eventually executed. British Ambassador Strangford was in Constantinople at the time of these He built up a good intelligence network and reported in detail to the British Foreign Secretary about events in Constantinople, the Ottoman Empire, as well as conversations with ambassadors of other countries. In his reports, he concluded that the political leadership of the Ottoman state was guided by a “spirit of ruthless fanaticism” and that only “terrible consequences” could be expected as a result. British newspapers such as *The Times* and *The Morning Chronicle* informed the public in Great Britain about the events taking place in the Ottoman Empire in a timely manner. Depending on how ideologically colored a British newspaper was, whether it supported the current government or not, certain issues were more or less emphasized in accordance with state policy. Certainly, readers were not deprived of essential information.

KEYWORDS: Aleksandar Ypsilantis; Patriarch Gregory V; Greek Revolution; British diplomacy and British press

Др НЕНАД АНЖЕЛ
Јагодина, Србија
Е-адреса: nenad.anzel@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-3019-0136>

ДВЕ ПОСЕТЕ БУГАРСКОГ КРАЉА ФЕРДИНАНДА СРБИЈИ У ЈЕСЕН 1909. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Почетком XX века сложене међународне прилике подстакле су Србију и Бугарску на интензивирање напора ка постизању политичког споразума. Суочена са агресивном политиком Аустроугарске, Србија је тежила обезбеђивању спољнополитичке стабилности, док је Бугарска истовремено настојала да се заштити од претњи Османског царства. Појачане дипломатске активности, започете 1904. године, довеле су до закључења савеза у јулу 1905. године, који, међутим, није заживео у пракси услед нерешених спорова, пре свега око питања Македоније. Након анексије Босне и Херцеговине 1908. године и пораста страха од експанзионистичких тежњи Двојне монархије, односи између две државе постепено су се побољшавали. Почетком 1909. године реализована је посета српског министра иностраних дела Милована Миловановића Софији, након чега су уследиле и две посете бугарског монарха Србији током јесени исте године. Ове дипломатске активности представљале су значајан корак ка интензивирању међудржавних односа. Рад има за циљ да анализира резултате Фердинандових посета Србији и истакне њихов значај за даље кораке ка успостављању политичког и војног савеза између Србије и Бугарске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: краљ Фердинанд; Милован Миловановић; Бугарска; Србија; споразум

Анексиона криза и њен болан завршетак по националне интересе Србије изазвали су незадовољство и огорчење у српском народу и друштву. Влада у Београду, на челу са Стојаном Новаковићем, често називана владом „четворне коалиције”¹, била је принуђена да прихвати анексију Босне и Херцеговине под притиском Аустроугарске и великих сила. Снагом ауторитета и манифестацијом јединства свих кључних политичких чинилаца у земљи, влада и

¹ О влади „четворне коалиције” Стојана Новаковића вид. у: Ђорђе Ђурић, „Стојан Новаковић на челу ’четворне коалиције’”, у: *Стојан Новаковић. Поводом сто седамдесет њених година од рођења*, Београд 2018, 137–145.

њен председник Новаковић успели су да новонастала ситуација буде релативно мирно прихваћена у народу. Рат са Двојном монархијом није био опција, јер је Србија била евидентно слабији противник. С друге стране, ниједна велика сила није желела да због Србије крене у обрачун са Аустроугарском и њеном заштитницом Немачком.¹

У новој влади функцију министра иностраних дела обављао је Милован Миловановић, који је, заједно са председником владе Новаковићем, предано радио на анализи новонасталих околности на Балканском полуострву и утврђивању корака које је српска влада требало да предузме, у циљу реализације сопствених националних интереса. Ти кораци првенствено су били усмерени ка нормализацији пољуљаних односа са Аустроугарском и Османским царством поводом питања статуса српског живља у Старој Србији и Македонији. Посебна пажња била је посвећена односима са суседном Бугарском.²

Што се тиче постизања споразума са Бугарском, Миловановић је сматрао да је по том питању предуслов претходно добар однос Београда са Аустроугарском. Србија је у последњој кризи, сматрао је српски дипломата, показала да хоће и може да брани своју независност и да је по том питању не треба потцењивати. Европа би, тврдио је он, требало да спречи Аустроугарску да „потчини себи и свом утицају Балканско полуострво”, да се одрекне своје „освајачке политике” на Балкану и да пристане на формулу „Балкан балканским народима”. Докле год Двојна монархија има „прохтева на балканске земље у нади да ће их заузети”, све више ће Бугарској чинити „авансе” како би је удаљила од Србије. Миловановић је сумњао да Бугарска може да одоли „таквим авансима као што то искуство и показује”. Из тог разлога, „док траје тако неодређено стање”, не треба да су према Аустроугарској „све капије затворене и сви мостови прекинути”. Беч нема „никаких интереса” да помаже Бугарску на штету српских интереса. Да ли ће то чинити, питао се Миловановић, то није знао, али је Аустроугарска морала да рачуна на „апсолутну непомирљивост” Србије према њеним тежњама. Стога је потребно, колико год је могуће, заузети став којим би се Беч уверио да се са Србијом може „погодити” у случају да јој „општеевропске прилике допусте да уђе у Солун”, а надати се ипак да до тога неће доћи. Поучен дипломатским искуством из Анексионе кризе, Миловановић је био свестан да Србија не би била у стању да спречи евентуални продор Монархије ка Солуну, али је трезвено размишљао да је за такву „евентуалност” боље за Србију да обезбеди што бољи положај. Буде ли обрнуто и Аустроугарска буде спречена да врши даљи продор на Балканско полуострво, онда држање Србије према њој треба да буде такво да Монархија нема „никакав рачун бити неповерљива” према Србији, као и према другима, и на тај начин да не сматра сваку српску „тековину” као њену „штету и опасност”. У том случају, интерес Беча не би био да „штети” Србију у корист Бугарске већ, напротив, да помогне Србију „да што даље према Истоку и Југу захвати”.³

¹ Михаило Војводић, *Само својим ђуштем. Стојан Новаковић у скућенинском и јавном животу Србије 1905–1915*, Београд 2015, 115.

² *Истио*, 116–117.

³ Државни архив Србије (ДАС), Лични фонд Милована Миловановића (ММ), Ф-ХІ, 9. април 1909, 14–16.

Миловановић је сматрао да је опасно за сваку малу државу да буде у непријатељству са својим моћним суседом. То се, по њему, нарочито односило на балканске државе, с обзиром на стално отворено балканско питање. Најтеже је „издржати” непријатељство Аустроугарске, с обзиром на њен велики политички и економски интерес на Балканском полуострву. Зато је положај Србије у односу на Бугарску био инфериоран. Чак и ако Бугарска искрено размишља о „заједници са Србијом”, положај Србије ће бити такав докле год Софија има „исправне односе према свим великим силама, а према Србији не”, а нарочито док Двојна монархија супротставља интересе Бугарске интересима Србије. „Поред војничке инфериорности Србије према Бугарској”, тврдио је Миловановић, дипломатска инфериорност оставила би још теже последице по њене интересе.⁴

Односи између Бугарске и Србије у првом реду су утицали на креирање правца и циљева српске спољне политике након Анексионе кризе. По Миловановићу, предуслов да Србија може сачувати своју независност било је стварање програма којим би окупила онај део Срба на Балканском полуострву који још увек није био потпао под власт Аустроугарске. Поменути програм Србија је могла да оствари једино у случају да између ње и Бугарске буде „утврђен искрен споразум”, који је претпостављао и заједничку акцију.⁵

Миловановић је добро схватао да је у вођењу активне балканске политике Србија морала да рачуна на два неизоставна политичка центра – Беч и Софију. Престоница Аустроугарске, Беч, био је осокољен ветром који јој је у једра непрестано давао њен највећи савезник, немачки Рајх, и Софија најближа Цариграду, са најјачом војском на Балкану и „највећим престижом од свих балканских држава”. Управо су Беч и Софија, по Миловановићу, током Анексионе кризе и у њеној припреми „дејствовали заједнички”. Међутим, заједнички интереси из времена кризе, замишљени као залог за будуће односе између Бугарске и Аустроугарске, неминовно су почели да се укрштају, тако да је „први нови корак напред” Двојне монархије у правцу југа Балканског полуострва водио Беч дубље у сферу бугарских интереса. Најновији догађаји, тврдио је Миловановић, условили су да Бугарска више не гледа себе као „обичну балканску државу” нити сматра да њена будућност „зависи од будућности осталих балканских земаља”. Она себе види као „балканску велику силу” која жели да „утврди своју хегемонију” над осталим народима и државама на Балкану.⁶

С друге стране, Србија је, пре било каквог разговора, морала бити „начисто с тим чему се од Бугарске може надати”. Од договора са Бугарском, сматрао је српски министар, зависио је „опстанак независне српске државе”. Уколико не би дошло до споразума на основу заштите српских националних интереса, Србија би морала да напусти идеју о независној држави и да „прими другу комбинацију” за своју будућност. Од капиталне важности било је, упозоравао је Миловановић, судбоносне за „будућност Српства”, учинити све што је могуће како би се обезбедило што повољнији терен за постизање споразума. С Бугарском се треба „објаснити из основа”, претензије у Маке-

⁴ Исто, 16.

⁵ ДАС, ММ, Ф-XXVI, 18. IV 1909, *Србија и Бугарска*, 29.

⁶ ДАС, ММ, Ф-XXVI, 20. април 1909, *Шта саг?*, 33.

донијати свести на неопходан минимум и истицати све користи које би Бугарска имала од договора са Србијом. Неопходно је предочити довољно јасно бугарском суседу да, у случају непостизања договора, Србија мора тражити алтернативу на другој страни. Миловановић је знао да је за договор са Бугарском неопходно посредовање великих сила, нарочито Русије. Велике силе требало је да раде на томе да Бугарска стекне уверење да је Србија вољна и у стању да се споразуме са Аустроугарском и да у потпуности уђе у сферу њених интереса. То је, пре свега, значило стварање „моста према Турској”. „Бугарска треба добро да рачуна да је за њу алтернатива: или независна и слободна Србија у Скопљу и Прилепу, или Србија са Аустроугарском у Скопљу и до Струме”.⁷

Завршетак Анексионе кризе у пролеће 1909. године означио је почетак нове фазе балканске политике српског министра спољних послова Милована Миловановића. Од тог тренутка, како је то добро уочио бугарски посланик у Београду Андреј Тошев⁸, постизање споразума са Бугарском за Миловановића је постало једно од кључних опредељења његове спољне политике. Све остале његове дипломатске активности пале су у други план. Реална бојазан од зближавања Аустроугарске и Бугарске, која је резултирала заједничком политиком приликом анексије Босне и Херцеговине и проглашења бугарске независности, затварала је све перспективе будуће сарадње Србије и Бугарске.⁹

Током априла 1909. године, свестан озбиљности тренутка, Миловановић је ужурбано отпочео рад на што бржем повезивању Србије са Бугарском. Дипломатском представнику у Софији, Светиславу Симићу, наложио је да код бугарске владе испита њено расположење поводом настале ситуације и да ради на што већој „размени мисли” са бугарским званичницима у циљу стварања што „интимније заједнице” између Београда и Софије.¹⁰ У исто време, Миловановић је радио на широј дипломатској активности код кабинета пријатељских земаља, како би преко њих утицао на званичнике у Софији да крену у преговоре са Србијом. Да би убрзао рад на постизању споразума, Миловановић је Тошеву изнео свој предлог који је садржао две могућности: прва, споразум који би одмах ступио на снагу и који би решио хитна и горућа питања, или уговор који би решавање свих проблема обухватио у ширем временском опсегу. С тим у вези, Миловановић је био спреман да прихвати аутономни статус за Македонију, иако јој се начелно противио, уз гаранције за очување националних права српског народа у тој области. Уколико није било могуће обезбедити аутономију, Миловановић је тражио правичну поделу Македоније, захтевајући одређене градове, попут Скопља, Велеса, Прилепа, Дебра и Охрида, као неопходан услов за погодбу. Истовремено српски министар је предлагао формирање економске заједнице између Бугарске и Србије кроз увођење царинске уније између две државе.¹¹

⁷ Исиџо, 34.

⁸ Андреј Тошев (Андреј Тошев, *1867–†1944), бугарски политичар и дипломатски представник Бугарске у Србији од 1908. до 1913. године.

⁹ Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997, 215.

¹⁰ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. (даље: ДСПКС), књига III, свеска 5/I, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014, бр. 3, 182.

¹¹ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 219.

Поред билатералних преговора између Београда и Софије, Миловановић је радио на ширењу идеје о неопходности зближавања Бугарске и Србије у престоницама пријатељских сила Антанте. Међутим, тај рад је захтевао и приступ дипломатским круговима изван простора утицаја тих сила. У Италији, држави формалној чланици Тројног савеза, српски дипломатски представник је налоге свог министра усаглашавао и заједнички на њима радио, упоредо са бугарским дипломатским представником Димитријем Ризовим¹². Посебно је било потребно упознати амбасадоре са опасношћу која је претила од стране Немачке и Аустроугарске, које су на све начине настојале да Бугарску одвоје од Србије. Тога је био свестан и министар спољних послова Италије Титони¹³, пријатељ Миловановића из времена његовог службовања у Риму. Он је лично подржавао активности усмерене ка зближавању Бугарске и Србије, али тај став није могао јавно да истиче због обавеза које је Италија имала према својим савезницима у Берлину и Бечу.¹⁴

Током својих дипломатских активности на постизању споразума са Бугарском, Миловановић је имао велику жељу да се сретне са краљем Фердинандом. Бугарски владар му је импоновао, иако је његова политика била у супротности са схватањима Миловановића. С друге стране, политика балансирања између Аустроугарске и Русије, као и смелост којом је Фердинанд водио своју политику без много скрупула и начела, будили су одушевљење код Миловановића.¹⁵ Током јуна 1909. године, у једном од извештаја који је српски представник Симић послао из Софије, пренео је Миловановићу да му је министар Стефан Паприков¹⁶ у два наврата споменуо како је краљ Фердинанд, као страствени ботаничар, изразио жељу „да се пење на Копаник”, те да би волео да ту жељу испуни током исте године. На полеђини извештаја Миловановић је написао како би му била изузетна част уколико би му бугарски краљ пружио прилику за разговор, а да ће он учинити све да краљева екскурзија „буде што пријатнија”, уколико се он за њу одлучи.¹⁷

Октобра 1909. године, министар спољних послова Бугарске Паприков, пренео је Симићу да је краљ Фердинанд¹⁸ изјавио да би желео током месеца

¹² Димитрије Ризов (Димитър Ризов, *1862–†1918), бугарски дипломата, револуционар и политичар. Учествовао је у организацији уједињења Источне Румелије и Кнежевине Бугарске 1885. године. Један од највећих заговарача склапања савеза између Бугарске и Србије. Опширније о животу и раду вид. у: Снежана Радоева, *Димитър Ризов, от Битоля до Берлин (1862–1918)*, София 2014.

¹³ Томазо Титони (Tommaso Tittoni, *1855–†1931), италијански дипломата и политичар.

¹⁴ ДАС, Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), Ф-VI, Д-IV, Пов. бр. 58, *Субојић – Миловановићу*, 2. мај 1909.

¹⁵ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 225.

¹⁶ Стефан Паприков (*1858–†1920), бугарски генерал, политичар и дипломата.

¹⁷ *ДСПКС*, књ. III, св. 5/1, бр. 178, 387–388.

¹⁸ Фердинанд од Сакс-Кобурга је, као представник познате краљевске породице, имао доста добрих породичних веза широм Европе. Као унук Луја Филипа од Француске био је у блиском сродству с немачким, енглеским и аустријским племством. Занимљиво је да је био страствен и врхунски добар ботаничар. Једна од највећих препрека за ступање на престо Бугарске је била његова припадност римокатоличкој цркви. Око њега су кружиле гласине да је увек носио рукавице како не би додиривао људе са којима се руковао голом руком, док је једна друга гласина тврдила да је купио костим византијског цара од једне путујуће позоришне дружине како би се припремио за дан када ће у решавању вековног Источног

да посети Копаоник, ради ботаничких истраживања. Бугарски монарх је такође показао интересовање да га на том путу прати српски научник Јован Цвијић. Пошто време доласка није било прецизирано, сама посета требало је до даљег да остане тајна. Иако је посету краљ Фердинанд гледао као ботанички излет, очекивао је да дође до сусрета њега и српског краља Петра.¹⁹

Влада у Београду позитивно је реаговала на вест да бугарски краљ планира посету Копаонику, те је кренула са њеном организацијом. Учињено је све да „Његово величанство као владалац братског народа буде дочекан срдечно, како то одговара пријатељским осећањима које према њему и његовом народу гаји краљ Србије, српска влада и српски народ”, писао је српски посланик Симић начелнику²⁰ краљевог кабинета Страшмиру Добровићу.²¹ Пошто је краљ Петар био лошијег здравља није могао да се придружи бугарском суверену, али је био спреман, уколико Фердинандови планови то допусте, да се с њим сретне у Београду. У знаку добросуседских и срданих односа, планирано је да бугарског краља сачека престолонаследник Александар у Нишу, где би га даље пратио на његовом путу. Пошто Цвијић није био у Београду, према плану је требало да сачека делегацију у Крушевцу, одакле би, у пратњи српских ботаничара, заједно отишли на Копаоник.²²

Вест о планираној посети краља Фердинанда Србији сачекала је Миловановића у Бечу. Он је истог момента писао влади у Београду да уколико посета бугарског краља има и политичку димензију, односно, ако бугарски монарх изрази жељу да се види са њим, да ће он моментално да се врати у земљу. Миловановић је био крајње опрезан, нарочито због чињенице да није могао знати како ће бугарски краљ реаговати. Није желео да се створи утисак да је бугарски владар „пружио руку Србији”, а да она није желела да је прихвати. Узимајући у обзир да су бугарско-српски односи у то време у знатној мери завређивали пажњу великих сила, опрезност Миловановића била је оправдана.²³

Бугарски суверен је 24. октобра специјалним возом кренуо из Софије ка Крушевцу у 12 часова, у пратњи високих војних званичника. О времену поласка обавештени су краљ Петар и српска влада.²⁴ Занимљиво је да је краљ Фердинанд иако је кренуо на пут у пратњи официра, у посету долазио у својству цивилног лица.²⁵ Пошто је монарх планирао дводневну посету,

питања Бугарској припасти Цариград. У иностранству се говорило о његовој хомосексуалности, док је међу Бугарима говорило за великог заводника жена, и ванбрачној деци коју је добио из многобројних ванбрачних афера. Видети у: Frederick B. Chary, *The History of Bulgaria*, Santa Barbara 2011, 41.

¹⁹ ДСПКС, књ. III, св. 5/II, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014, бр. 481, 854.

²⁰ Страшмир Добровић (Страшмир Добровић, *1856–†1943), начелник Тајног кабинета краља Фердинанда и саветник краља Бориса III. Био је један од најоданијих сарадника и човек од посебног поверења кнеза, потом и краља Фердинанда, којем је верно служио од 1893. до краљеве абдикације 1918. године.

²¹ Централен државен архив Софија, (ЦДА), ф. 3к, оп. 8, ае. 1503, *Симић – Добровићу*, од 7. октобра 1909.

²² ДСПКС, књ. III, св. 5/I, бр. 482, 846.

²³ Исто, бр. 484, 847.

²⁴ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, ае. 1503, *Симић – Добровићу*, од 10. октобра 1909.

²⁵ ДСПКС, књ. III, св. 5/I, бр. 495, 492.

због раније планираних обавеза које су га чекале у Софији, замолио је да се са Миловановићем састане у Крушевцу, на његовом повратку са Копаоника.²⁶ По доласку у Крушевац, Фердинанд је свечано дочекан од стране престолонаследника Александра, министра унутрашњих послова Љубомира Јовановића и бројних научних радника предвођених Јованом Цвијићем, уз окупљену салву људи који су желели да виде бугарског суверена.²⁷

Посета²⁸ краља Фердинанда Србији оставила је у Софији „на све политичке кругове врло силан утисак”. У разговорима са дипломатским представницима пријатељских земаља у Софији, Симићу су готово сви изјавили да су пријатно изненађени краљевом екскурзијом. С друге стране, представници Немачке и Аустроугарске држали су се прилично уздржано. Дипломате су изразиле мишљење да је ботаничка посета бугарског краља само повод за пут који је требало да означи почетак промене политике Софије према Србији и приближавање Бугарске свом западном суседу. Зато су сматрали веома важним да приликом посете дође до сусрета двојице владара и да је управо њихов лични контакт потребан за решавање свих дотадашњих несугласица. Британски посланик рекао је Симићу да треба још доста истрајности у раду на постизању бугарско-српског споразума, да би овај почетак добио и „повољан завршетак”. Међутим, од свих дипломатских представника у Софији, највише симпатија за краљев пут у Србију показао је руски представник. Он је настојао да својим утицајем дође до сусрета два владара и да, генерално, бугарско-српски односи крену узлазном путањом.²⁹

Симић је, анализирајући мотиве посете, писао Николи Пашићу из Софије да сматра како посета није условљена „срџбом” краља, већ да је више одраз „нове оријентације” за коју је бугарски краљ још раније припремао терен. Српски дипломата је такав став поткрепио чињеницом да је Фердинанд још у јуну 1909. године показао интересовање да посети Копаоник. Он је подсетио да је у то време бугарски краљ сматран у Србији за „аустријског агента”, док је Симић тврдио другачије. Фердинанд је, према речима српског дипломате, био „славољубив и честољубив егоиста који у сваком послу гледа само свој интерес”. Са Двојном монархијом сарађивао је у оној мери докле би се њени интереси поклопили са интересима његове политике. Бугарски монарх добро је схватао да су зацртани циљеви аустроугарске источне политике у супротности са интересима Бугарске, и да од Беча не може очеки-

²⁶ Исто, бр. 496, 492.

²⁷ Елена Стателова, „За българио-сръбските отношения в периода 1909–1911 г.”, *Исторически преглед*, XXV (1969), 25.

²⁸ „Копаоничка екскурзија” краља била је прворазредна вест и у јавном мњењу бугарске престонице. Општи утисак био је да је посета означила почетак поправљања односа са Србијом, те је у том тону писала и софијска штампа. Једино је лист *Прејорец* у својим текстовима уносио дисонантне тонове речима како народњачки листови попут *Мира* представљају Србе „као невинне жагањце готове да се у сваком тренутку љубе са нама и да дрече о вечитом братству”. Они су заборавили, писао је *Прејорец*, да и у време народњачких влада и „проповедника” словенске узајамности, није дошло до постизања споразума са Србима. Опозициона штампа у посети краљевој Србији, поред осуда његове раније политике према Београду, видела је и његов „излив срџбе према Бечу”, који није показао предусретљивост према неким краљевим замислима. У: *ДСПКС*, књ. III, св. 5/1, бр. 534, 898.

²⁹ Исто, бр. 510, 869–870.

вати искрену помоћ³⁰ за остваривање својих планова. У краљевом политичком резонувању наивности није било места. Добро је знао да би у заједничком вођењу балканске политике са Немачком и Аустроугарском, Бугарска служила једино као оруђе за застрашивање Турске и обезбеђивање утицаја Берлина и Беча на Порти. Доказ краљу за такву политику био је и сâм чин проглашења независности, коју је Бугарска остварила превасходно уз помоћ Русије и западних сила, и изостанак веће подршке Немачке и Аустроугарске.³¹

Поред личних мотива и сујете бугарског краља који су утицали на промену његове спољнополитичке оријентације, свакако су постојали и значајнији разлози. Св. Симић је до тих сазнања дошао у разговорима са домаћим политичким актерима и дипломатским представницима у Софији. Њему је још током маја, Стојан Данев³² саопштио како је из најближег краљевог окружења дознао да се „краљ страшно плаши” политике Беча. С друге стране, од руског посланика је у исто време, добио информацију да је добар пријем краља у Петрограду утицао да се он нађе у „русофилском расположењу”. Ова сазнања су за Симића била јасан сигнал да је краљ Фердинанд тежио да својој политици дâ нову оријентацију. „Копаоничка екскурзија” јасно је указивала правац будућег деловања. Иако су догађаји из прошлости доводили у сумњу искреност краљевих намера, није требало, по Симићу, губити из вида да је краљ Фердинанд, приликом заузимања става о овим питањима, „мотиве срца” потчинио „добро оцењеним политичким обзирима”. Стога је потребно, тврдио је Симић, уместо преговора о савезима и политичким споразумима, почети са „ситним свакодневним пословима” и њиховим решавањем крчити пут за „ближу политичку дружбу”. То се, пре свега, односило на склапање трговинског уговора и давање међусобних концесија, од којих би користи имале и Србија и Бугарска, и на смањење тензија у јавном мњењу, одбацивањем квалификација на које је краљ Фердинанд посебно осетљив. Једном када се постигне узајамно поверење, тврдио је Симић, политички савез у случају нужде може да се постигне за 24 часа.³³

Позитиван утисак након посете краља Фердинанда Копаонику, био је тема разговора министара Паприкова и Св. Симића, непосредно након пута.

³⁰ Симић је сматрао да је за незадовољство краља Фердинанда политиком Беча према Истоку постојало више узрока. Наиме, бугарски монарх јарко је желео да буде одликован чувеним аустроугарским одличјем *Toisond' or* (Златно руно). Приликом посете Будимпешти, током 1908. године, непосредно пре проглашења независности и анексије Босне и Херцеговине, Фердинанд се надао да ће му том приликом цар Франц Јозеф одликовање уручити. Међутим, то се није десило и он је незадовољан напустио Будимпешту. Стање незадовољства постало је израженије када је приликом посете Румунији аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд исто признање уручио румунском престолонаследнику. Бугарски владар је у овом чину видео „намерно унижење” које је приписивао лично престолонаследнику Двојне монархије. Између њих двојице је од раније владало обострано „неповерење и антипатија”. Краљ Фердинанд се бојао агресивних планова Франца Фердинанда, док је аустроугарски престолонаследник у њему видео „превртљивца” којем се није могло веровати. Исто неповерење бугарски краљ је имао и према барону фон Еренталу, кога је сматрао за „проводника престолонаследникових политичких планова”, у: *ДСПКС*, књ. III, св. 5/II, бр. 534, 900–901.

³¹ *Исјо*, 898–900.

³² Стојан Данев (Стојан Данев, 1858–1949), бугарски политичар, министар, председник Владе и Народног собрания. Вођа Прогресивно-либералне партије у Бугарској.

³³ *ДСПКС*, књ. III, св. 5/II, бр. 534, 901–902.

Иако је екскурзија имала искључиво научни карактер, током које није било политичких разговора, важно је да је њоме успостављен „лични контакт” између две владарске породице. Пре саме посете, сазнања краља Фердинанда о престолонаследнику Александру и краљевићу Ђорђу, била су у углавном заснована на писању не баш пријатељске штампе у Софији. Дводневна екскурзија пружила је бугарском суверену прилику да их боље упозна, нарочито Ђорђа, о коме је имао негативније мишљење. Краљ Фердинанд је Паприкову „најлепим изразима” описао престолонаследника Александра, хвалећи његову „интелигенцију, широко интересовање за сва питања, такт и љубазну предусретљивост” коју му је указивао током посете. „Србија може бити срећна што има оваквог наследника престола”, говорио је бугарски монарх.³⁴

Краљ Фердинанд оставио је позитиван утисак и на своје саговорнике у Србији. Министар Љубомир Јовановић говорио је бугарском представнику у Београду Андреју Тошеву бираним речима о бугарском краљу, док Јован Цвијић није крио одушевљење „краљевом ерудицијом и манирима” које је показао током своје посете Копаонику.³⁵

Под утицајем унапред створене слике и „интрига са стране”, које су имале подршку и у Бугарској, Фердинанд је на Србију гледао као на земљу у којој се „о њему зло мисли и о његовој глави ради”. Дочек са симпатијама који је краљ осетио и од самог српског народа у местима подно Копаоника, „гостољубље” које је осетио у дому породице Јеличић у Брусу, утицало је на краља „необично пријатно” и у њему је условило „радикални преокрет” о расположењу српског народа према њему. Стога је краљ министру Паприкову изнео утисак да ће искористити прву повољну прилику да посети Београд и сретне се са краљем Петром, због чега се „као пријатељ српско-бугарског зближења” искрено радовао.³⁶

Није прошло много времена пре него што се жеља бугарског краља остварила. Фердинанд се већ 26. новембра 1909. године, након повратка из Беча, на неколико сати задржао у Београду, где је имао незваничан пријем код краља Петра. Он је, том приликом обавио разговор и са Миловановићем и Пашићем.³⁷ Српски министар спољних послова Миловановић коначно је дочекао прилику да у директном сусрету с краљем Фердинандом, стекне јаснији утисак о његовим политичким гледиштима и о могућем повезивању Бугарске и Србије.

Миловановић је намеравао да од бугарског суверена добије нову, одређенију иницијативу о српско-бугарском зближавању, у таквом облику где би се Фердинанд истакао као „створац тог зближења”. Он је сматрао да би тим потезом бугарски краљ стекао и извесне користи за себе, поред оних које би добиле Бугарска и Србија. Миловановић је био мишљења да је тренутак посете Фердинанда дошао у време у којем се бугарски краљ озбиљно колебао у ком правцу ће окренути кормило бугарске спољне политике, према западним

³⁴ Исто, бр. 551, 921–922.

³⁵ Андрей Тошев, *Балканските войни*, Томъ пръви, Предистория и причини, София 1929, 244.

³⁶ *ДСПКС*, књ. III, св. 5/II, бр. 534, 922.

³⁷ Елена Стателова, Радослав Попов, Василица Танкова, *История на българската дипломация 1879–1913. г.*, София 1994, 408; А. Тошев, *н. г.*, 245.

силама и Русији или према Немачкој и Аустроугарској. Српски дипломата је сматрао да се у Европи „праве комбинације” које у скорој будућности могу довести у питање превласт политике Берлина и Беча на Балкану. Нарочито је по Миловановићу било важно што је након последње кризе око анексије Босне и Херцеговине, царска Русија настојала да спречи ближе повезивање Бугарске са Двојном монархијом. Поред тога, не мање битна чињеница била је та да су интереси Бугарске и Аустроугарске били у супротности, нарочито у пределу Македоније. Миловановић је био свестан да краљ Фердинанд мора „да задовољи осећај бугарског народа истичући се као представник акције балканске независности и словенске солидарности”.³⁸

С друге стране, бугарски краљ опрезно је избегавао свако ангажовање које би њему и бугарској дипломатији одузело „слободу кретања у одсудном моменту”, и које би Бугарској наметало могуће ризике који би од тог ангажовања настали. Миловановић је стекао утисак да је краљ опортуниста у толикој мери да је већ својим ставом изазивао „незадовољење према себи”. Интересе бугарског народа и сопствене интересе, бугарски краљ није желео да подреди склапањем савеза са Србијом, јер би на тај начин „затворио себи врата” према Аустроугарској и Немачкој. Поред тога, Фердинанд није могао да стави на страну интересе Русије и западних сила на Балканском полуострву. Зато није хтео да „прави савез са Србијом”, не желећи у датом тренутку да привлачи превелику пажњу међу великим силама, већ је оставио као могућност склапање савеза у случају потребе. Тиме је краљ Фердинанд желео да осигура примарни интерес своје државе, да истакне себе као „иницијатора и поборника таквих тежњи”, чиме би „сузбио неповерење према себи” и повратио углед у Петрограду, међу словенским народима и код Великих сила. Најбољи начин за спровођење таквог плана, по Миловановићу, био је састанак са српским краљем, на српској територији, у којем би се „оставило места овим комбинацијама”. Том циљу је требало да послужи и пређашња посета бугарског краља Копанику.³⁹

Бугарског краља на београдској станици дочекао је краљ Петар, у друштву престолонаследника Александра и Миловановића. Посета бугарског краља изазвала је велику пажњу међу становништвом Београда. На дан посете у граду се осећала „живост”, док је „свет журио железничкој станици и скупљао се пред Двором и у кнез Милошевој улици да види бугарског краља Фердинанда”: „Око 2 часа после подне пред железничком станицом било се скупило неколико хиљада душа. Жандарми у парадним униформама: коњаници и пешаци, одржавали су ред пред железничком станицом и у кнез Милошевој улици, јер се радознали свет тискао да заузме што боље место”.⁴⁰

Након топлог дочека краљ Фердинанд је заједно са својим домаћинима и бугарским дипломатским представником Тошевим отишао на Двор. Пријему на Двору придружио се и Никола Пашић. Иако релативно кратак, боравак бугарског владара у Београду био је садржајан. На железничку станицу Фердинанд је стигао у 14:40, а за Бугарску је кренуо већ у 18:55 часова. Већ

³⁸ ДАС, ММ, Ф-XXVI, 16. XI 1909, *Краљ Фердинанд у Београду* 12. XI 1909, 1–2.

³⁹ *Истио*, 3.

⁴⁰ „Краљ Фердинанд у Београду”, *Политика*, бр. 2093 (13. новембар 1909), 2.

на самој станици бугарски краљ показао је велико интересовање за сусрет, што су Миловановићу и раније потврдили Ризов и Тошев, приликом њихових сусрета. Сама чињеница да је бугарски краљ Миловановићу посветио сат и по времена за разговор говорила је о поштовању које је бугарски владар имао према српском министру.⁴¹

Вођен уз чај, у опуштеној и пријатној атмосфери, разговор је отпочео питањем бугарског краља Миловановићу о утисцима које је стекао на његовом последњем путу у западним престоницама о „балканским стварима” и осталим актуелним питањима везаним за југоисток континента. Одговарајући на краљево питање, Миловановић је истакао да „Европа жели мир и да ту своју жељу у свакој прилици на првом месту истиче”. С друге стране, она се за мир и боји, те да постоји „велика потреба” да се он очува. Бојазан за мир, с једне стране, била је последица изгубљеног поверења међу силама, док се с друге стране показало да су сва права била илузорна ако иза њих не стоји „довољна сила”. Европа нема „сталну политичку организацију” која би бранила права слабијих од тежњи и амбиција појединих великих сила да своје интересе остваре „директним атаком” на њих, поручио је Миловановић. У првом реду, као „агресивни чинилац” у Европи мислио је на Аустроугарску, пошто она није успела да анексионом кризом ликвидира „жеље балканске политике”, већ је криза представљала само једну етапу ка њеној „превласти” над Балканским полуострвом.⁴²

Од агресивне политике Аустроугарске не треба страховати, говорио је Миловановић, све док на Балкану траје *status quo*. Међутим, сваким даном све више се „губи вера” у могућност очувања таквог стања, о чему је најбоље сведочило стање у Османском царству. Монархија би могла да искористи то стање и настави продор ка Истоку чиме би угрозила независност Балканског полуострва. Управо стога, државе Европе које желе да спрече „аустроугарску инвазију” посвећују пажњу и „концентришу своје интересе” на Београд и Софију. Да би се на те силе могло утицати, био је потребан заједнички рад и Србије и Бугарске по том питању, а не њихова међусобна подвојеност.⁴³

Краљ Фердинанд се, поред интересовања за ставове западних сила и Аустроугарске, распитивао и о односу Србије према Османском царству, нарочито према Румунији. Говорећи о односима са Османским царством, Миловановић је краљу одговорио да је у Цариграду исказано „неповерење” поводом доласка бугарског краља у Београд. С друге стране, Србија је морала да одржава добре односе са Портом због трговине, и због чињенице да Европа још увек није „изгубила веру” у њу. Што се тиче односа Србије и Румуније, Миловановић је краљу Фердинанду рекао да су односи између две државе добри, али без велике „узајамности интереса”. С друге стране, српски министар изнео је мишљење по којем сматра да Румунија није вољна да се веже са Немачком и Аустроугарском савезничким уговором и војном конвенцијом и да није „инфериорна политици њиховој”. Без обзира на ту чињеницу, Румунија жели да одржи „срдачан” однос с њима и да се приближи,

⁴¹ ДАС, ММ, *Краљ Фердинанд у Београду* 12. XI 1909, 4–5.

⁴² *Истио*, 5–6.

⁴³ *Истио*, 6.

што је више могуће, „њиховом становишту”. У току последње кризе, Румунија није „емотивно” гледала на проблем Србије, али није желела ни да буде увучена у сâм ток догађаја. Што се тиче румунског народа, његове симпатије су биле на страни Срба, док је влада, због блискости са Бечом и „уплашености”, гледала да изађе у сусрет Бечу, „више него што је требало”. Миловановић је краљу изјавио и то да има „знакова” руско-румунском зближавању, и да сматра да ће, након смрти краља Карола, то зближавање постати интензивније.⁴⁴

Током кратке посете Београду бугарски монарх је разговарао појединачно и са краљем Петром и са Пашићем. Са Миловановићем је тај разговор текао нешто дуже него са осталом двојцом саговорника. Једна од незаобилазних тема била је однос Османског царства са суседним државама, где су се Миловановић и краљ Фердинанд сложили да треба „рачунати на скори слом у Турској”. Миловановић је ставио акценат управо на ту „евентуалност”, због чега је споразум између Бугарске и Србије био „најпотребнији”. Једино је постизање споразума између Бугарске и Србије и њихова заједничка акција била брана од „претендената на турско наслеђе, који хоће да се богате” на рачун „природних наследника”. У Европи се обманују, и „сами себи уливају наде”, да ће се Турска одржати, јер на Балканском полуострву не виде „никакву отпорну снагу” страној „инвазији”, уколико се она буде одржала. Бугарска и Србија заједно би представљале потребну снагу, тврдио је Миловановић. Међутим, два суседа „нити представљају ту заједницу, нити дају наде” да ће до искреног договора и доћи. Уколико се два народа сложе, на њих ће се „пренети интересовање” великих сила које се тренутно указује Турској. Једино тада ће Београд и Софија „политички господарити судбином Балканског полуострва”.⁴⁵

Миловановићеву констатацију бугарски краљ је примио са опрезом, јер је сматрао да је Русија још увек „немоћна”, а Аустроугарска „неповерљива”. Управо зато, надовезао се Миловановић, треба се бојати да противници интереса балканских народа не извуку корист из могућих дешавања у Турској. Зато је битно да Бугарска и Србија раде једна за другу, на одбрани „својих и општих балканских интереса”, пре свега од „туђинских захватања”. Миловановић је изразио бојазан да је прва мета „туђинске инвазије” Новопазарски санџак и да би његово заузимање од стране Аустроугарске било исто тако фатално за Бугарску, као и за Србију. Краљ је одговорио да је он увек био противник заузимања било ког дела Балканског полуострва од стране „туђинске силе” и да је увек бранио принцип – „Балкан балканским народима”, као први „политички принцип за све балканске државе”. Што се тиче Новопазарског санџака, Фердинанд је уверавао свог саговорника да Србија може сматрати „бугарске интересе потпуно солидарним са српским” и да је уверен да би заузимање Санџака од стране Двојне монархије била „непосредна опасност и за независност Бугарске”.⁴⁶

Бугарски суверен је направио дигресију у разговору изневши став да је потребно утицати на штампу како би и она деловала у „духу пријатељског

⁴⁴ *Исџо*, 8–9.

⁴⁵ *Исџо*, 9–10.

⁴⁶ *Исџо*, 10–11.

зближавања”. Фердинанд је посебно био осетљив на писање српских новина, како је рекао, које су се према њему понашале „непријатељски”. Миловановић је упутио извињење краљу, уз признање да на одређене листове „који не црпе своје инспирације у српским интересима” не може да утиче. Што се њега лично тиче, рекао је, он је увек био против „неправедних оптужби” против бугарског краља, јер је он једини у Бугарској био у стању да одговори на задатак и да се ослободи од „претензија” Двојне монархије. Ласкање Миловановића очигледно је пријало краљу који је, потврђујући његове речи, изјавио да рачуна на важност постизања српско-бугарског споразума. Сматрајући да је у том тренутку била добра прилика, Миловановић се надовезао на краљеве утиске и изјавио како сматра да би можда прерано било, али и временски ограничено, да се „претресе” македонско питање, али да је нужно да се утиче да престане „убилачка борба” у Македонији и да се „утакмица води на културном пољу”. Краљ се сложио да треба „једновремено” реаговати са обе стране да до тога и дође. Као један од предлога сарадње, који је бугарски краљ желео да чује, било је и економско питање, односно јачање економских веза између две државе, које би водило потписивању трговинског уговора на што широј основи.⁴⁷

У својим белешкама након састанка, Миловановић је изнео импресије о бугарском краљу које је стекао у разговору с њим. Краљ Фердинанд је на свог саговорника оставио утисак отмене, господске појаве, велике интелигенције и искуства, са урођеним даром за политику. За Миловановића је краљ био „потпуни егоиста без принципа и предрасуда, са врло мало скрупула”. На његово пријатељство и „симпатије” се „не би смело рачунати” ни у личним, а нарочито у политичким односима. Међутим, Миловановић је сматрао да су „антипатије” у стању да утичу на његов рад, што је, по њему, била „прва слаба страна” краља, која „потиче из сујете”. Друга слаба страна му је била „недовољно куражи”: „Он је политички играч који са малим улогом тражи много да добије”. Зато, по Миловановићу, од њега не треба очекивати да се заложи за ризична решења, осим ако га на то не „нагна лична опасност”. С друге стране, „оно што се може од њега очекивати” треба започети на начин „да се његова сујета не повреди” и да се „истицању његове индивидуалности остави широко места”. Када жели да буде љубазан, краљ то и уме и тада у „себи има нечега мормонског”, што је показао према свима у својој посети Београду. Миловановић је стекао утисак да је краљ имао намеру да га „задобије и очара”, што се видело већ при првом контакту на железничкој станици. И касније, у засебном разговору на чајанци, то се потврдило. Приликом разговора упућивао је комплименте Миловановићу, а и сам је „врло задовољно” реаговао на комплименте које је добијао од њега. И на самом испраћају за Софију, са станице, краљ се поздравио са Миловановићем на начин „посве пријатељски”.⁴⁸

Након краљеве посете Миловановић је размишљао о побудама које су водиле Фердинанда да посети Београд. Из разговора је закључио да циљ посете није био формирање савеза са Србијом. С друге стране, циљ није био

⁴⁷ *Исјо*, 11–12.

⁴⁸ *Исјо*, 12–13.

ни ангажовање да Бугарска прихвати било какве обавезе према Србији, које би дале бугарској политици одређени „правац пријатељства” и везале њене будуће циљеве са српским. Општи закључак до кога је Миловановић дошао био је да краљ Фердинанд није желео да се „везује док не мора”⁴⁹, или док не буде видео непосредну корист од такве иницијативе од стране великих сила. Краљ је, бележи Миловановић, следбеник политике „слободних руку”, коју је непрекидно „врло окретно и врло успешно” спроводио. Фердинанд се одређивао на „коју ће страну” тек кад се могло „јасно видети која страна држи батину у руци” и одакле је могло бити „награде и користи”. Посебне потребе којима се кретала бугарска политика, биле су као „створене” за таква „маневрисања” бугарског краља. Русија је, примећује Миловановић, била наклоњенија Бугарској него било којој балканској држави, сматрајући је као „своју творевину” и радила је на очувању њених тековина. С друге стране, Фердинанд је своје напоре посветио „задобивању” Аустроугарске и Немачке, како оне не би стале на пут „бугарским народима и тековинама”. У том послу он није имао „никаких скрупула”, што се најбоље видело на примеру Србије, „којој се приближавао и с којом се завађао како му је кад требало за своју ствар” код Аустроугарске. Како с једне стране непосредни интереси Бугарске, који су требали да се остваре у оквирима Берлинског уговора, пре свега проглашење независности након уједињења, нису били у „спрези” са интересима Двојне монархије, тако је с друге стране Фердинандово држање „служило” Бечу против Београда. Бугарска и Аустроугарска су се „пријатељски подржавале” и заједнички развијале ову акцију.⁵⁰

Заједничке акције Аустроугарске и Бугарске, Русија је са „задовољством санкционисала”, напомиње Миловановић. Руска балканска политика је „изгубила средства за акцију” својим ангажовањем на Далеком истоку, и нешто раније, постизањем споразума са Двојном монархијом, 1897. године. На тај начин је препустила превласт политици Беча на Балканском полуострву и Фердинандова „тековина”, независна Бугарска, је „добила паралелно и солидарност” са анексијом Босне и Херцеговине од стране Беча. Међутим, након анексије и проглашења независности, ствари су се битно измениле. Русија се вратила својој балканској политици и остваривању својих интереса на том простору. Тада је, сматрао је Миловановић, постало за краља Фердинанда „немогуће солидарисати се са Аустроугарском уз благослов Русије” и са надом да ће Русија то „кроз прсте гледати и опростити”. Проблем за Бугарску представљала је и чињеница што би незадовољство Русије уједно значило и незадовољство западних сила.⁵¹

Руски програм и програм западних сила, напомиње Миловановић, подржавали су политику – „Балкан балканским народима”, док су, с друге

⁴⁹ Након посете краља Фердинанда Београду, у разговору са британским дипломатским представником Вајтхедом, Миловановић је саопштио свом саговорнику да је његов општи утисак био да је бугарски краљ „нако брижљиво избегавао било какав обавезујући ангажман”, очигледно желео да побољша односе између две земље до те мере да, уколико се покаже потреба за сарадњом, она може бити остварена „без одлагања или сметњи”. У: *British Documents on the Origins of the war 1898–1914, Vol. IX, The Balkan Wars*, edited by G. P. Gooch and H. Temperley, London 1933–1934, 1, 90.

⁵⁰ ДАС, ММ, Краљ Фердинанд у Београду 12. XI 1909, 13–14.

⁵¹ Исто, 14–15.

стране, Немачка и Аустроугарска спроводиле политику даљег продора на Исток, која је својим крајњим циљевима претила и Бугарској. Краљ Фердинанд је дакле, морао рачунати на то да Бугарска треба да буде спремна у потпуности, чим се за то укаже потреба, да се политички солидарише са Србијом. Зато је, како понавља Миловановић, његова посета Копаонику и Београду требало да послужи том циљу. Краљ је, „дајући Србима доказ пријатељства и истичући себе у први ред”, желео да се представи као иницијатор споразума са Србијом.⁵²

Две посете бугарског краља Фердинанда Србији крајем 1909. године представљале су значајан корак ка интензивирању односа између два балканска суседа. Иако њихов основни циљ није било склапање формалног политичког савеза између Софије и Београда, оне су допринеле јачању међусобних веза, нарочито на нивоу владарских династија. Ипак, сложене спољнополитичке прилике на Балкану, супротстављени интереси великих сила, као и узајамно неповерење, и даље су представљали препреку чвршћем и конкретнијем зближавању. Бугарски монарх је, водећи политику балансирања између интереса Беча и Берлина с једне, и Русије и западних сила с друге стране, остављао утисак непоузданог партнера. Тога је био свестан и Миловановић, кључни творац српске спољне политике и један од најистакнутијих поборника српско-бугарског савеза. Он је, узевши у обзир утиске из разговора са бугарским краљем поставио питање: може ли Србија да прихвати такву „игру” краља Фердинанда? Миловановић је сумњао у искреност намера бугарског краља, и истовремено је размишљао какве би мере „ваљало предузети” како би се Србија заштитила од опасности које би из такве комбинације могле проистећи. Српски дипломата био је свестан да у датом тренутку није било могуће „добити више од Фердинанда”. Као државник који је увек реално сагледавао ситуацију, схватао је да Србија мора да се задовољи „оним што нуди” бугарски краљ и да ради „свим силама и у свим правцима” да се додатно ојачају везе између Бугарске и Србије. С друге стране, као поборник вођења алтернативних праваца у спољној политици, Миловановић је радио да Србија има „отворене и друге путеве”, према другим државама. Под тиме је превасходно мислио на одржавање добрих односа са Турском. Никако не треба дозволити, упозоравао је Миловановић, док се не стекну услови за формирање бугарско-српске заједнице, да Бугарска буде у бољим односима са Турском од Србије, нити да се она „на рачун Србије” са Аустроугарском договори. Србија не сме играти на једну, „бугарску карту”, док Бугарска у игри има више опција. Зато је Миловановић, још док је краљ Фердинанд био у Београду, послао депешу у Цариград да се Порти објасни да „између Србије и Бугарске нема савеза, и да са Фердинандом о томе није било речи”, као и да Србија своје пријатељство са Турском не би „жртвовала никаквим споразумом” са Бугарском или са неком другом државом.⁵³ Од тог тренутка је Миловановић свој дипломатски рад усмерио ка приближавању Турској, што ће у наредној, 1910. години, постати главни спољнополитички циљ његовог дипломатског деловања.⁵⁴

⁵² *Истѿо*, 15–16.

⁵³ *Истѿо*, 16–17.

⁵⁴ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 226–227.

NENAD ANŽEL, Ph.D.

Jagodina, Serbia

E-mail: nenad.anzel@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-3019-0136>

TWO VISITS OF THE BULGARIAN KING FERDINAND TO SERBIA IN THE AUTUMN OF 1909

SUMMARY: At the beginning of the twentieth century, complex international circumstances prompted Serbia and Bulgaria to intensify their efforts to reach a political agreement. Faced with the aggressive policy of Austria-Hungary, Serbia sought to secure greater stability in its foreign policy, while Bulgaria simultaneously attempted to protect itself from the threats posed by the Ottoman Empire. Increased diplomatic activity, initiated in 1904, led to the conclusion of an alliance in July 1905, which, however, never came fully into effect in practice due to unresolved disputes, primarily concerning the question of Macedonia. Following the annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908 and the growing fear of the expansionist aspirations of the Dual Monarchy, relations between the two states gradually became closer. In early 1909, the Serbian Minister of Foreign Affairs, Milovan Milovanović, visited Sofia, followed by two visits of the Bulgarian monarch to Serbia in the autumn of the same year. These diplomatic activities represented a significant step toward the intensification of interstate relations. Although the visits of the Bulgarian King were not intended to result immediately in the conclusion of a formal political alliance between Sofia and Belgrade, they nevertheless contributed to strengthening mutual ties, particularly at the level of the ruling dynasties. However, the complex political situation in the Balkans, the conflicting interests of the Great Powers, and the prevailing mutual distrust continued to hinder a deeper and more concrete rapprochement. This paper is largely based on research conducted in the personal collection of Milovan Milovanović, preserved in the Archives of Serbia in Belgrade, as well as on published archival sources, especially Documents on the Foreign Policy of the Kingdom of Serbia 1903–1914, published by the Serbian Academy of Sciences and Arts.

KEYWORDS: King Ferdinand; Milovan Milovanović; Bulgaria; Serbia; political agreement

UDC 94(497.13 Dalmacija)“1914/1920”
UDC 323.1(450)“1914/1920”
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2026.113.4
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 20. 11. 2025.
Прихваћен: 12. 5. 2026.

Др КОНСТАНТИН ДРАГАШ, научни сарадник
Српска академија наука и уметности
Балканолошки институт
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-6532-0070>

ПОЛЕМИКА ГАЕТАНА САЛВЕМИНИЈА И ИТАЛИЈАНСКИХ НАЦИОНАЛИСТА О ДАЛМАЦИЈИ И ЈУГОСЛОВЕНСКОМ УЈЕДИЊЕЊУ 1914–1920.*

САЖЕТАК: Анализа политичких погледа историчара Гаетана Салвеминија на Јадранско питање, уобличених током Првог светског рата, и његово приметно противљење иредентистичком присвајању и слављењу Далмације као „древне италијанске територије, подјармљене заједничким радом Аустријанаца и Словена” коју су активно и неуморно промовисали радикални италијански националисти (Атилио Тамаро, Алесандро Дудан и др.) чине окосницу овог рада. Други сегмент рада представља анализа Салвеминијеве перцепције процеса формирања југословенске државе, рада Југословенског одбора и ратних циљева Србије. Као присталица тзв. демократско-интервенционистичке струје и идеје стварања заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, Салвемини је до почетка 20-их година XX века водио оштру и неуморну полемику са славенофобним италијанским националистима, окупљених око удружења *Pro Dalmazia*, блиских Сиднију Сонину, Пјеру Фоскарију и другим утицајним политичарима, који су се непоколебљиво противили стварању југословенске државе и било каквом попуштању пропаганди српске владе и Југословенског одбора у вези коначног статуса јадранских крајева Двојне монархије. Иако је у раду нагласак стављен на изворне Салвеминијеве чланке и иступе у штампи, и његове контакте са Србима и Хрватима, као и природу саме полемике, у

* Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години, број: 451-03-33/2026-03 од 5. 2. 2026. године.

раду се у сажетом виду упоређују опречна мишљења два утицајна интелектуална круга италијанске јавности о југословенском уједињењу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Гаetano Салвемини (Gaetano Salvemini); Јадранско питање; Далмација; Италија; Атилио Тамаро; италијански националисти

Многобројни извори, од објављених мемоара и збирки личних кореспонденција до есеја у штампи и објављених ратних публикација, чији су аутори утицајне политичке личности и представници културне јавности Италије и Европе, различитих идеолошких светоназора, сведоче да је универзитетски професор историје, публициста, социолог и историчар из Молфете Гаetano Салвемини (1873–1957)¹ дуго важио за најутицајнијег и најгласнијег, па и непоколебљивог поборника и заговорника политичког уједињења Јужних Словена међу италијанском интелектуалном и друштвеном елитом у годинама Првог светског рата, али и послератном раздобљу. Његова гледишта о мирољубивом, самоодрживом политичком суживоту на Јадранском мору будуће државе Јужних Словена и Краљевине Италије оставила су дубок печат на развој италијанско-словенских културних и политичких веза, али и промоцију националних тежњи Срба, Хрвата и Словенаца у италијанској јавности.² Салвеминијев полемички рад у сфери спољне политике неодвојив

¹ Салвемини је рођен 1873. у Молфети, недалеко од Барија. Предавао је модерну историју на универзитетима у Месини, Пизи и Фиренци. Снажно се супротставио војном походу Италије против Османског царства у Либији, и по уверењу остао меридионалиста, федералиста и од 1914. године заговорник уласка Италије у рат на страни сила Антанте. Потоњи сенатор, године 1925. потписао је тзв. „Манифест антифашистичких интелектуалаца” (*Manifesto degli intellettuali antifascisti; Antimanifesto*). Био је ухапшен, а касније, због фашистичке диктатуре, приморан да оде у егзил, у Француску, потом у Британију, и касније у САД, где је постао професор историје на Харвард универзитету. Овде упућујемо на неколико општих публикација о његовом животу и раду: Ch. L. Killinger, *Gaetano Salvemini: A Biography*, Westport 2002; M. L. Salvadori, *Gaetano Salvemini*, Torino 1978; G. De Caro, *Gaetano Salvemini*, Torino 1970; G. Quagliariello, *Gaetano Salvemini*, Bologna 2007; E. Ragionieri, “Gaetano Salvemini storico e politico”, *Belfagor*, vol. V, no. 5 (1950), 514–536; E. Garin, “Gaetano Salvemini”, *Belfagor*, vol. XXXI, no. 6 (1976), 613–637.

² Како је Салвемини први италијански научник који је на самом почетку рата отворио полемику о *Јадранском питању* и будућим односима Италије и Србије, његов друштвено-научни рад из тог времена постао је предмет истраживања бројних српских, југословенских, али и европских истраживача. Овде се свесно ограничавамо на неколико запажених публикација чији је садржај усмерен на проблем националних аспирација Јужних Словена у италијанској и српској (и тадашњој југословенској) јавности, као и оне у којима се делимично испитује рад Г. Салвеминија: P. Alatri, Nitti, *D'Annunzio e la questione adriatica: 1919–1920*, Milano 1959; *Documenti sulla Questione Adriatica. Dal Patto di Londra all'Armistizio di Villa Giusti (26 aprile 1915–3 novembre 1918)*, Ministero degli Affari Esteri, s.d., s. n., Roma [dopo il 1921!]; D. Šepić, “Gli Slavi Del Sud e l'irredentismo adriatico”, *Rivista Di Studi Politici Internazionali*, vol. XLVII, N. 2 (1980), 237–245; D. Šepić, *Italija, Saveznici i stvaranje Jugoslavije 1914–1918*, Zagreb 1970; D. Šepić, “Talijanski irredentizam na Jadranu”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (1975), 5–32; M. Marjanović, *Londonski ugovor iz 1915. godine: prilog borbe za Jadran*, Zagreb 1960; Д. Живојиновић, *La Dalmazia o morte: италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923*, Београд 2012; R. Palmarocchi, “Il problema dell'Austria negli scrittori italiani durante la neutralità”, *Archivio Storico Italiano*, vol. LXXVI, no. 1/2 (289/290) (1918), 135–156; J. Смодлака, *О разграничењу Италије с Југославијом*, Београд 1944, 3–41; L. Tosi, *La propaganda italiana all'estero nella prima guerra mondiale. Rivendicazioni territoriali e politica delle nazionalità*, Udine 1977; K. Milutinović, „Rimski kongres potlačenih naroda i poslednji pokušaji formiranja Jadranske legije”, *Pomorski zbornik*, knj. 6 (1968), 695–722; Š. Perićić, „Prilog poznavanju talijanske

је од проблема италијанске перцепције *Јадранској ипипања* и спора Италије и Јужних Словена (посредно и Двојне монархије) за политички примат на Јадранском мору.³ Зборник полемичких текстова, који је приредио за објављивање 1925. године, *Dal Patto di Londra alla Pace di Roma*, у рецензији београдског часописа *Воља* похваљен је као прегледна публикација од изузетне историографске важности.⁴

okupacije Dalmacije od 1918–1923. god”, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 20 (1973), 7–48; R. Monteleone, “La politica dei socialisti e democratici irredenti in Italia nella Grande Guerra”, *Studi Storici*, vol. XI, no. 2 (1970), 313–346; R. Monteleone, *La politica dei fuorusciti irredenti nella guerra mondiale*, Udine 1972; *Serbia and Italy in the Great War*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2019; F. Šišić, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta: (1870–1915)*, Split 1933; D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije: 1917–1919*, Beograd 1970; L. Valiani, *The End of Austria-Hungary*, New York 1973; R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo: l’Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, Vol. I, Bologna 1991, 155–259; Б. Радица, „Политички портрети. Гаetano Салвемини”, *Нова Европа*, књ. XI, бр. 18 (21. јула 1925), 570–572; R. Vivarelli, “Questione adriatica e politica estera italiana durante la prima guerra mondiale”, *Studi senesi*, III serie, XIII, fasc. III (1964), 344–430; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1990, 281–422; *Italy, Yugoslavia, and the Controversy over the Adriatic Region, 1915–1920: Strategic Expectations and Geopolitical Realities in the Aftermath of the Great War*, edited by S. Bianchini, London 2024, 159–308; Љ. Алексић-Пејковић, „Италијанско јавно мњење и аустроугарски ултиматум Србији 1914”, *Велике силе и Србија пре Први светски рат*. Зборник радова приказаних на међународном научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном 13–15. септембра 1974. године у Београду, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 463–487; Љ. Алексић-Пејковић, „Србија и југословенско питање у италијанској и француској штампи 1918. године”, *Научни скуп Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, зборник радова, ур. С. Терзић, Београд 1989, 109–118.

³ Целокупан списак Салвеминијевих објављених и необјављених дела (полемике, рукописна заоставштина, писма, студије) могуће је пронаћи у инвентарској монографској публикацији *Materiali e manoscritti di lavoro* из 1998. године, која обухвата архивски прегледан и детаљан попис научног, полемичког и публицистичког опуса овог историчара. То је публикација коју је приредио С. Витали, у издању институције Istituto Storico Toscano della Resistenza e dell’Età contemporanea у Фиренци, у оквиру које се налази лични архив Г. Салвеминија. Од радова написаних о Салвеминијевим погледима на „јадранско питање” и Далмацију, и његовим везама с југословенским агитаторима, члановима Југословенског одбора и захукталу полемику с националистима издавамо: *Archivio Gaetano Salvemini. Manoscritti e materiali di lavoro*, vol. I, a cura di S. Vitali, Roma 1998; A. Frangioni, *Salvemini e la Grande Guerra. Interventismo democratico, wilsonismo, politica delle nazionalità*, Soveria Mannelli 2011; E. Tagliacozzo, *Gaetano Salvemini nel cinquantennio liberale*, Firenze 1959; E. Sestan, *Gaetano Salvemini*, Bari 1959, 231–240; F. Imparato, *La ‘chiave dell’ Adriatico’. Antonio Salandra, Gaetano Salvemini, la Puglia e la politica balcanica dell’ Italia liberale durante la Grande Guerra (1914–1918)*, Soveria Mannelli 2019; E. Apih, “Gaetano Salvemini e il problema adriatico”, *L’imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del Convegno italo-jugoslavo. Ancona 14–16 ottobre 1977*, Urbino 1978, 83–127; E. Apih, “L’Unità e il problema adriatico”, *Scritti in onore di Camillo De Franceschi, Supplemento ad ‘Annali triestini’*, XXI, Università di Trieste, Trieste (1951), 253–274; E. Apih, “Gaetano Salvemini e il problema adriatico”, *La battana: rivista trimestrale di cultura*, A. 15, n. 46 (marzo 1978), 61–74; B. Raditsa, “Guglielmo Ferrero et Les Slaves Du Sud”, *Cahiers Vifredo Pareto* 4, no. 9 (1966), 83–97; G. Parlato, “Appunti per una storia dell’interventismo nazionalista”, *Storia e Politica*, Anno XIV, Fasc. III, (luglio-settembre 1975), 449–472; Салвеминијев текстове, полемичке студије и политичке расправе о Јадранском проблему налазе се у следећим публикацијама: G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915. Scritti di politica estera*, Vol. I, a cura di A. Torre, Milano 1963; G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, Vol. II, *Scritti di politica estera*, a cura di A. Torre, Milano 1964.

⁴ „Преглед”, М. О. “Gaetano Salvemini, ‘Dal Patto di Londra alla Pace di Roma, Torino–Ediz. Gobelli’”, *Воља*, Год. I, бр. 3, ур. Милан М. Рајић и И. Јелавић (мај 1926), 233–234.

Незахвално је прецизирати тачан датум почетка Салвеминијевог интересовања за балканске политичке догађаје и српско национално питање, али га можемо сместити у 1912. годину, када се у његовом листу *Unità*⁵ појављују прве јасно уобличене рефлексије о аспирацијама Србије на Јадранско море, проблему Албаније и току балканских ратова.⁶ У својим првим политичким иступима, с почетка 1900. године, Салвемини је истицао да предвиђа војни сукоб Немачке и Британије; захтевао је и темељну ревизију уговора којим је Италија крајем 1912. обновила чланство у Тројном савезу.⁷ Салвемини пре рата 1914. није био иредентиста ни у ширем смислу значења тог појма.⁸ Његове прве опсежније полемике посвећене италијанском иредентистичком покрету, Јужним Словенима и националним кретањима у Аустроугарској појављују се у фирентинском листу *Critica Sociale* током Анексионе кризе 1908–1909.⁹ У то време изнео је мишљење да Италија не може мирно да посматра анексију Босне и Херцеговине, која нарушава национална права Србије и Црне Горе, због чега је посредно дошао у конфликт с италијанским националибералима у Трсту и њиховој тези о „немачко-словенској завери” против италијанског народа.¹⁰ Већ 1908. године позвао је на активније присуство Италије у Црној Гори и Србији, у циљу сузбијања колонијалног похода Немачке на Исток.¹¹ Активно се zaloжио, у име италијанских социјалиста, за уједињење Србије и Црне Горе, излазак Србије на Јадранско море и заустављање аустроугарског војног и трговачког монопола у Новопазарском санџаку и Косовском и Скадарском вилајету; осудио је изостанак реаговања социјалиста на кршење права Србије изазваних анексијом Босне и Херцеговине.¹² У полемици с Анђелом Вивантеом (Angelo Vivante), Салвемини је објашњавао да због демографске превласти Словенаца и Хрвата у Истарској маркгрофовији, и значајне бројности јужнословенског становништва у Трсту, ове територије не могу припасти Италији без кршења националних права

⁵ *L'Unità di Gaetano Salvemini*, a cura di B. Finocchiaro, Venezia 1958, 16; A. Frangioni, *Salvemini e la grande guerra*, 9–10.

⁶ G. Salvemini, “L'Italia e questione balcanica”, *L'Unità*, Anno I, N. 47 (2 novembre 1912), 185–186; G. Salvemini, “La questione albanese”, *L'Unità*, Anno I, N. 50, (23 novembre 1912), 198.

⁷ Un travet, “L'irredentismo”, *Critica sociale*, Anno X, N. 1 (1 gennaio 1900), 4–7 (Објављен у: G. Salvemini, *Opere. Vol. III. Scritti di politica estera. Come siamo andati in Libia e altri scritti*, 3–10); G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, a cura di E. Tagliacozzo, Roma 1984, 458; Rerum scriptor, “La Triplice Alleanza e gli interessi politici dell'Italia”, *Critica sociale*, Anno X, N. 9, (1 luglio 1900), 134–135; E. Falco, *Salvatore Barzilai. Un repubblicano moderno tra massoneria e irredentismo*, Roma 1996, 83.

⁸ E. Apih, “Gaetano Salvemini e il problema adriatico”, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del Convegno italo-jugoslavo*, 93.

⁹ G. Pr. “Lettere triestine”, *La Voce*, Anno I, N. 32, (22 luglio 1909), 132; G. Salvemini, “Irredentismo, Questione balcanica e Internazionalismo”, *Critica Sociale*, Anno XIX, N. 1, (1 gennaio 1909), 11–14.

¹⁰ XXX, “Irredentismo, Questione Balcanica, Internazionalismo”, *Critica Sociale*, Anno XIX, N. 2, (16 gennaio 1909), 24–29; A. Frangioni, *Salvemini e la grande Guerra*, 33; XX, “La politica estera dell'Italia e il pacifismo”, *Critica sociale*, Anno XVIII, N. 22–23, (16 novembre – 1 dicembre 1908); ID, “Irredentismo, questione balcanica e internazionalismo”, *Critica sociale*, Anno XIX, N. 1, 2 e 3, (1 gennaio, 16 gennaio, 1 febbraio 1909), 11–14, 24–29, 44–48.

¹¹ A. Frangioni, *Salvemini e la Grande guerra*, 30.

¹² XXX, “Irredentismo, questione balcanica e internazionalismo”, *Critica sociale*, Anno XIX, N. 2, (16 gennaio 1909), 28–29.

Словена, озбиљних друштвених поремећаја и нарушавања општег политичког положаја Савојске краљевине.¹³ Почетком 1909. први пут износи гледиште о Далмацији као „земљи Хрвата”, о којој „не вреди говорити” из угла италијанских територијалних претензија.¹⁴ У својим истраживањима, образлагао је да југословенски и италијански националисти пропагандно увећавају демографске податке о броју становника Далмације; као релевантан број узео је онај између 30 и 40 хиљада Италијана наспрам 628.000 Срба и Хрвата и подсетио да се поменути подаци поклапају с подацима о резултатима избора за аустријски Рајсхрат 1911. године.¹⁵

САЛВЕМИНИЈЕВИ ПОГЛЕДИ НА РАТНЕ ЦИЉЕВЕ СРБИЈЕ (1914–1915)

Наслањајући се на изворна учења Мацинија, Гарибалдија¹⁶, Томазеа¹⁷ и, посебно, Пачифика Валусија (Pacifico Valussi),¹⁸ о демократској природи националних покрета народа источне Европе, Салвемини је у позну јесен 1914. године отворио дискусију о ратним циљевима Србије, проблему италијанске неутралности и могућностима настанка југословенске државе.¹⁹ Салвемини је, заједно с публицистом Ђузепеом Прецолинијем (Giuseppe Prezzolini), тврдио да је „Далмација словенско море са неколико италијанских острваца”.²⁰ Салвеминијево прво недвосмислено иступање у вези статуса Далмације било је у миланском листу *Secolo* 9. новембра 1914. Историчар је изнео предлог да се због неупитне етнографске структуре покрајине и поштовања принципа националности Далмација препусти Србији.²¹ Поједини савременици тврдили су да је Салвеминијев чланак произвео повољне утиске на српску дипломатију.²² Уследила је реакција Руђера Тимеуша Фаура (Ruggero Timeus Fauro), младог новинара из Трста, блиског радикалним националистима окупљених око листа *Idea Nazionale*. Он је истакао како Италија не сме бити против плана италијанско-српске поделе Далмације. Додао је да је „из-

¹³ XXX, “Irredentismo, questione balcanica e internazionalismo”, *Critica Sociale*, Anno XIX, N. 1, (1 gennaio 1909), 11–14.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ P. Villari, *Discussioni critiche e discorsi*, Bologna 1905, 480–481, 520–554; D. Sanminiati, *In giro sui confini d'Italia*, Roma 1899, 22–25; G. S., “Quanti sono gli italiani di Dalmazia?”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 3, (18 gennaio 1919), 17–18.

¹⁶ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 445; G. Prezzolini, *La Dalmazia*, Firenze 1915, 40; *Epistolario di Giuseppe Garibaldi* (aprile–dicembre 1866), Vol. XI, a cura di G. Monsagrati, Roma 2002, doc. 4775, 285; E. Croce, *Testamento politico del generale Garibaldi*, Parigi 1891, 114.

¹⁷ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 365.

¹⁸ P. Valussi, *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell'Italia*, Trieste 1871, 46–49, 53–57; P. Valussi, *Trieste e l'Istria e le loro ragioni nella questione italiana*, Milano 1861, 15–16, 41–42.

¹⁹ G. Salvemini, “La neutralità assoluta”, *L'Unità*, Anno III, N. 32, (7 agosto 1914), 561.

²⁰ *Gaetano Salvemini tra storia e politica*, a cura di G. Cingari, Roma–Bari 1986, 226.

²¹ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 81–83.

²² Према речима тршћанског књижевника Шипија Златапера (1888–1915), који се састао 9. новембра 1914. године са послаником Србије у Риму, Љубом Михаиловићем, Салвеминијев чланак отворио је простор за бржи и непосреднији споразум италијанске и српске стране. S. Slataper, *Epistolario*, a cura di G. Stuparich, Milano 1950, 153; *Lettere di volontà e di passione*, raccolte da G. Gall Uberti, Trieste 1927, 108.

лазак Словена на море” пожељан исход, али да Салвемини не може унапред да зна стваран и неопходан опсег италијанских претензија у овој покрајини.²³ Парадокс лежи у чињеници да је Салвемини опомињао да је првобитни Фауров јадрански програм из новембра 1912. био прихватљив за демократске интервенционисте, али да су националисти од њега намерно одустали.²⁴ Дана 14. новембра 1914, Атилио Тамаро (Attilio Tamaro), будући најистакнутији теоретичар италијанског јадранског империјализма, оспорио је Салвеминијеву позицију.²⁵

Ослањајући се на изворну мацинијевску традицију, Салвемини је италијанско-словенски споразум поставио као темељно начело чврстог отпора продору немачког империјализма на Исток и Јадранско море.²⁶ Апеловао је у јавности да дође до стварања „велике Србије”, односно до проширења територија које би припале увећаној Србији.²⁷ У брошури *Guerra o neutralità?* založio се за демилитаризацију источнојадранске обале и одузимање права Србији (или Југославији) да поседује ратну флоту (осим трговачке), у циљу трајне пацификације Јадранског мора.²⁸ Салвемини је указивао да су националисти пре 1914. писали да Далмација треба да припадне Србији или се о њој нису изјашњавали; писали су да Сплит треба да остане српска или лука под мешовитом контролом, а да се „проширена” Славија трајно одрекне Трста и Истре ради темељног компромиса с Италијом.²⁹ Изражавао је негодовање што италијанска секција (одбор) Италијанско-српске трговинске коморе (*Comitato Italo Serbo*), међународног привредног акционарског друштва, чији је председник био Коста Стојановић, услед избијања ратних дејстава, никада није отворена у Риму или Милану, за разлику од Београда.³⁰ Историчар је изнео предлог да „увећана Србија” (од 10 милиона становника) добије Босну, Херцеговину, Далмацију, Хрватску и Славонију, да Јадранска обала буде подељена између словенских, италијанских и мађарских интереса (у Ријечи), а Италији доделе Трст и Истра.³¹

²³ R. Timeus, *Scritti politici (1911–1915)*, a cura di Gulio Quirino Giglioli, *Biografia*, Trieste 1929, XIII, XIX, XX; “La polemica per Dalmazia”, R. Timeus, *Scritti politici (1911–1915)*, 352–355; R. Fauro, “La polemica per la Dalmazia”, *L’Idea Nazionale*, Anno IV, Num. 82, (14 novembre 1914), 1.

²⁴ Фауро је у новембру 1912. изнео своје виђење опсега италијанских аспирација: „Трст, Истра, понеки градић у Далмацији и понека лука у Албанији”. Салвемини је указивао да су националисти намерно преиначили Фаурово гледиште. R. “La guerra balcanica e le terre irredente. I nuovi orizzonti dello Slavismo”, *L’Idea Nazionale*, Anno II, N. 45 (7 novembre 1912), 1–2; “Il domani dell’Albania”, *L’Idea Nazionale*, Anno II, N. 45, (7 novembre 1912), 1.

²⁵ “Le grandi questioni adriatiche. La questione dalmatica”, *La Guerra Europea del 1914. Illustrazione Popolare*, N. 52 (N. 20) (24 dicembre 1914), 824–825; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, Firenze 1918, 105–106.

²⁶ “Per l’amicizia italo–jugoslava”, *L’Unità*, Anno IV, N. 21 (21 maggio 1915), 181.

²⁷ G. Salvemini, “Fra la Grande Serbia e la più grande Austria”, *L’Unità*, Anno III, N. 32 (7 agosto 1914), 561–562; G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 344–350.

²⁸ G. Salvemini, *Guerra o neutralità?*, Milano 1915, 15–18, 21–23.

²⁹ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 127–130.

³⁰ Италијанско-српски трговачки комитет основан је у јуну 1913. “Il Comitato Italo-Serbo”, *L’Esplorazione commerciale*, Anno XXVIII, Fasc. VI (27 giugno 1913), 225–226; V. Mantegazza, *Questioni di politica estera. La politica balcanica (1913)*, Milano 1914, 203.

³¹ G. Salvemini, “Fra la Grande Serbia ed una più grande Austria”, *L’Unità*, Anno III, N. 32 (7 agosto 1914), 561–562; G. Sorel, “Da Proudhon a Lenin” e “L’Evropa sotto la tormenta”, *Lettres a Mario Missiroli*, premessa di G. di Rosa, Roma 1973, 528.

Многобројни подаци указују на чињеницу да је питање статуса Далмације све до 1915. године било недовољно заступљено у деловању највиших италијанских руководилаца, државника, министара и сенатора, а неретко и новинара.³² Салвемини је прекоревао националисте да нису остали привржени свом првобитном, условно минималистичком програму решења италијанско-словенског конфликта, објављеног у више бројева током новембра и децембра 1912. године у листу *Idea Nazionale*.³³ Салвеминија је у одрицању од Далмације одмах подржао и предводник социјалреформиста, политичар Леонида Бисолати (Leonida Bissolati).³⁴ Салвемини је критиковао Ђолитијеве „неутралисте”, а националистима замерио да су Далмацију лукаво уврстили у свој програм тек у позну јесен 1914. године, када се показало да Двојна монархија није вољна да уступи Италији јадранске провинције као услов за италијанску неутралност.³⁵ Тврдио је да су националисти придавали већу пажњу Далмацији, него Истри, иза чега је стајало прикривено аустрофилство.³⁶

Овде треба истаћи да је историчар из Пуље снажно апеловао да се одбаци националистичко-клерикална „ђолитијевска” пропаганда о одвојеним интересима Србије и Црне Горе. Он је писао да се не сме прихватити инсистирање националиста да се након рата обнови независна Црна Гора и тиме негира већинска воља српског народа.³⁷ Упозорио је да националисти и клерикални политичари шире страх од српског панславизма и идеје чврстог војно-одбрамбеног савеза Италије и Србије на Јадранском мору, којим би се, на добробит италијанског и српског народа, и Југословена Монархије, аустро-немачко присуство на Балкану заувек окончало или значајно умањило.³⁸ Он је писао да би природна солидарност омогућила Италији и Србији да деле трошкове копнене одбране, што би „одвратило Србију од било каквог поморског такмичења са Италијом”.³⁹ Салвемини је отишао корак даље и разматрао могућност да Истра припадне Србији.⁴⁰ Маранели је предлагао да се од Трста и Истре створи независна тампон-мултинационална држава, налик Белгији, и за разлику од Салвеминија, оспоравао је могућност брзог уруша-

³² E. Beneš, *My War Memoirs*, Boston and New York 1928, 170–171; L. Albertini, *Epistolario 1911–1926. La Grande Guerra*, Vol. II, a cura di O. Barié, Milano 1968, 884; F. Salimbeni, “La questione adriatica nella storiografia tra guerra e dopoguerra: rileggendo Salvemini, Salata, Tamaro e Volpe”, *La conferenza di pace di Parigi fra ieri e domani (1919–1920)*. Atti del convegno internazionale di studi Portogruaro–Bibione 2000, A cura di Antonio Scottà, Rubbettino 2003, 162–164.

³³ “I nazionalisti e la Dalmazia”, *L'Unità*, Anno VII, N. 3, (17 gennaio 1918), 14.

³⁴ B., “L'Italia e gli Stati balcanici. Una nuova politica?”, *Il Secolo*, 14 novembre 1914; *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1923. Scritti e discorsi di Leonida Bissolati*, Milano 1923, 332–335.

³⁵ R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo*, Vol. I, 182.

³⁶ “La campagna per la Dalmazia”, *L'Unità*, Anno IV, N. 20, (14 maggio 1915), 679.

³⁷ *L'Unità* је негативно прокоментарисао појаву часописа – билтена *Voci del Montenegro*, чији се први штампани број појавио почетком 1918. године у Риму, у издању Процрногорског комитета. G. Salvemini, “Serbia e Montenegro. Postilla”, *L'Unità*, Anno VI, N. 40 (4 ottobre 1917), 268; “Voci del Montenegro”, *L'Unità*, Anno VII, N. 6, (9 febbraio 1918), 30.

³⁸ G. Salvemini, “Austria, Italia e Serbia”, *L'Unità*, Anno III, N. 39 (18 dicembre 1914), 591–592; G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 416–417.

³⁹ G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 416.

⁴⁰ G. S., “Dov'è il pericolo maggiore?”, *L'Unità*, Anno IV, N. 2 (8 gennaio 1915), 607–608; G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 436–437, 440.

вања Двојне монархије.⁴¹ Новост је, ипак, био захтев да Србија не гради ратну морнарицу против Италије на Јадранском мору. Салвемини је предложио да Италија припоји Јулијску Крајину, Кварнерска острва и Задар са полуострвом, да Ријека остане под „традиционалним обликом аутономије, који би заједнички гарантовали Србија и Италија” до плебисцитарне одлуке грађана о коначном статусу града; предвидео је и обавезу Србије да не гради војне арсенале на Јадрану а да Италија не прелази са својом флотом Отрантски канал (Canale d'Otranto).⁴² Салвемини је већ 12. марта 1915. позвао на отворену и недвосмислену подршку Италије југословенском покрету.⁴³ Поморска доминација Јадранским морем оствариће се кроз стратешко заповедање неколико мањих, кључних острва из архипелага (Вис или Лошињ) и инфраструктурним улагањем у јачање морнарице. Салвемини је истицао значај погледа француског публицисте Виктора Берара, оспоравајући наводе генерала Карла Корсија и сенатора Пјетра Фоскарија о војној угрожености италијанских поморских граница.⁴⁴ Они су предлагали да се од тих планова одустане, и да се фокус усредсреди на Валону и Пулу.⁴⁵

Салвемини је уважаио ратне циљеве Србије као легитимне и заложиио се да након завршетка рата Италија и проширена, поморска, јадранска српско-југословенска држава снажно сарађују.⁴⁶ Према је подстицао већу умереност према Македонији ради лакшег закључења српско-бугарског споразума⁴⁷, Салвемини у стварању „велике Србије” није видео опасност по италијанске интересе.⁴⁸

Салвемини уочава политичку хипокризију националиста који врше притисак на либералну владу Антонија Саландре захтевима да се Италији прикључе Далмација и Истра, покрајине у којима је број Словена једнак броју Италијана или драстично премашује њихов број.⁴⁹ Салвемини је као компромис предложио да хрватско и словеначко становништво у Истри уђе у састав проширене италијанске државе, у замену за то да припадници италијанског народа у Далмацији и најисточнијем делу Истре остану у будућој југословенској држави.⁵⁰ Тада су се формулисали први обриси тзв. *Јадранског решења*. Ријечи би био обезбеђен аутономни положај или њено припајање Италији са претходно организованим плебисцитом који би пружио гаранције за слободу образовања мањинама; увела би се слободна царинска зона

⁴¹ C. Maranelli, “Il problema dell’Adriatico”, *L’Unità*, Anno IV, N. 11 (12 marzo 1915), 643–644.

⁴² G. Salvemini, “Finis Austriae?”, *L’Unità*, Anno IV, N. 11, (12 marzo 1915), 644; G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 491–494; L. Valiani, *н. г.*, 101.

⁴³ G. Salvemini, “Finis Austriae?”, *L’Unità*, Anno IV, N. 11 (12 marzo 1915), 644–645.

⁴⁴ G. S., “Sul problema militare della Dalmazia”, *L’Unità*, Anno VII, N. 8, (23 febbraio 1918), 37–38.

⁴⁵ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915*, a cura di A. Torre, Milano 1970, 530–532, 541.

⁴⁶ G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 74, 78, 241–268, 342–350.

⁴⁷ G. Salvemini, “Austria, Italia, Serbia”, *L’Unità*, Anno III, N. 39, (18 dicembre 1914), 591–592.

⁴⁸ “Questioni del giorno”, *La Vita Internazionale*, (Anno XVIII), N. 1, (5 gennaio 1915), 23–24.

⁴⁹ G. Salvemini, “La Dalmazia”, *Il Secolo* (9 novembre 1914). Чланак објављен у: G. Salvemini, *Scritti di politica estera*, Vol. I, *Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915*, 370–373.

⁵⁰ G. Salvemini, “Finis Austriae?”, *L’Unità*, Anno IV, N. 11 (12 marzo 1915), 644.

у Истри, док би Далмација (с Либурнијом – обалски појас од Сушака до Карлобага) била препуштена Србији или будућој српско-хрватско-словеначкој држави, уз мања далматинска острва која би прешла под италијанску власт. Далматински Италијани морали би да се одрекну „арогантне“ тврдње да су – услед наизглед неоспорне политичке и друштвене доминације – „супериорна раса“ и да имају право да намећу свој језик већини.⁵¹ Школска реформа подразумевала би да би школама свих нивоа у Далмацији управљала два одвојена школска савета, који би се састајала на седницама само онда када је потребно расправљати питања од заједничког интереса.⁵² Историчар је заједно с Маранелијем тврдио да ће освајање Далмације довести до оружане побуне и масовне грађанске непослушности подјармљеног становништва.⁵³

Почетком 1915. године Салвемини је у Фиренци ступио у контакт са српским дипломатом и дубровачким грофом Лујом Војновићем с којим је касније отпочео и пријатељство.⁵⁴ Како би довео у питање славофобне интерпретације националиста, у мају 1915. затражио је од Војновића податке о изборним кандидатима за Далматински сабор и обавештења о току и припреми изборних процеса у Далмацији, одржаних 1907. и 1911. године.⁵⁵ Пребацујући тежиште одговорности на Италију, Лујо Војновић је писао Салвеминију да ће Италија „преузимањем Трста, западне Истре, Виса и делова Кварнера, као и једне поморске станице у Далмацији славно окончати свој Ризорђименто“ и „склопити споразум пријатељства с југословенским светом”.⁵⁶ Војновић је италијанском професору пренео да су *L'Unità* биле „једине новине које су схватиле дубоки значај актуелних проблема и рата који их мора решити или окончати”.⁵⁷ Војновић је током 1915–1916. отпочео преписку с публицистом Умбертом Занотијем Бјанком (Umberto Zanotti Bianco), Салвеминијевим другим водећим сарадником.⁵⁸ Војновићеви погледи на словенско-италијанску границу делимично су се подударали с погледима Занотија Бјанка.⁵⁹

⁵¹ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 276.

⁵² *Ibidem*, 276.

⁵³ *Ibidem*, 285.

⁵⁴ XXX, *L'Ora della Dalmazia. Lettere di un Slavo a un Amico italiano*, Firenze 1915; XXX, “L'Ora della Dalmazia. Lettere di un Slavo a un Amico italiano”, *L'Unità*, N. 21, Anno IV (21 maggio 1915), 680–682.

⁵⁵ Hrvatski Državni Arhiv [u nastavku HDA], Obiteljski fond Vojnović, Lujo Vojnović (serija), kutija 9, HR–HDA–781–2–2–3–213, sf. 1915 (3 x), lettera Salvemini a Voinovich, 1 maggio 1915.

⁵⁶ Војновићево писмо Салвеминију од 6. маја 1915. Archivio Gaetano Salvemini [у даљем тексту AGS], Corrispondenza G. Salvemini, busta 91, lettera Voinovich a Salvemini, Roma, 6 maggio 1915, corso 380; A. Tamborra, “L'idea di nazionalità e la guerra 1914–1918”, *Atti del XLI Congresso di storia del Risorgimento italiano*, Vol. IX, Roma 1963, 81–82.

⁵⁷ AGS, busta 91, lettera Voinovich a Salvemini, Roma, 30 aprile 1915, corso 380; L. M. Hartmann, “Italia e Austria”, *L'Unità*, Anno IV, N. 17, (23 aprile 1915), 665–666; E. Rignano, “La questione di Trieste”, *Ibidem*, 666; L. M. Hartmann, “Ultime discussioni”, *L'Unità*, Anno IV, N. 20, (14 maggio 1915), 677–678; G. Salvemini, “Postilla”, *L'Unità*, Anno IV, N. 20 (14 maggio 1915), 678–679.

⁵⁸ Associazione nazionale per gli interessi del Mezzogiorno [у даљем тексту ANIMI], fondo Umberto Zanotti Bianco [у даљем тексту UZB], Sezione A (Tipologie documentarie 1854–1939), Serie 1 (Corrispondenza 1903–1939), Sottoserie “Corrispondenza in ordine alfabetico del corrispondente (1903–1935), Busta 4, Unità 36 „Salvemini Gaetano”, lettera Salvemini a Zanotti Bianco, 5 agosto 1915, 1.1.1.4.36.

⁵⁹ Војновић је у писму Занотију Бјанку од 19. августа 1915. написао да сматра да је целокупна територија источно од Пазина „без прекида словенска”, осим градског језгра

Српски дипломата је упозоравао да ће одвајање Далмације од Јужних Словена и учвршћивање Италије на Балкану изазвати заједничку српско-грчку реакцију, што је требало избећи.⁶⁰

Салвемини је, међутим, осуђивао непопустљивост југословенске стране. Сматрао је недопустивим да југословенске аспирације обухватају Пулу, западну Истру, Удине, Трст и Горицу; идејна позадина гледишта налази се и у мотивима којима је у пролеће 1916. одбио прилог Лује Војновића за планирани зборник о Далмацији и Јадранском питању.⁶¹ У априлу 1916. од Војновића је затражио прецизнија обавештења о динамици националних сукоба Италијана и Словена у Далмацији, у циљу припрема за предстојећу полемику с Атилиом Тамаром (Attilio Tamaro).⁶² На Војновића се поново вратио у мају 1918, када је Прецолинију (Prezzolini) сугерисао да је српски дипломата „националиста“, који Италији „одриче“ Истру, што није чинио у пролеће 1915.⁶³

Осим националиста, Салвемини је средином 1915. почео да напада Сониново спољну политику. Министра спољних послова оптуживао је у више наврата да не тежи поистовећивању италијанских ратних циљева с тежњама „аустрофилских“ Јужних Словена.⁶⁴ Салвемини је тврдио да се Сонино непромишљено и лицемерно у тзв. „Зеленој књизи“ одрекао Истре, Либурније, Далмације, Ријеке и Корчуланског архипелага.⁶⁵ Упозорио је да се приликом састављања уговора није водило рачуна о културним гаранцијама и националним слободама за Италијане који остају на „одсеченим“ територијама.⁶⁶

Салвемини је био чврст заговорник ревизије Лондонског уговора, који је означио као компромисни „покољ народа“.⁶⁷ За себе је говорио да је од марта 1915, заједно с Бисолатијем, био једини следбеник паролe *Delenda Austria*, коју до краја рата нису поштовали ни Сонино ни Орландо.⁶⁸ Тврдио је да је неукључивање Србије у преговоре који су довели до потписивања

Ријеке, и да источни део истарског полуострва Италији није неопходан. ANIMI, UZB, Sezione A (Tipologie documentarie 1854–1939), Serie 1 (Corrispondenza 1903–1939), Sottoserie “Corrispondenza in ordine alfabetico del corrispondente (1903–1935), Busta 4, Unità 67 “Voinovic Lujo”, lettera Voinovich a Zanotti Bianco, 19 agosto 1915, Roma, I.1.1.4.67.

⁶⁰ XXX, “L’ora della Dalmazia. Lettera di uno slavo a un amico italiano”, *L’Unità*, „Anno IV, N. 21 (14 maggio 1915), 681–682.

⁶¹ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 253–256.

⁶² Салвемини је од српског дипломате тражио прецизније информације о степену италијанско-словенских сукоба у Далмацији. HDA, HR–HDA–781–2–2–3–213, sf. 1916 (14 x), lettera Salvemini a Voinovich, Firenze, 16 aprile [1916]; A. Tamaro, “Confutazioni di alcuni errori del problema dalmatico”, *Rivista di Roma*, Anno XIX, N. 8–22, (25 aprile – 25 novembre 1915), 688–704.

⁶³ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 393.

⁶⁴ G. Salvemini, “‘Austria delenda’ o Austria servanda”, *L’Unità*, Anno VII, N. 36 (7 settembre 1918), 173; *Discorsi parlamentari di Sidney Sonnino*, Camera dei Deputati, Volume Terzo, Roma 1925, 569–581.

⁶⁵ Предлог је био да граница Италије и будуће Југославије буде на планинама око Ријеке (Ћићарија и Учка), и да Црес и Лошињ припадну Италији. C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 8–9.

⁶⁶ *Ibidem*, 283.

⁶⁷ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 279–281.

⁶⁸ Салвемини се реферисао на Сонинов говор у парламенту од 25. октобра 1917, и Орландов говор у парламенту од 3. октобра 1918, где је избегнуто да се у формално-правном погледу прогласи обавеза дезинтеграције Аустроугарске. *L’Unità di Gaetano Salvemini*, 1958, 553.

Лондонског уговора био својеврсни тежак дипломатски пораз.⁶⁹ Салвемини је нападао славофобни Сонинов „тајни” филоаустријски програм „увећане Србије” и „умањене Аустрије”, чија је окосница била идеја да Јужним Словенима никада не сме бити дозвољено народно уједињење, а Србији да „иде даље од Босне” и асимилије Црну Гору.⁷⁰ Упорност у „далматоманији” Сонинове струје у влади и парламенту, ојачана стварањем министарства без портфеља за ратну пропаганду, на челу с Виторијем Шалојом, додатно је обезвредила италијанске тежње (западна Истра, гаранције за Ријеку) пред Савезницима и бацила сумње на искрене намере Италије да након рата поведе процес мировних преговора са Србијом и југословенском страном.⁷¹ Уважио је ратне циљеве Србије као легитимне и заложиио се да након завршетка рата Италија и проширена, поморска, јадранска српско-југословенска држава снажно сарађују.⁷² Објашњавао је да Сонино никада није предложио или заступао идеју директног споразума са српском владом, без посредника.⁷³ Осим тога, Сонино је, према речима Салвеминија, у пројекту од 16. фебруара изоставио Ријеку из италијанских захтева, у којој је живело 24.000 Италијана, што је био доказ да су њега и Саландру према Далмацији водили „стратешки разлози” а не идеја етничког уједињења свих прекојадранских Италијана.⁷⁴ Салвемини је указивао да националисти сматрају границу од Учке (од превоја Поклон на планини Сисол до Пломина, Punta Fianona) „срамотном”, јер не прати „природну” границу Италије до Боке которске; он је тврдио да се природна граница Италије налази на Раши и да је неприхватљиво империјалистичко ширење источно од те реке.⁷⁵

Примарни Салвеминијев идеолошки савезник у борби против националиста био је новинар Ђузепе Прецолини, чији је спис о Далмацији (1915)⁷⁶ оставио значајан траг у позитивном развоју италијанско-југословенских односа. Салвеминијеви ставови су преко Прецолинијевог брошуре допрли и до кругова француске дипломатије, која се распитивала о диметима књиге у Италији.⁷⁷ Сонино је 1917. године захтевао да француска влада заустави дистрибуирање књиге која штети италијанско-француским односима и не-објективно приказује италијанске ратне циљеве.⁷⁸ Прецолини је подвукао да би исход освајања и колонизације Далмације довео до утврђивања српске војне морнарице у Котору и тешких компликација у дипломатским односима са Србијом, те да би неутрализација Јадрана била најпожељна опција за две стране. У случају немогућности одржања неутрализоване далматинске обале,

⁶⁹ G. Salvemini, "Sulla questione di Fiume", *L'Unità*, Anno VIII, N. 45–46 (6–13 ottobre 1919), 221–224.

⁷⁰ G. Salvemini, *Dal Patto di Londra alla Pace di Roma*, LII–LIV, Torino 1925, 192–193.

⁷¹ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 282–287.

⁷² G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia*, 1963, 74, 78, 241–268, 342–350.

⁷³ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915*, 528.

⁷⁴ *Ibidem*, 534–535, 546–547.

⁷⁵ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, Prefazione, XI, 207–208.

⁷⁶ G. Prezzolini, *La Dalmazia*, 1915, 34; G. Prezzolini, "Non sono irredentista!", *La Voce*, Anno VII, N. 2 (30 dicembre 1914), 123–128.

⁷⁷ *Documenti Diplomatici Italiani*, Quinta Serie 1914–1918, Volume VIII (16 maggio–31 agosto 1917), Roma 1980, Sonnino a Boselli, 19 luglio 1917, Doc. 684, 429–430.

⁷⁸ *Ibidem*.

Италија би војном инфраструктуром опремила Вис, Валону и Пулу.⁷⁹ Он је предложио да Далмација, у случају да постане провинција италијанске државе, добије свој парламент, законодавни систем, не-италијански језик покрајине и свој систем јавних финансија.⁸⁰

СУКОБ С АТИЛИОМ ТАМАРОМ И ОДБРАНА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОГРАМА (1915–1917)

Републиканци и демократски интервенционисти су оштро напали реторику и пропаганду тзв. Далматинског комитета (Associazione Nazionale Comitato Pro Dalmazia). Дипломатско-конзуларна служба Краљевине Србије била је од краја 1914. године добро обавештена о настанку и циљевима комитета.⁸¹ На мети њихове критике нашао се Атилио Тамаро (1884–1956), водећи „прекојадрански” иредентистички публициста. Они су Тамарове радикалне идеје одбацили, а његов напад на Јужне Словене, као и склоност расизму и империјализму, упоредили са аустријском политиком денационализације.⁸²

Сукоб историчара из Молфете и Тамара попримио је најшире размере. Салвемини је оптужио Тамара да шири расне теорије и заступа гледиште о српско-хрватској религиозном антагонизму, којим би Италија морала да се окористи, попут Аустрије.⁸³ Салвемини је довео у питање идеју да Италија доприноси разбијању јединства Србије и Црне Горе, коју су, поред Тамара, промовисали и депутат Колона ди Чезаро (Colonna di Cesaro) и историчар Оскар Ранди (Oscar Randi).⁸⁴ Доводећи у питање гледиште грофа Колоне ди

⁷⁹ G. Prezzolini, *La Dalmazia*, 62–63.

⁸⁰ *Ibidem*, 63–65.

⁸¹ О томе илустративно сведочи допис вицеконзула Краљевине Србије у Фиренци, који је у децембру 1914. обавестио српску владу о састанку који је Извршни одбор друштва одржао у граду, наглашавајући да је важно да се тадашњи министар спољних послова упозна са именима чланова друштва и садржајем састанка. Вицеконзул српског конзулата у Фиренци, Алфредо Рипарбелли, пренео је да републиканци „никада нису помишљали на делимичну или целовиту италијанизацију Далмације, већ на изричито припајање Трста и Трента”. Оснивачки конгрес *Pro Dalmazia* одржан је 9. маја 1915. у Риму. Државни Архив Србије [у даљем тексту ДАС], Министарство иностраних дела, Конзулат у Фиренци, К-Ф, Ф I p 5/1914 (Riparbelli, 13 dicembre 1914, Consulat Royal de Serbie en Florence); Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri [у даљем тексту ASDMAE], Archivio Gabinetto Politico e Ordinario 1915–1918, busta 70, fasc. Pro Comitato Dalmazia 1915, Ministero dell’Interno, Siglioni a San Giuliano, 8 marzo 1915, N. 9632; A. D’Alia, *La Dalmazia nella storia e nella politica: nella guerra e nella pace*, Roma 1928, 160–164.

⁸² L’Osservatore, “Per l’imperialismo o pel principio di nazionalità?”, *L’Iniziativa*, N. 129 (24 aprile 1915), 1; L. Monzali, “Tra irredentismo e fascismo. Attilio Tamaro storico e politico”, *Clio*, 33 (1997), 267–301; G. L. Manenti, “Geografia e politica nel razzismo antisloveno. Il caso dell’irredentismo italiano (secoli XIX–XX)”; T. Catalan (a cura di), *Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale*, Viella, Roma 2015, 28–38.

⁸³ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 246–249; A. Tamaro, *L’Adriatico, Golfo d’Italia. L’Italianità di Trieste*, Milano 1915, 92–93.

⁸⁴ Колона ди Чезаро, утицајан политичар, сматрао је да Црна Гора треба да остане одвојена од Србије и навео да је Русија желела да ослободи аустријске заробљенике италијанске националности, али да се Србија противила проширењу ове погодности, јер „Далматинци не могу себе сматрати Италијанима”. Тамаро је писао, да је за Италију најпожељнији исход

Чезара, Салвемини је сматрао да би стварање независне хрватско-српске државе, одвојене од Србије, било погубно и вишедеценијски штетно по италијанске интересе – Италија би се, у случају победе србофилске или клерикално-правашке струје у тој земљи, нашла у сукобу с већинским покретом за уједињење са Србијом или отвореном мађарско-аустријском хегемонијом, предвођене Немачком. Салвеминију, међутим, већ у првим годинама рата није измакло да примети како су клерикалне и језуитске групе Хрватске и Словеније (на првом месту франковци и праваша) „одувек оклевалe да се уједине”, јер су сматрале да ће се у новом државном организму наћи у мањини, суочене са либералним Србима и Хрватима, и без подршке династије.⁸⁵ Према тврдњи Анта Трумбића, који је од јесени 1914. до пролећа 1915. године боравио у Риму, Италијани су желели да створе самосталну хрватско-словеначку државу, која би постала „војни протекторат Италије”, на челу с „поткраљем”, војводом Аброцом.⁸⁶

Крајем 1916. године, Салвемини је напао славофобни рад француског публицисте Жака Банвила (Jacques Bainville), с којим је Тамаро одржавао контакт током свог боравка у Паризу. Салвемини је тврдио да Банвил покушава да изазове „стање неповерења и подозривости према свакој пропаганди која тежи да Хрватску и Словенију одвоји од Аустроугарске”.⁸⁷ Оптужио је Банвила да заједно с кардиналом Пјетром Гаспаријем и Бернхардом фон Биловим, неумесно и аустрофилским методама шири пропаганду да се Хрватска и Словенија не одвоје од Аустрије и да су сви Југословени Монархије плаћеници Аустрије. У истом чланку оштрицу пера упира на Тамара због његовог залагања да се оснује савез Италије и Бугарске против Србије, али и Санминијателија који пише да ће пут ка независности Хрватске од Угарске и Аустрије бити „веома спор”.⁸⁸ Подршку Салвеминију у борби против Тамарових тврдњи да је Кавур Далмацију перцепирао као италијанску покрајину дао је сенатор и либерални политичар Франческо Руфини (Francesco Ruffini)⁸⁹, министар јавног образовања у Боселијевој влади.⁹⁰ Осим тога, критиковао

стварање две, а по могућству и три независне југословенске државе (Србије, „јужно од Неретве”, Хрватске, „негде око Кварнера” и Црне Горе). Тврдио је да „неће бити тешко претпоставити да ће анексију Далмације прижељкивати она држава [Србија или Хрватска] којој припадне Босна”. Ди Чезаро се преко агента Ђина Скарпе састао са српским послаником Љубом Михаиловићем и црногорским конзулом Поповићем 5. новембра 1914, како би расправио идеју поделе Далмације. *Atti Parlamentari* [у даљем тексту AP], Camera dei Deputati, Legislatura XXIV, Discussioni, 2ª Tornata del 14 aprile 1916, 10380–10383; A. Tamaro, *L'Adriatico, golfo d'Italia: l'italianità di Trieste*, Milano 1915, 121–122, 124; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 252; R. Raspagliesi, “Giovanni Colonna di Cesarò, diario della neutralità italiana”, *Rivista di Storia delle Idee* 3, 2 (2014), 23 [DOI: 10.4474/DPS/03/02/LSS145/13].

⁸⁵ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1918, 21, 26–27.

⁸⁶ F. Potočnjak, *Kobne smjernice naše politike spram Italije*, 1925, 34–35, 37; L. Chiala, *Pagine di storia contemporanea. La triplice e la duplice alleanza (1881–1897)*, Torino 1898, 20–24.

⁸⁷ G. Salvemini, *Dal patto di Londra alla Race di Roma*, 1925, 33–35; “Posta del ‘Unità’. Il signor Bainville”, *L'Unità*, Anno VI, N. 6, (9 febbraio 1917), 47.

⁸⁸ G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 38–42.

⁸⁹ Руфини је у Сенату 2. марта 1918. подржао идеју свеобухватног италијанско-словенског споразума. AP, Senato del Regno, Legislatura XXIV, Discussioni, 1^a Tornata del 2 marzo 1918, 4175–4177.

⁹⁰ F. Ruffini, *L'insegnamento di Cavour*, Milano 1916, 97–98; F. Ruffini, “Italiani e slavi nel pensiero dei precursori”, *L'Unità*, Anno VII, N. 15 (13 aprile 1918), 74; G. Cervani, “Cavour e gli

је гледиште и „дрски” напад Колоне ди Чезара на лорда Кромера (Cromer), због одлуке британског политичара да као председник *Serbian Society*-а у Лондону стане у заштиту ратних циљева српске владе и југословенског програма.⁹¹ Салвемини је посебно критиковао Жозефа Каијуа, француског посланика, који је предлагао савез с Бугарском, и „спасавање Аустрије” ради добијања италијанских провинција против Србије.⁹² Осим сенатора Колоне ди Чезара, председника друштва *Comitato Pro Dalmazia*, Салвемини је критиковао гледишта Доната Санминијателија (Donato Sanminiatielli) изнета у брошури *Question de l'Adriatique* (1916) због става да је потребно задржати умањену Аустроугарску и Хрватску одвојену од Србије.⁹³

Националисти су тврдили да након „егзодуса Италијана из Далмације и Истре” и „константне кроатизације” плебисците није било могуће организовати на легитиман и веродостојан начин.⁹⁴ Током вишемесечног боравка у Паризу (1916–1917), суочен с чињеницом да је пропаганда за италијанске територије била на слабом и једва видљивом нивоу, Тамаро се сусрео с разним личностима и интелектуалцима, којима је преносио гледишта да је Далмација италијанска земља и да је неопходно сузбити „непостојећи” југословенски покрет.⁹⁵ Он се активно укључио у прикупљање информација о деловању југословенске пропаганде и слао извештаје о српско-хрватским споровима у Југословенском одбору, српској војсци на Крфу и практичној немогућности да се због Пашићевог начина владавине конституише југословенска држава.⁹⁶ Тамаро је оспоравао морални кредибилитет и стручност молфетанског историчара да говори и пише о неослобођеним италијанским земљама, „које лично не познаје и које није обишао”.⁹⁷ Салвемини је указивао да се антисловенска пропаганда националиста заснива на тврдњама да су Хрвати и Словенци

slavi in un articolo poco noto di Francesco Ruffini”, *Atti. Centro di ricerche storiche Rovigno*, Vol. XIV (1984), 251–277; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione Adriatica*, 1919, 116–117.

⁹¹ G. S., „Il duca di Cesarò”, *L'Unità*, Anno VII, N. 15 (13 aprile 1918), 84; „La propaganda jugoslava e l'Italia. Una lettera dell'Associazione Pro Dalmazia”, *Tribuna*, Anno XXXII, Num. 306 (1 novembre 1916), 2; G. S., „Fare e disfare”, *L'Unità*, Anno VII, N. 30 (27 luglio 1918), 151.

⁹² G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 149.

⁹³ Italicus Senator, *La question de l'Adriatique*, Roma 1916, 25, 52–56. G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 308–310; G. S., „Il segreto dei fatti palesi”, *L'Unità*, Anno VI, N. 34 (23 agosto 1917), 238.

⁹⁴ „Una risposta serba all'on. Torre sui rapporti italo-jugoslavi”, *L'Idea Nazionale*, Anno VI, N. 175 (25 giugno 1916), 3; „La Dalmazia italiana”, *La Tribuna*, N. 277 (5 ottobre 1916), 3.

⁹⁵ A. Tamaro, „Ricordi e appunti di una missione infelice”, *Rivista Dalmatica* (novembre 1955), Anno XVII, Fasc. I, 19–31; Ibid, *Rivista Dalmatica* (febbraio 1956), Anno XXVII, Fasc. II, 3–18; *Attilio Tamaro. Il diario di un italiano (1911–1949)*, a cura di G. Scipione Rossi, Soveria Mannelli 2021, 219–224.

⁹⁶ Овде се мисли на извештај који је информативна служба удружења *Comitato centrale di propaganda per l'Adriatico italiano* (Централни комитет пропаганде за италијански Јадран) упутила Сонину 16. јануара 1917. године. У извештају се наводи да је Тамаро запазио како Хрвати у Паризу желе да се одвоје од Срба и образују независну државу, по цену довођења на власт италијанског принца из династије Савоја: „Међу струјама које све чешће фаворизују разлаз, поменута ми је једна врло занимљива, о којој би ипак морало да се извештава с резервом. Група Хрвата помишља на конституисање независног хрватског Краљевства, са регентством италијанског принца из куће Савоја”. *Carte Sonnino* [у даљем раду CS], bobina microfilm 49, f. Bissolati 1916–1918, Comitato centrale di propaganda per l'Adriatico italiano, „Dissensi intorno fra Serbi e Jugoslavi”, 16 gennaio 1917. Nota informativa N. 16.

⁹⁷ A. Tamaro, „La questione dell'Adriatico”, *Rassegna Italiana. Politica, Letteraria Artistica* (15 maggio 1918), Anno I, Fasc. I, 45.

непомирљиви противници Срба и да је због различитих политичких идентитета њихово уједињење, које је охрабривала Француска, из темеља неизводљиво.⁹⁸ Прецолини је, пратећи савете Салвеминија, Тамара оптужио за аустројски реакционизам, хипокризију и призивање рата с Јужним Словенима.⁹⁹

Други Салвеминијев противник, Алесандро Дудан (Alessandro Dudan), на трагу размишљања грофа Санминијателија и иредентисте Колоне де Чезара, описао је активност Југословенског одбора као аустроугарску пропаганду за стварање раздора између Француске и Италије.¹⁰⁰ Документ садржи комбинацију Дуданових ранијих антихрватских гледишта и категоричког порицања „југословенске нације” као аустроугарске „измишљотине”. Његову акцију у Паризу логистички је подржавала Боселијева влада.¹⁰¹

Салвемини је тврдио да националисти, попут Алесандра Дудана, отворено „лажу” и мистификују број Италијана на источнојадранској обали и да демографске податке о далматинским Италијанима повећавају три и више пута.¹⁰² Према његовим увидима, они користе „бесмислене” тврдње којима поткрепљују тезу да је број Италијана у Либурнији, Истри, Трсту, Далмацији и Ријечи неупоредиво већи од припадника словеначког, хрватског и српског народа.¹⁰³ Будући да су искривљавали Мацинијеве изјаве и гледишта, али и ставове Кавура, Гверација, Виларија и других, у чему није изостао ни напад на политичаре блиске Југословенском одбору¹⁰⁴, Салвемини је упутио

⁹⁸ “Per i diritti dell’Italia nell’Adriatico”, *L’Idea Nazionale*, Anno VI, Num. 248 (6 settembre 1916), 4; A. Hodnig, “Incoerenze”, *L’Idea Nazionale*, Num. 274 (2 ottobre 1916), 1; A. Tamaro, “Ricordi e appunti di una missione infelice”, *Rivista Dalmatica*, Anno XXVII, Fasc. I, (novembre 1955), 29–30; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 295–298, 317–321; Attilio Tamaro. *Il diario di un italiano (1911–1949)*, 220.

⁹⁹ Прецолинијева рецензија у: R. A. Gizzi, “Consigli da libraio”, *La Voce. Edizione politica* Anno VII, Num. I (7 maggio 1915), 50–54; B.: G. S., “I nervi a posto!”, *L’Unità*, Anno VI, N. 44 (1 novembre 1917), 289–290; M. Novarino, “Imperialismo liberomuratorio? L’impatto della ‘questione dalmata’ sulla massoneria italiana (1914–1919)”, *REHMLAC+*, Vol. 10, N. 1, (mayo-novembre 2018), 182–212; *La Dalmazia: sua italianità, suo valore per la libertà d’Italia nell’Adriatico*, scritti di G. Dainelli, T. de Bacci Venuti e altri, Genova 1915, 5–193; G. Bandelli, Carlo Maranelli e Gaetano Salvemini contro Attilio Tamaro. Il ricorso all’Antico nella ‘Questione dell’Adriatico’ 1914–1919, a cura di Attilio Tamaro e Fabio Cusin nella *storiografia triestina*. Atti del Convegno in ricordo di Arduino Agnelli, Trieste, 15–16 ottobre 2005, Trieste 2007, 93–116.

¹⁰⁰ Archivio Storico Dante Alighieri [у даљем тексту ASDA], A/Documenti 1916, Fasc./1916 A 64, A. Dudan, “Yougoslavisme”, 42–52.

¹⁰¹ ASDA, A/Documenti 1916, Fasc./1916 A 64, A. Dudan, “Yougoslavisme”, 39–53.

¹⁰² У борби против пропаганде националиста, Салвеминију је помагао Прецолини. Прецолини је оспорио Дуданове наводе да у Далмацији живи најмање 60.000 Италијана. Према аустројском попису из 1910. године, Далмација је имала 645.666 становника; Срби и Хрвати чинили су 94,56% становништва по говорном језику (610.571 говорник српског или хрватског језика), Италијани 17.989 или 2,79% становништва, а говорници немачког језика 3.082 или 0,48% становништва покрајине. Салвемини је изнео опаску да је број од 30.000 Италијана с правом гласа у Далмацији Тмаро некритички преузео из публикације *Dalmazia: Italia ed unità jugoslava (1797–1917). Un contributo alla futura pace europea*, Genève–Lyon 1917, 336–337.

¹⁰³ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 102–103, 108–114, 136–144.

¹⁰⁴ Салвеминијева полемика са словеначким политичарем Богумилом Вошњаком о Мацинију: C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1919, 78; B. Vosniak, *Les Slaves du sud et l’Autriche-Hongrie; un rempart contre l’Allemagne, les Sloènes*, Paris 1918, 149.

позив за градњу широке јадранско-подунавске железничке мреже између „Југославије, Италије и независне Бохемије”.¹⁰⁵

ДИСКУСИЈЕ СА СРБИМА И СЛУЧАЈ ФРАНА СУПИЛА (1916–1917)

Салвеминијев циљ био је да на непосредан и отворен начин српској и југословенској јавности укаже на чињеницу да међу италијанском елитом постоји конзистентна струја умерених, „пројугословенских” кругова и да већински део штампе није задојен анимозитетом према ривендикацијама Срба, Хрвата и Словенаца. Због тога је започео преписку с Лазаром Марковићем, уредником јевеовског листа *La Serbie*.¹⁰⁶ Професор је покушао да скрене пажњу Марковићу да је неопходно да се искључе максималистичка гледишта с обе стране и унапред дефинише помирљив опсег аспирација.¹⁰⁷ Салвемини је у писму Марковићу 24. септембра 1916. скренуо пажњу да „националистички екстремни империјализам” у Италији наилази на своје противнике, посебно у миланском листу *Secolo*, и да Бисолати подржава умерена гледишта, за разлику од Југословена, који у својим гласилима не осуђују аспирације према Трсту, Горици, Пули и Удинама, при чему је замолио Марковића да подробије прати италијанску штампу.¹⁰⁸ Салвемини је ценио изјаве амбасадора Ристића и самог Пашића које су се односиле на потребу очувања италијанске поморске супрематије на Јадранском мору.¹⁰⁹ Крајем 1916. изнео је предлог да Италија, поред Србије, истовремено обезбеди и савезништво Румуније, како би повремено могла да врши притисак на Србију, када она постане прејак експонент политике Русије на Балкану.¹¹⁰ Свом сараднику, Умберту Занотију-Бјанку, писао је априла 1916. да је непотребно доносити преурађене закључке о југословенском национализму који тежи Истри и Трсту.¹¹¹

¹⁰⁵ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 61–63.

¹⁰⁶ *Serbia and Europe 1914–1920*, edited by L. Markovitch, New York – London 1921, 258–260.

¹⁰⁷ M. Alberti, *L'Irredentismo senza romanticismi*, Trieste 1936, 144.

¹⁰⁸ G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 15–17; G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 270–272.

¹⁰⁹ Ристићеве изјаве дате у *Новое Время* (16. маја 1916), *Тајмсу* (3. априла 1916) и часопису *Nuova Antologia* (1. августа 1916). Италијанском новинару Еуђенију ди Лупију 15. јула 1916. године Ристић је саопштио да је примарни, заједнички циљ Италије и Србије отклањање германског присуства на Балкану и Јадранском мору и да разграничење „од пет стотина километара, мање или више, на граници у Трсту, Задру, Сплиту, Котору или Драчу” неће представљати проблем ни за једну страну. Члан Одбора Франо Потоћњак тврдио је да је Италија уживала огромну популарност у Србији и да се није противила билатералном решењу Јадранског питања и поделе територија Двојне монархије са Србијом. Хинко Хинковић је директно оптужио Пашића, али и италијанску владу, да су настојали да реше јадрански проблем и југословенско уједињење из угла „велике Србије и Италије, уз што мање консултовање и учешће Југословенског одбора”. G. S., “Per l’assetto adriatico”, *L’Unità*, Anno VI, N. 31 (2 agosto 1917), 226; E. de Lupi, “Gli interessi d’Italia e l’avvenire del popolo serbo”, *Nuova Antologia di lettere, scienze ed arti* (luglio–agosto 1916), Sesta Serie, Vol. CLXXXIV, 341–343; F. Potočnjak, *н. г.*, 8–9; H. Hinković, *Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Zagreb 1927, 154–155.

¹¹⁰ G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 25.

¹¹¹ U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906–1918*, a cura di V. Carinci, Roma 1987, 497; A. Frangioni, *н. г.*, 119–120; G. D’Acandia, “Il nazionalismo jugoslavo”, *La Nuova Rassegna*, I, N. 1 (16 aprile 1916).

Упркос томе што је одбио да пише за часопис *The New Europe*, Салвемини је инсистирао да се у листу *Unità* објави чланак социјалреформисте Ђанара Мондаинија (Gennaro Mondaini) из *Azione Socialista* о потреби италијанско-словенске сарадње.¹¹² Салвеминијев лист подржао је одлуку социјалреформиста о томе да се узму у обзир ставови Пашића и посланика Ристића¹¹³, о неупитности италијанске хегемоније на Јадрану, али и неопходности стварања југословенске државе.¹¹⁴

Почетком 1917. године српска дипломатија одлучила је да обрати већу пажњу на Салвеминијев рад. Посланик Ристић изнео је марта те године предлог да листу новчано помогне српска влада, али не кроз непосредно финансирање, већ кроз анонимну претплату на више бројева.¹¹⁵

Салвемини је оповргавао наводе националиста да је Југословенски одбор проаустријска политичка организација, у којој делују антииталијански, клерикално настројени хрватски политичари.¹¹⁶ У мају 1917. историчар је стао у одбрану рада Франа Супила. Полемику је започео новинар Ђан Франческо Гвераци (Francesco Guerrazzi) у листу *Fronte Interno* тврдњама да је недопустиво да апулијски историчар брани Супила, који је „плаћени аустријски агент”, „италијанофоб”, „ватрени присталица Хрватске под окриљем хабзбуршке династије”, те да је Супилова улога у италијанско-словенским везама компромитована током рада у листу *Црвена Хрвајска* и током Фридјунговог процеса 1909. године.¹¹⁷

Салвемини је у пролеће 1917. преко Ђине Ломброзо Фереро (Gina Lombroso-Ferrero) ступио у контакт с Франом Супилом¹¹⁸, у намери да сазна конкретније планове југословенског програма. У опширном писму које је Супило послао Салвеминију 2. маја 1917, хрватски политичар се професору захвалио на доследној одбрани његове личности од аустријских, угарских, италијанских и хрватско-правашких клевета о наводној шпијунажи коју врши у корист аустријске обавештајне службе, Италије или Србије.¹¹⁹ Супило је италијанском професору сугерисао да је компромис изводљив.¹²⁰

¹¹² G. Mondaini, "Adriatic Imperialism", *The New Europe*, Vol. I, N. 2 (26 ottobre 1916), 45–51; G. Marini, *Le rivendicazioni italiane nella grande guerra di liberazione*, Milano 1918, 60–61, 75–120.

¹¹³ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, Књ. 2, Београд 1985, 145–148; В. Ј. Вучковић, „Из односа Србије и Југословенског одбора. Питање о уласку представника одбора у српску владу”, *Историјски часопис* (1961–1962), Књ. XII–XIII, Београд 1963, 370.

¹¹⁴ Салвеминијев чланак "Il problema serbo-croato" објављен 3. маја 1917. G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 73–75.

¹¹⁵ Ристић је ово мишљење образлагао чињеницом да је уредништво листа *Unità* 1915. године одбило понуду да у свом раду буде новчано потпомогнуто од српске владе. ДАС, МИД ПО, микрофилм 524, VIII/236 (Ф–VIII, Дос II, 1917, Пт/6, Ристић – Пашићу, 24. марта 1917, Пов. бр. 1459).

¹¹⁶ G. Salvemini, "Il valore di certe smentite", *L'Unità*, Anno VI, N. 6 (9 febbraio 1917), 42–43; B. Pellegrini, *Verso la guerra? Il dissidio tra l'Italia e l'Austria*, Roma 1906, 189–221.

¹¹⁷ G. Salvemini, "Molto fronte, niente cervello", *L'Unità*, Anno VI, N. 20 (17 maggio 1917), 155–156; G. S., "Molto fronte, poco cervello", *L'Unità*, Anno VI, N. 17 (26 aprile 1917), 132; "Molto fronte, niente cervello", *L'Unità*, Anno VI, N. 19 (10 maggio 1917), 150–152; L. Valiani, *н. Д.*, 156.

¹¹⁸ Д. Шепић, *Писма и меморандуми Франа Супила 1914–1917*, Београд 1967, 170–172; L. Valiani, *н. Д.*, 152–153.

¹¹⁹ Д. Шепић, *Писма и меморандуми*, 185–188.

¹²⁰ D. Šepić, *Supilo diplomat*, Zagreb 1961, 229–233; D. Šepić, „Jadranska dilema talijanske politike 1917. godine”, *Pomorski zbornik*, knj. 7, Zadar 1969, 629–630.

Идеолошки саборац и сарадник Салвеминија у листу био је економист Антонио де Вити ди Марко (Antonio de Viti di Marco). Посланик Србије у Риму, Михаило Ристић, позитивним је оценио Ди Марково јавно иступање у корист националног ослобођења Јужних Словена и његов рад на сузбијању пропаганде „шовиниста”; крајем јуна 1917, услед кризе Боселијеве владе, сугерисао је српској влади на Крфу на његов парламентарни ангажман у том погледу.¹²¹ Ристић је с великим занимањем пратио Салвеминијев рад и обавештавао Пашића о информацијама које му је историчар достављао у вези гледишта италијанских депутата према Јадранском питању.¹²²

Салвемини није одушевљено дочекао Пашићеве изјаве о садржају Крфске декларације, али је критику поново пребацио на тврдокорно италијанско одбијање ревизије Лондонског уговора и штампу која је одобравала таква гледишта.¹²³ Умеренији националисти, блиски Бергаминију и Сонину, наставили су да тврде како Италија негује симпатије према стварању велике Србије, условно и велике Хрватске, и да Италија није ставила вето на српско-хрватско уједињење, већ Русија, те да због непријатељства Хрвата и Словенаца према Италијанима југословенски програм не може да прихвати.¹²⁴ У писму Пјетру Силви од 21. августа 1917. историчар износи мишљење да је примарни легитимни саговорник у преговорима Србија и упозорава да се не противи привременом италијанском војном запоседању Задарског округа и Шибеника, под условом да поменути подухват добије подршку савезника, како би се од Србије лакше издејствовале важније правне гаранције и концесије, у случају потешкоћа у дијалогу.¹²⁵ Римски лист *Трибуна* апеловао је да Србија одустане од „империјалистичког програма југословенског уједињења” уз помоћ Италије, којој, као и Русији, не одговара да „католички елемент два словенска народа однесе превагу у новој држави” над „херојским и измореним народом краља Петра”.¹²⁶

¹²¹ Ристић доноси упечатљиву забелешку о парламентарној седници, на којој је овај посланик, због својих пројугословенских гледишта, био спречен да говори: „Веома карактеристичан акт, који је запажен у широкој јавности, да је народном посланику Девити Ди Марко било немогуће учинити своју изјаву поводом предложене резолуције. Кад је почео говорити дигла се у Скупштини на галерији и по ложама ужасна вика против тога интелегентног и убеђеног пријатеља Јужних Словена и у талијанску потребу за пријатељством са Јужним Словенима. Чуо се узвик: 'Доле Југословени! Доле хрватски пси' и тако спречен сваки говор”. ДАС, МИД ПО, микрофилм 515, II/472 (Ф–II, 1917, Дос V, 3 Ит/а, Ит/б, Ристић – Пашићу, 18. VI 1917, Пов. бр. 2450).

¹²² Ристић је новембра 1916. доставио Пашићу поверљив препис Салвеминијеве промеморије, у којој је дат кратак осврт на рад италијанског парламента. ДАС, МИД ПО, микрофилм 497, IX / 853 (4. новембра 1916, Ристић – Пашићу, Пов. бр. 10783); Салвеминијев мемоар: IX / 855–857.

¹²³ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 322–323; “Pasic e gli interessi d'Italia”, *Corriere della Sera*, Anno. 42, N. 232, 1; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 377.

¹²⁴ V. Vettori, “L'evoluzione amichevole del movimento jugoslavo”, *Il Giornale d'Italia*, Anno XVII, N. 223 (14 agosto 1917), 1.

¹²⁵ Салвемини понавља да би Италија, ради војне безбедности, требала да добије, поред Цреса и Лошиња, и острва Вис, Шолту, Корнат и Дуги оток. G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 323–324.

¹²⁶ “Note del giorno. Trumbic si annette Pasic”, *La Tribuna*, Anno XXXV, N. 215 (5 agosto 1917), 1; G. Salvemini, “Il segreto dei fatti palesi”, *L'Unità*, Anno VI, N. 33 (16 agosto 1917), 234–235.

У разговору који је 4. августа 1917. водио са Станојем Михајловићем, секретаром српског посланства у Риму, Салвемини је српском дипломатском службенику рекао да се интересује за српско-црногорске односе и да има намеру да промовише уједињење две српске државе и оповргне писање клерикалног листа *Corriere d'Italia*, чији су чланци били усмерени против уједињења Црне Горе са Србијом.¹²⁷ Затражио је и списак хрватских и словеначких посланика који су били затворени од аустроугарских власти, како би одговорио на нападе у италијанској штампи да су они били аустрофили.¹²⁸ У писму Албертинију од 6. августа 1917. писао је да су „ватрени поборници италијанства” били одушевљени „поразом Србије у лето 1915. године”. Додао је да није било прихватљиво све хрватске и словеначке заробљенике сврставати у аустрофили.¹²⁹

У јесен 1917. Салвемини је Србију препоручивао као равноправан дипломатски субјект у територијалним питањима везаним за Далмацију и писао да је неопходно да се тамошњим Италијанима међународним уговорима осигура право на школе и језик у администрацији.¹³⁰ У децембру 1917. Салвемини је критиковао необјективно извештавање агенције „Стефани”, која није пренела вест о мисији агента Штефанека у Женеви и понуду сепаратног мира грофа Чернина Србији, о чему је европску штампу известио Лазар Марковић.¹³¹ Крајем те године краткотрајно је полемисао и са Јованом Томићем о историји начина избора посланика за Далматински сабор и аустријски парламент и веродостојном броју бирача аутономистичких кандидата за те институције.¹³²

Један од најистакнутијих предводника италијанског националног покрета у Далмацији, адвокат Роберто Гиљановић (Roberto Ghiglianovich, 1863–1930)¹³³ из Задра, износио је мишљење да је током трајања Версајске мировне конференције Салвемини „жешће него раније негодовао против става да је Далмација италијанска територија”.¹³⁴ Гиљановић је априла 1917. протествовао код министра за пропаганду Виторија Шалоје (Vittorio Scialoja) због могућности објављивања Салвеминијеве књиге о Далмацији, апелујући да се

¹²⁷ Јовановић је одговорио да ће Пашић проћи кроз Рим и да ће имати прилике да о самом разговору сазна више детаља. ДАС, МИД ПО, микрофилм 515, II/660–661 (Ф–II, 1917, Дос VII, Ит/в, Михајловић – Ристићу, Ристић – Јовановићу, 24. VII / 28. VII 1917, Бр. 742, Пов. бр. 2836).

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ L. Albertini, *Epistolario 1911–1926. La Grande Guerra*, II, a cura di Ottavio Barié, Milano 1968, 739–741.

¹³⁰ G. Salvemini, “Sulla questione di Fiume”, *Anno VIII*, N. 45–46 (6–13 ottobre 1919), 221.

¹³¹ G. S., “Manovre tedesche”, *L'Unità*, Anno VI, N. 52 (27 dicembre 1917), 331.

¹³² О Јовану Томићу и раду Марковићевог листа у Женеви, в.: Љ. Трговчевић, „Делатност Јована Томића у Првом светском рату”, *Историјски часопис*, Књ. XLVII (2000), 201–211; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 89.

¹³³ О Р. Гиљановићу в.: R. Tolomeo, “Da regione autonoma a terra irredenta. La Dalmazia di Roberto Ghiglianovich”, *Gli italiani dell'Austria-Ungheria e la Grande guerra – Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Vol. 37 (2015), 121–160; O. Randi, “Il senatore Roberto Ghiglianovich. Profilo aneddotico” *Rivista dalmatica*, XII (1930), 1, 3–27; L. Monzali, “La Dalmazia e la questione jugoslava negli scritti di Roberto Ghiglianovich durante la prima guerra mondiale”, *Clio* (1998), n. 3, 429–441.

¹³⁴ R. Ghiglianovich, “Le cause della disfatta diplomatica dell'Italia”, *La Rivista Dalmatica* Anno XII, Fasc. IV (dicembre 1931–X), 15–16, 27–28.

обала од Задра до ушћа Неретве не призна Србији.¹³⁵ Задранин је процес уједињења Јужних Словена називао „апсурдом” и „историјском неспособношћу”.¹³⁶ Према Гиљановићу, решење је почивало у стварању самосталне хрватско-словеначке државе (Крањске, Штајерске, Корушке, северозападни део Босне, Хрватске и Славоније) и проширене Србије (највећи део Босне и Херцеговине, Банат, Македонија, уз Црну Гору, уколико покаже жељу да се уједини), преко којих ће Италија имати сигурнији привредни пут за своју трговину на Балкану.¹³⁷ У промеморији *Dalmazia e Jugoslavia* достављеној Сонину 1917. године, задарски политичар је критиковао Сониново одбијање да укључи Србију у преговоре о подели Јадрана.¹³⁸ У другом меморијалу, који је послао Салвеминију 28. јула 1917, Гиљановић је представио нацрт две одвојене, независне југословенске државе.¹³⁹ Салвемини је охрабривао директно споразумевање Пашића и Сонинова. Гиљановић и задарски градоначелник Луиђи Цилиото (Luigi Ziliotto) сматрали су, међутим, да је Лондонски уговор недовољна полазна основа за остварење италијанских интереса.¹⁴⁰

Салвемини је тријалистички аустрославистички концепт преуређења Монархије и план стварања независне хрватско-словеначке државе означио као опасан по италијанске интересе на Јадрану и отворено пледирао да се Хрватска и Словенија, с Далмацијом, уједине са Србијом у једну независну државу.¹⁴¹

Салвемини је дао велики значај изјави Иве Франка дату пред Сабором септембра 1917. да је постојао план убиства Медаковића, Будисављевића и других српских чланова Српско-хрватске коалиције, пет дана пред слање ултиматума Србији јула 1914.¹⁴² Објашњавао је да би између одвојене православно-српске Србије и клерикалне Хрватске, германске државе лако сејале интриге и мржњу и да је интерес Италије да подупре нову југословенску државу под православном династијом.¹⁴³ Уреднику листа *New Europe* Роберту Ситону-Вотсону почетком 1917. године појаснио је да је неопходно да италијанско-југословенски компромис обухвати истовремено одрицање Италијана и Југословена од екстремних позиција.¹⁴⁴

¹³⁵ O. Randi, “L’opera politica del senatore Roberto Ghiglianovich”, *La Rivista Dalmatica*, Anno XVI, Fasc. IV (dicembre 1935 – XIV), 48–49.

¹³⁶ Archivio Centrale dello Stato [у даљем тексту ACS], Carte Sonnino, busta 1, fasc. 3 *Dalmazia-Corrispondenza* (1915–1918), R. Ghiglianovich, “Jugoslavia e Dalmazia”, n. 16, 45–46.

¹³⁷ *Ibidem*, 52–55.

¹³⁸ Према Гиљановићу, укључивањем Пашића у преговоре, избегле би се потоње невоље око Ријеке, Сплита и коначног утврђивања границе између словенских и италијанских интереса. Гиљановић је погрешно веровао да је Сазонов обавештавао Пашића о детаљима преговора сила Антанте са Италијом. R. Ghiglianovich, “Le cause della disfatta diplomatica dell’Italia”, *La Rivista Dalmatica*, Fasc. IV, Anno XII, (dicembre 1931), 16–20, 29.

¹³⁹ L. Monzali, *La Dalmazia e la questione jugoslava nei scritti di Roberto Ghiglianovich*, 432–433.

¹⁴⁰ CS, bobina microfilm 49, f. Dalmazia-Istria progetti, Cartella X “Dalmazia”, pro-memoria Roberto Ghiglianovich, Alessandro Dudan, Enrico Pezzoli e altri a Sidney Sonnino, 12 gennaio 1918, s. n.

¹⁴¹ G. Salvemini, “Il segreto dei fatti palesi”, *L’Unità*, Anno VI, N. 32 (9 agosto 1917), 231.

¹⁴² “Croazia...austriacante”, *L’Unità*, Anno VI, N. 39 (27 settembre 1917), 262.

¹⁴³ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, 1918, 19–21.

¹⁴⁴ Салвемини је приговорио због држања Марковићевог листа *Serbie* и *Југословенској билтена* (*Bulletin Yougo-Slave*) у погледу Истре и Трста. R. W. Seton-Watson i *Jugoslaveni. Korespondencija 1906–1941*. Tom I. 1906–1918, Zagreb–London 1976, 289–291.

Поред Тамара, запажени критичар Салвеминијевих гледишта био је и Бенито Мусолини (Benito Mussolini).¹⁴⁵ Осим тога, Салвемини је оспоравао рад масонерије и њене погледе упрте према Далмацији.¹⁴⁶ Он је критиковао њихове тврдње да је Хрватима у већем интересу да остану у политичком савезу с Бечом, него са Србијом.¹⁴⁷ Држао се резервисано према закључцима и предлозима закључака Конгреса слободних зидара савезничких земаља, одржаном у Паризу од 28. до 30. јуна 1917. Представници Врховног већа слободних зидара Србије, Душан Милићевић и Васа Јовановић, бранили су права Јужних Словена на Истру и Далмацију.¹⁴⁸

КОНГРЕС ПОТЛАЧЕНИХ НАРОДА (АПРИЛ 1918) И ПРИВРЕМЕНИ ТРИЈУМФ

Салвеминијеви предлози добијали су на важности крајем 1917. и почетком 1918. године. У стану енглеског дописника *Morning post*-а Вилијама Милера у Риму одржавани су разговори између Трумбића и Бисолатија; по Мештровићевом сведочењу, Торе је у Лондону признао да Далмација није италијанска, док је Бисолати вршио притисак да се споразум постигне пре мировне конференције, како би се отклониле све непријатности.¹⁴⁹

Опредељивање Луиђија Албертинија (Luigi Albertini), уредника листа *Corriere della Sera*, за компромисно решење италијанско-словенског спора и дефинитивно рушење Аустроугарске, као и упућивање италијанских дипломата Боргезеа и Патерна на преговоре с члановима Југословенског одбора у Швајцарску,¹⁵⁰ подигло је углед Салвеминијевог листа и оснажило пропаганду његових сарадника.¹⁵¹ Након састанка Трумбића и Орланда (26. јануара 1918), Пашић је преко посланика Србије у Риму, Војислава Антонијевића, покушао да се директно договори са Сонином у вези будућег статуса Далмације, што су Италијани пријатно дочекали – „да се две стране споразумеју без посредника”.¹⁵² Убрзо је уследио споразум Торе–Трумбић у Лондону, недуго након што је италијански амбасадор у Лондону Гуљелмо Имперјали (Guglielmo Imperiali) 11. јануара 1918. године саветовао хитно

¹⁴⁵ R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario 1883–1920*, Torino 1965, 401–402; G. Salvemini, *Scritti sul fascismo*, Vol. I, a cura di R. Vivarelli, Milano 1961, 396.

¹⁴⁶ C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell'Adriatico*, 1919, 136–137; “Discorso. Appendice”, *La Rivista Dalmatica*, Fasc. I–II, Anno XIII, (marzo–giugno 1932), 113; L. Monzali, *Italiani di Dalmazia: dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Firenze 2004, 176–177.

¹⁴⁷ G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916–1925)*, 78–79.

¹⁴⁸ M. Cuzzi, “La nuova Europa dei fratelli: il congresso massonico di Parigi (28–30 giugno 1917)”, *Qualestoria. Rivista di storia contemporanea*. Anno XLVI, N. 1 (Giugno 2018), Trieste, 9–22; D. Janković, *н. г.*, 212–214.

¹⁴⁹ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 92–95.

¹⁵⁰ L. Tosi, “Giuseppe Antonio Borgese e la prima guerra mondiale”, *Storia contemporanea*, IV (maggio 1973), 263–299; D. Šepić, „Jadranska dilema talijanske politike 1917. godine”, 632–639.

¹⁵¹ “Delenda Austria”, *Corriere della Sera*, Anno 42, N. 151 (31 maggio 1917), 1–2; G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 318.

¹⁵² S. Sonnino, *Carteggio 1916–1922*, a cura di P. Pastorelli, Roma–Bari 1975, 383; *Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I – 20. XII 1918)*, Tom I, prir. D. Janković i B. Krizman, Beograd 1964, 70.

„споразумевање са Србима и Југословенима”.¹⁵³ Споразум су снажно охрабривали Викхам Стид (Wickham Steed), лорд Нортклиф (Northcliffe) и Роберт Ситон-Вотсон (Robert Seton-Watson).¹⁵⁴

Италијански историчар узео је учешћа у Конгресу представника потлачених народа Аустроугарске, који се одржао у Риму од 8. до 10. априла.¹⁵⁵ Професор се жалио да му националисти својим непопустљивим ставовима оспоравају право на учешће и отежавају морално-политичку позицију пред разговоре са српском делегацијом и Југословенским одбором, а критиковао је и наступ либералног дела италијанске елите.¹⁵⁶ Истакао је да Италијанско-словенски комитет чији је био члан, наилази на подршку Срба, Енглеза (на првом месту Викхама Стида и Ситон-Вотсона) и Чеха, за разлику од Трумбића и Колоне ди Чезара, председника друштва *Pro Dalmazia*.¹⁵⁷ Историчар није био задовољан целовитим садржајем разговора Торе–Трумбић, јер је било неопходно појаснити прецизне услове разграничења.¹⁵⁸

Салвемини се састао с Трумбићем 7. априла 1918. Трумбић је Салвеминију изнео план по којем би обала од Дуина (Девин) до Бара припала „Славији”, уз пристанак да се Трст уступи Италији, али да по питању Горице, Пуле и Истре југословенска страна не може да попусти. Салвемини је извео закључак да „међу Словенима не постоји савршена усаглашеност око Истре, као у случају Далмације”.¹⁵⁹ Следећег дана, Салвемини се срео и са Марковићем, који му је пренео да *Serbie* неће оспоравати италијанска права на Истру.¹⁶⁰

Конгрес је организован у палати Кампидољо у Риму.¹⁶¹ На састанку 7. априла у кући Де Вити де Марка, Салвемини је ургирао да се на бази начелног, али недовршеног договора Тореа и Трумбића постигне што детаљнији споразум италијанских и југословенских представника о разграничењу, уз укључивање и посланика Србије.¹⁶² На новом састанку, 10. априла, Салвемини није успео да убеди Трумбића у идеју препуштања дела словеначког народа Италији; председник Југословенског одбора поновио је да би одбор изгубио кредибилитет међу Словенцима и навео да Италија мора да одустане

¹⁵³ “Le trattative italo-jugoslave. Un punto debole”, *Il Giornale d'Italia*, Anno XVIII, N. 74 (15 marzo 1918), 1; A. Tamborra, *н. г.*, 94.

¹⁵⁴ L. Valiani, *The end of Austria-Hungary*, 235–240; H. Wickham Steed, *Through Thirty Years 1892–1922. A Personal Narrative*, Vol. II, London 1924, 179–185.

¹⁵⁵ D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, 296–305.

¹⁵⁶ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 368–369.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 372–373.

¹⁵⁸ E. Apih, “Gaetano Salvemini e il problema adriatico”, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia*, 119–120.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 120–127.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 125.

¹⁶¹ G. Amendola, *Il patto di Roma e la 'polemica'*, a cura di Giovanni Amendola, Giuseppe Antonio Borgese, Ugo Ojetti e Andrea Torre, Sarno 1919; F. Potočnjak, *н. г.*, 47–51; D. Šepić, „Југославенски одбор и Римски пакт”, *Jugoslavenski odbor u Londonu. Zbornik radova u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb 1966, 481–520; G. Amendola, *Carteggio 1913–1918*, 433–437, 556–558; L. Tosi, “Giuseppe Antonio Borgese e la prima guerra mondiale”, *Storia contemporanea*, IV (maggio 1973), 263–299; L. Albertini, *Venti anni di vita politica. Parte seconda. Da Caporetto a Vittorio Veneto (ottobre 1917 – novembre 1918)*, Vol. III, Bologna 1953, 265–277.

¹⁶² G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 373, 565.

од Лондонског уговора.¹⁶³ На следећем састанку, 11. априла, Салвемини је разговарао са Л. Марковићем, секретаром српске делегације Јованом Томићем, и Албертинијем; сазнао је да српски делегати лежерније разговарају о судбини Истре, која не погађа интересе Срба.¹⁶⁴ Подсетио је да је редакција *Serbie* на конгресу прихватила да Истра припадне Италији.¹⁶⁵

Границе које је Салвемини тражио од Трумбића и југословенских представника на састанцима 7. и 12. априла 1918. у Риму биле су у основи оне које је неколико месеци раније изложио генерал Мола на тајним састанцима с британским државницима у Лондону. Према посланику Антонијевићу, „група око *Unità* пресирала је Трумбића да поведе реч о границама у најопштијим цртама” што је он одбио уз констатацију да „томе још није време”.¹⁶⁶ Антонијевић је писао да је Салвемини „наваљивао” да се отпочну разговори о програму разграничења, делом и због „све тежег положаја групе око *Unità*, која се одриче читаве Далмације, али им се од Југословена не пружа рука за један споразум у Истри и Словеначкој”.¹⁶⁷ Салвеминијеви сарадници неретко су указивали на „шовинизам” Југословенског одбора у вези Истре и Ријеке.¹⁶⁸

Овде треба истаћи да је Салвеминијев и Маранелијев зборник о Јадранском питању, који се појавио 1918. године (допуњено издање 1919) изазвао је контроверзе у Италији; априла 1916. дело је било забрањено одлуком префектуре полиције.¹⁶⁹

ПОСЛЕДЊИ ИСТУПИ О ЈАДРАНСКОМ ПИТАЊУ (1918–1920)

Осим пренаглашене бриге за правно-политичку судбину Хрвата и Словенаца, националисти су Салвеминију и Прецолинију приговарали да одбијају да у идеју преговора с југословенском страном укључе најпозваније представнике италијанског народа – Италијане рођене на територији Двојне монархије, на источнојадранској обали (*terre irredente*), адвокате, судије, бележнике, новинаре и трговце из Далмације, Трста, Јулијске Крајине и Истре, који су услед прогона аустријских власти, дезертирали или пребегли у Италију.¹⁷⁰ Тврдили су да су они најподеснији саговорници за такав вид преговора, осуђивали покушаје да се ревидира Лондонски уговор, и оштрицу критике усмеравали готово искључиво на Хрвате и њихово „антииталијанство”.¹⁷¹

¹⁶³ P. Silva, “Appendice”; D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, 304–305; G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 564–568.

¹⁶⁴ P. Silva, “Appendice”; G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 569–570.

¹⁶⁵ “La ‘Serbie’”, *L’Unità*, N. 3, Anno VIII (18 gennaio 1919), 18.

¹⁶⁶ *Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I – 20. XII 1918)*, 172–173.

¹⁶⁷ Антонијевић у писму Пашићу (15/2. априла 1918). *Ibidem*, 172.

¹⁶⁸ A. Benini, “Ventidue lettere di Gaetano Salvemini ad Arcangelo Ghisleri”, *Il Ponte. Rivista di politica e letteratura*, Anno XXIX, N. 6 (30 giugno 1973), 799.

¹⁶⁹ *Italia e Jugoslavia*, a cura d’un gruppo di scrittori italiani e jugoslavi, Firenze 1918; U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906–1918*, 498, 524; C. Maranelli, G. Salvemini, *La Questione dell’Adriatico*, Prefazione, 1919, XI.

¹⁷⁰ Un triestino, “Irredenti e Jugoslavi”, *L’Idea Nazionale*, Anno VIII, N. 36 (5 febbraio 1918), 1–2.

¹⁷¹ *Ibidem*.

Далматински Италијани су покушали да прекину Салвеминијево предавање о Мацинију у сали библиотеке на Тргу Никозија у Риму 15. марта 1918. године.¹⁷² Салвемини је протествовао против конференције коју је, уз присуство бројних службеника и министара из Орландове владе, публициста Еуђенио Бођано-Пико одржао 13. фебруара 1918. у Хотелу „Ексцелсиор” у Риму, у част одбране независности Црне Горе, општег црногорског положаја у рату и незавидног положаја краља Николе у изгнанству.¹⁷³ Салвемини је образложио да је питање уједињења Црне Горе са Србијом проблем о којем треба да одлучи народ у Црној Гори и да оно није предмет италијанске дипломатије.¹⁷⁴ Догађај је *Unità* пропратила коментаром да се Италија мора борити за уједињење Србије и Црне Горе, без обзира да ли ће „доћи до ратног сукоба између њих” и да ли ће „краљ Никола бити дочекан каменицама или цвећем по повратку у земљу”.¹⁷⁵

Салвемини је у јануару 1919. послао захтев Ситон-Вотсону и уредништву листа *New Europe* да га избришу са листе сарадника, због необјективног „охрабривања” претензија „словенских империјалиста”.¹⁷⁶ Подсетио је уредништво листа *Serbie* да су челници српског листа из Женева 12. априла 1918. године у Риму усмено пристали на план по којем се Истра додељује Италији, а Далмација Југославији.¹⁷⁷ Након што је почетком 1919. Светозар Прибићевић, потпредседник Народног вијећа СХС, демантовао да је у Загребу дописнику листа *Secolo* Магринију изјавио да су Трст и Пула италијански градови, Салвеминијев лист је са жаљењем констатовао непопустљивост југословенске стране.¹⁷⁸

У марту 1919. године Салвемини је желео да посети Далмацију. Гувернер адмирал Енрико Мило није дозволио италијанском професору да посети окупирану зону; одбијање је генералу Бадољу образложио Салвеминијевим „југословенофилством и очекивањима које Југословени имају од такве посете”.¹⁷⁹ Историчар је понављао да Маранели и он нису заговарали припајање Ријеке Хрватској, већ формирање слободног града-државе, под привременим мандатом Италије или проглашење независности.¹⁸⁰ Ипак, због тешкоћа у југословенско-италијанским преговорима, почео је да износи идеје о анексији Задра и Ријеке.¹⁸¹

Различит Орландов и Сонинов програм тумачења Лондонског уговора на Версајској конференцији није спречио Салвеминија да укаже на неподу-

¹⁷² “I Dalmati contro Salvemini”, *L'Idea Nazionale*, Anno VIII, N. 75 (16 marzo 1918); A. Hodnig, “Niccolo Tommaseo e la Dalmazia”, *L'Idea Nazionale*, N. 75, Anno VIII (16 marzo 1918), 3.

¹⁷³ Бођано-Пико је своје предавање насловио *Историјска истина о савезничкој Црној Гори*. Црногорску делегацију предводио је Филип Добрећић. “Per il Montenegro”, *La Tribuna*, Anno XXXVI, Num. 44 (13 febbraio 1918), 3.

¹⁷⁴ “Italia e Montenegro”, *L'Unità*, Anno VII, N. 11 (16 marzo 1918), 56.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ G. Salvemini, “Al. Signor Seton-Watson”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 3 (18 gennaio 1919), 18.

¹⁷⁷ “La Serbie”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 3 (18 gennaio 1919), 18.

¹⁷⁸ “Nè prepotenti, nè minchioni”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 1 (2 gennaio 1919), 5.

¹⁷⁹ D. Živojinović, “Italija u Dalmaciji 1918–1920”, *Zadarska revija*, 1–2 (1974), 105.

¹⁸⁰ G. Salvemini, “Al signore Auguste Gauvain de Journal des Débats”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 20 (17 maggio 1919), 117–118.

¹⁸¹ “Idee per doman l'altro”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 20 (17 maggio 1919), 113–114; “Una spiegazione”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 19 (10 maggio 1919), 110.

дарање правно-политичког положаја Словена у Јулијској Крајини и Италијана у Далмацији.¹⁸² Салвемини је маја 1919. протестовао Уредништву париског листа *Journal des Débats* због коментара да су он и Маранели заговарали анексију Ријеке и подручје од врха Битораја у Горском котару до планине Учке и негирали права Хрватској.¹⁸³ Наставио је да критикује Трумбића и Сонино да захтевима према Горици, Удинама и западној Истри, односно Перасту и континенталној Далмацији, прикривају сопствену неспособност да зауставе продор немачких интереса на Јадран.¹⁸⁴ Салвемини је критиковао одлуку да Сонино учествује на мировној конференцији, што је наишло на осуду националиста.¹⁸⁵

Дана 27. новембра 1919. Салвемини је напао режим управе Енрика Мила у Далмацији и вицеадмиралов покушај „узурпације” прерогатива цивилних власти, којима намеће своје одлуке о припајању и трансформацији покрајине у италијанску земљу.¹⁸⁶ Јануара 1920. Салвемини је предложио демилитаризацију Јадранског мора и забрану држања и грађења ратне флоте у том подручју, на које би се једнако обавезале Краљевине СХС и Италија. Италија би ипак задржала право на држање ратне флоте у Валони и Бриндизију.¹⁸⁷

Салвеминију су се крајем јула 1920. године обратили челници Југословенске републиканске странке, академик Љубомир Стојановић и др Михаило Илић, директор листа *Рејублика* из Београда. Они су похвалили вишегодишње залагање италијанског историчара у европској штампи да се мирољубивим путем постигне споразум између две земље, посебно у погледу Јадрана и очувања независности Албаније.¹⁸⁸

У парламентарној расправи с националистом Луиђијем Федерцонијем (Luigi Federzoni), јула 1920, Салвемини је покушао да оспори тезу да је Лондонским уговором дефинисана посебна клаузула о очувању Двојне монархије након рата и да је документ био усмерен на спречавање уједињења Црне Горе са Србијом.¹⁸⁹ Након инцидента у Сплиту и Трсту (1920), уверен да су их посредно обе владе изазвале, Салвемини је апеловао на Ђолитија и Веснића да убрзају процес закључивања споразума између Краљевине СХС и Италије.¹⁹⁰ Након потписивања Рапалског уговора, којим је Италија себи у Далмацији обезбедила острва Ластово, Палагружа и Сушац, као и Задар са околином, Салвемини је на парламентарној седници 24. новембра документовао каквим су актима принуде италијанске трупе прибегавале током оку-

¹⁸² G. Salvemini, *Dal Patto di Londra alla Pace di Roma*, 17–19.

¹⁸³ *Ibidem*, 275–277.

¹⁸⁴ G. Salvemini, “Trumbic e Sonnino”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 9 (1 marzo 1919), 47; “Retifiche”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 11 (15 marzo 1919), 67.

¹⁸⁵ M. Pantaleoni, *La fine provvisoria di un'epopea*, Bari 1919, 90–91; R. De Felice, *D'Annunzio politico 1918–1938*, Roma–Bari, 91.

¹⁸⁶ G. S., “Il bivio”, *L'Unità*, Anno VIII, N. 48 (27 novembre 1919), 233.

¹⁸⁷ G. Salvemini, “La neutralizzazione dell'Adriatico”, *L'Unità*, Anno IX, N. 3 (15 gennaio 1920), 9.

¹⁸⁸ G. Salvemini, *Carteggio 1914–1920*, 552–553.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 549–550.

¹⁹⁰ G. Salvemini, “Spalato, Trieste e...Pallanza”, *L'Unità*, Anno IX, N. 30 (22 luglio 1920), 124; L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia e le relazioni italo-jugoslave nel Novecento*, Venezia 2015, 168.

пације далматинске обале и залеђа, у циљу сузбијања непријатељстава словенског становништва.¹⁹¹ Луиђи Федерцони је у опширном излагању, на седници 26. новембра 1920, напао Салвеминија да штити „пансрпски програм”.¹⁹² Историчар је, међутим, дочекао уговор с одобравањем, уз примедбе на статус Ријеке и неутрализацију обала.¹⁹³

ЗАКЉУЧАК

Гаetano Салвемини припада плејади италијанских научника чији се необичан ауторитет препознаје у европској и светској историографији, и другим друштвеним наукама. Својим обимним радом, за живота је стекао мноштво противника и присталица у подељеном италијанском друштву, поставши препознатљив у свету Јужних Словена почетком Првог светског рата као доследан противник националиста и њихове пропаганде, обележене империјализмом и милитаризмом. Ту пропаганду су подупирали утицајни политичари и сенатори, иредентисти из јадранских провинција Аустроугарске, али и различити писци, ситни службеници, адвокати и новинари. Његов иновативан и контроверзан приступ тумачењу међунационалног пејзажа Јадранског мора приближио га је политичарима и интелектуалцима из Србије и других југословенских крајева Аустроугарске. Настојао је да пронађе праведно решење између Србије, српско-хрватско-словеначких политичара из Двојне монархије и Италије, на таласу потискивања утицаја пангерманизма. Зaslуге његовог рада почивају у чињеници да је први италијански научник који је свеобухватно приступио истраживању националног покрета Срба и Хрвата, али и први гласоговорник стварања уједињене државе Срба, Хрвата и Словенаца. Снажан научни ауторитет свог времена, доказивао је да Далмација није италијанска покрајина, и да историјско право треба да проистиче из демократског, плебисцитарног права локалног становништва. Покушавао је да утврди историјску истину о словенско-италијанским односима и потисне стереотипе о Србима и Хрватима. Своју репутацију познаваоца дипломатских односа стекао је и залагањем за политичка и економска права Србије. Ипак, инсистирањем да Италија присвоји Јулијску Крајину и Истру, његова гледишта су одбачена или стављена под лупу од једног дела југословенске јавности.

¹⁹¹ Салвемини је приговорио због чињенице да је током ноћи између 15. и 16. марта 1919. године 40 људи ухапшено у својим домовима у Задру, Обровцу, Бенковцу, Книну, Дрину, Скрадину и Шибенику. P. Alatri, Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica 1919–1920, 52; AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXV, Tornata del 24 novembre 1920, 1° Sessione, Discussioni, 5837–5842; о италијанском војној окупацији Далмације, D. Živojinović, „Italijani u Dalmaciji 1918–1920”, *Zadarska revija*, 1–2 (1974), 97–120.

¹⁹² L. Federzoni, *Presagi alla Nazione. Discorsi politici a cura del Fascio romano di combattimento*, Milano 1925, 192–193.

¹⁹³ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXV, Tornata del 24 novembre 1920, 1° Sessione, Discussioni, 5841.

KONSTANTIN DRAGAŠ, Ph.D., Research Associate
Serbian Academy of Sciences and Arts
Institute of Balkan Studies
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-6532-0070>

THE DEBATE BETWEEN GAETANO SALVEMINI
AND ITALIAN NATIONALISTS OVER DALMATIA
AND YUGOSLAV UNIFICATION, 1914–1920.

SUMMARY: The paper is based on an analysis of the political views of the historian Gaetano Salvemini on the Adriatic question, shaped during the First World War, as well as his notable opposition to the irredentist glorification of Dalmatia as „the ancient Italian territory, subjugated by the Austrians and Slavs”, which was actively and tirelessly promoted by radical Italian nationalists (Attilio Tamaro, Alessandro Dudan, Roberto Ghiglianovich and others). The second segment of the paper is an analysis of Salvemini's perception of the process of formation of the Yugoslav state, and his opinion on the work of the Yugoslav Committee and the war objectives of Serbia. As a supporter of the so-called democratic-interventionist currents and the idea of creating a common state of Serbs, Croats and Slovenes, Salvemini conducted a sharp and tireless polemic with Slavophobic Italian nationalists until the beginning of the 1920s. These nationalists gathered around the *Pro Comitato Dalmazia* association, close to Sidney Sonnino, Piero Foscari and other influential politicians, who steadfastly opposed the creation of a Yugoslav state and defined the Adriatic regions of the Dual Monarchy as Italian in advance and permanently. Although the emphasis is placed on Salvemini's original articles and statements in the press (*L'Unità*), and his contacts with Serbs and Croats (Frano Supilo, Lujo Vojnović), as well as on the nature of the polemic itself, the paper briefly compares the conflicting opinions of two influential intellectual circles of the Italian public opinion on Yugoslav unification.

KEYWORDS: Gaetano Salvemini; Adriatic question; Dalmatia; Italy; Attilio Tamaro; Italian nationalists

Др ИЛИЈА П. КУКОБАТ, научни сарадник
Е-адреса: ilija.kukobat@isi.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-3855-2551>

Др НЕМАЊА В. МИТРОВИЋ, научни сарадник
Е-адреса: nemanja.mitrovic@isi.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-7322-0691>

Институт за савремену историју
Трг Николе Пашића 11
Београд, Србија

НАД ДУНАВОМ И КАРПАТИМА: ВАЗДУШНИ САОБРАЋАЈ ИЗМЕЂУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И РУМУНИЈЕ У XX ВЕКУ*

САЖЕТАК: На основу архивске грађе, објављених извора и литературе, овај рад настоји да прикаже одвијање ваздушног саобраћаја између две суседне земље, Југославије и Румуније, од његовог успостављања до краја XX века. Поред делатности авио-превозника, представљене су и активности државних органа везане за склапање и спровођење споразума о ваздушном саобраћају, али и друге специфичности које су пратиле ову сферу. Посебан фокус биће усмерен на политичке, економске, технолошке и друге утицаје који су обликовали еволутивни пут ваздушног саобраћаја на релацији Београд–Букурешт.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија; Румунија; ваздушни саобраћај; ЈАТ; ТАРОМ

ВАЗДУШНИ САОБРАЋАЈ ИЗМЕЂУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И РУМУНИЈЕ ИЗМЕЂУ СВЕТСКИХ РАТОВА

Ваздушни саобраћај представља најмлађу грану саобраћаја, али је од свих имао најбржи развој. У Европи се појавио непосредно после Првог светског рата захваљујући великом броју војних авиона повучених из употребе и многобројним демобилисаним војним ваздухопловцима. Из њихових редо-

* Аутори користе прилику да изразе своју велику захвалност Немањи Глишићу, кустосу Музеја ваздухопловства у Београду, на помоћи у прибављању грађе.

ва су потекли и иницијатори ваздушног саобраћаја у југословенској држави¹, мада је прво домаће предузеће те врсте, Друштво за ваздушни саобраћај а. д. *Aeroyuи* основано тек 1927. У суседној Румунији, коју су са југословенском државом везивали блиски савезнички и династички односи, од 1920. је функционисало Француско-румунско друштво за ваздушну пловидбу (*Compagnie franco-routaine de navigation aérienne*, познатије у Србији под транскрибованим француским називом *Франко-Румен*). До 1922. већ је успело да успостави линију Париз–Истанбул преко Стразбура, Прага, Беча, Будимпеште, Арада и Букурешта. Године 1923, *Франко-Румен* је уместо Арада као дестинацију увео Београд, склопивши уговор са југословенском владом. Предузећу је одобрен саобраћај од Београда ка Букурешту и Будимпешти и годишња субвенција у износу од највише 2.000.000 динара уз обавезу да запошљава југословенске грађане и да подвргне свој рад надзору југословенских органа. Како држава није на време подигла аеродром способан за ваздушни саобраћај код Београда, друштво *Франко-Румен* је код Панчева уредило привремени аеродром, отворен 15. марта 1923. Први комерцијални лет обављен је 25. истог месеца. После пробних ноћних летова са путницима између Париза и Стразбура почетком септембра, авион *Франко-Румена* је 19. септембра 1923. извршио први ноћни комерцијални лет од Београда до Букурешта, да би неколико дана касније, 23. септембра, увео и редовне ноћне летове на тој релацији. Тако је линија Београд–Букурешт постала прва у историји ваздухопловства на којој су по реду летења вршени ноћни летови, а путовање од Париза до Букурешта је могло да се обави за мање од 24 сата и постало је конкуренција железници. Авиони су били опремљени бежичним телеграфом за одржавање везе, на аеродромима су постављени јаки рефлектори, а дуж трасе – 22 ацетиленска фара. Саобраћај на овој линији обављао се од 1927. преко сталног аеродрома код Земуна.²

Треба нагласити да је једино предузеће које је саобраћало између Југославије и Румуније све до 1937. остало најпре Међународно друштво за ваздушну пловидбу (ЦИДНА, *Compagnie internationale de navigation aérienne*, нови назив *Франко-Румена* од 1925), а затим и *Ер Франс* (*Air France*, француска национална авио-компанија формирана 1933). Ово предузеће је уживало субвенције као и његови претходници, с тим да су смањене на милион динара годишње због чињенице да је основано и домаће предузеће које је такође уживало државну помоћ. Одбијање југословенских власти да *Ер Франсу* и даље додељују повлашћен положај у односу на друге стране авио-превознике довело је до укидања линије за Београд и Букурешт 31. марта 1939. Саобраћај са Букурештом је обновљен 12. јуна 1939, али преко Арада.³

¹ Иако је назив Краљевина Југославија постао званичан тек 1929, термин „југословенски” је овде коришћен и за претходни период из техничких разлога.

² Maryla Boutineau, *Aux origines d’Air France: La CFRNA – CIDNA. Première compagnie aérienne européenne 1920–1933*, Saint-Martin des Entrées 2020, 89, 92–100, 171; Драгана Ружић, *Аеродром у Панчеву. Лейови компаније Франко-Румен 1923–1927*, Панчево 2023; Čedomir Krunić, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije: knjiga I*, Београд 2010. (у даљем тексту: *CVKJI*), 275–296; Bojan B. Dimitrijević, Ilija Kukobat, *Aeropot: Društvo za vazdušni saobraćaj 1927–1948*, Београд 2023, 20–23. Мора се напоменути да су аеродроми код Панчева (1923–1927) и Земуна (1927–1962) увек носили званичан назив Аеродром „Београд”.

³ Č. Krunić, *CVKJI*, 296–339; B. Dimitrijević, I. Kukobat, *Aeropot*, 187–192.

Прва иницијатива за повезивање Београда и Букурешта од стране националних компанија изнета је крајем 1927. Посланик у румунској скупштини и пропагатор ваздухопловства Стефан Татареску је предложио формирање „Ваздухопловне Мале Антанте” повезивањем Београда, Букурешта, Прага и Варшаве директним авионским линијама, за шта је сматрао да постоје и политичка, и економска основа. *Аеројуџи* је ову иницијативу окарактерисао као корисну, али је имао и примедбе. Како је ЦИДНА већ летела на линијама између ових градова уз субвенције, добила би се два конкурентна друштва „која у суштини имају више политички но економски циљ”. Даље, управа *Аеројуџија* је инсистирала на строгом реципроцитету у сарадњи између националних друштава. Ови ставови су наишли на подршку Одсека за цивилно ваздухопловство Команде ваздухопловства, одакле је наглашено да је ЦИДНА од Краљевине СХС за 1928. добила субвенције за линије од Београда ка Букурешту, Софији и Будимпешти, док је на свим другим линијама допуштена конкуренција. Међутим, наглашено је и да ће рад Друштва зависити од успеха линије Београд–Загреб, чије је отварање било предвиђено за 1928. годину. *Аеројуџи* је те године заиста летео само на тој релацији, тако да је отварање линије ка Букурешту одложено.⁴

Кораци ка успостављању ваздушног саобраћаја између Београда и Букурешта од стране националних авио-компанија учињени су тек 1930-их година. О потреби да се интензивира ваздушни саобраћај међу балканским земљама, као и о неопходним олакшицама (ограничавање забрањених зона, повећавање броја тачака за прелетање граница, потписивање међудржавних споразума и др.) било је речи на Трећој и Четвртој балканској конференцији 1932. и 1933. Управо су војно-политички савези попут Мале антанте и Балканског савеза, настали из геополитичких тензија и ревиозионистичких тежњи поражених држава у Великом рату били додатни мотив да се билатерални односи између Југославије и Румуније додатно ојачају кроз политичко, економско, културно, али и саобраћајно приближавање њихових чланица. Што се Југославије и Румуније тиче, речни саобраћај је заузимао примарно место, а следио га је железнички, док је друмски био у повоју.⁵

Конвенција о ваздушном саобраћају између Југославије и Румуније потписана је 30. септембра 1934. и њом је дато право авио-превозницима из обе државе да успоставе саобраћај између Београда и Букурешта. Са југословенске стране услови за отварање линије Београд–Букурешт стекли су се тек у другој половини 1930-их година, када је *Аеројуџи* проширио флоту и повећао број пилота у служби. До тада је обим међународног саобраћаја био ограничен скромним капацитетима и недовољном помоћи државе на линије

⁴ Архив Југославије (АЈ), фонд Посланство Краљевине Југославије у Румунији (395), фасцикла 18, архивска јединица 191 (АЈ, 395-18-191), допис Посланства Краљевине СХС у Букурешту Министарству иностраних дела, 2. 12. 1927; Исто, допис Команде ваздухопловства Министарству иностраних дела, 12. 12. 1927.

⁵ О Малој антанти и Балканском пакту и Дунаву више у: Milan Vanku, *Mala Antanta: 1920–1938*, Titovo Užice 1969; Zdenjak Sladek, *Мала Антиантанта 1919–1938: њене привредне, политичке и војне комјоненте*, Београд 2019; Živko Avramovski, *Balkanska antanta*, Beograd 1986; Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав: дунавска политика југословенске краљевине: 1918–1944*, Београд 2014.

ка Солуну и Бечу. У Земуну је 18. и 19. септембра 1937. одржан састанак представника Југославије, Румуније и Италије, на ком је договорено да ће бити успостављене линије Рим–Београд–Букурешт са могућим продужењем до Констанце, и Букурешт–Београд–Загреб–Трст–Венеција са могућим продужењем до Милана. Четвртог октобра је на београдском аеродрому приређен свечани дочек авиона италијанског предузећа *Ала Лиџорија* и румунског ЛАРЕС. *Аеројуџ* није стигао да се током те године укључи у саобраћај. У летачкој сезони 1938, ЛАРЕС и АЛИ (још једно италијанско предузеће) су отворили линију Букурешт–Београд–Загреб–Венеција–Милано 2. маја и одржавали је наизменично, док је од 1. до 30. септембра *Аеројуџ* једини летео на тој линији, користећи америчке авионе Локид Електра са десет путничких места. Између ове три компаније је уведена „пулска“ сарадња, што је подразумевало поделу рада и зараде. *Ала Лиџорија* је и наредне две године самостално одржавала саобраћај између Рима, Београда и Букурешта. Током 1939, АЛИ, ЛАРЕС и *Аеројуџ* су своју линију отворили 17. априла са планом да лете наизменично и да свако предузеће изврши по сто летова до 7. октобра, с тим да је АЛИ наставио да лети самостално до 14. новембра. Авиони *Аеројуџа* су на овој линији превезли 1.290 путника, 18.562 кг пртљага, 1.228 кг поште и 2.647 кг робе. У 1940. години је примењиван систем из 1938, тако да су АЛИ и ЛАРЕС саобраћали од 1. маја до 24. септембра, а затим самостално *Аеројуџ* до 22. октобра, с тим да је АЛИ опет наставила са радом до 12. новембра. Резултат рада *Аеројуџа* огледао се у 682 превезена путника, 9.697 кг пртљага, 481 кг робе, 4.341 кг новина и 2.051 кг поште. Завршетак летачке сезоне 1940. и мобилизација летелица и људства *Аеројуџа* у марту 1941. означили су прекид ваздушног саобраћаја између Југославије и Румуније који је трајао све до завршетка Другог светског рата.⁶

КРАТКОТРАЈНА ОБНОВА САОБРАЋАЈА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ПРЕКИД 1948.

По завршетку рата, ваздушни саобраћај се наметнуо као најбржа и нај-ефикаснија веза између Југославије и иностранства услед тешких оштећења друге инфраструктуре. Румунска амбасада се у септембру 1946. обратила Министарству иностраних послова ФНРЈ, наводећи да румунско Министарство саобраћаја и грађевина жели да покрене преговоре око успостављања ваздушног саобраћаја између две земље. Наглашено је да не желе „пулски“ систем, већ да траже да се потпише међудржавна конвенција, а затим и споразум међу авио-превозницима. Министарство је о овоме обавестило Главну управу ваздушног саобраћаја (ГУВС), орган Команде ваздухопловства

⁶ АЈ, фонд Министарство трговине и индустрије (65), фасцикла 1230, архивска јединица 2214 (АЈ, 65-1230-2214), извештаји о раду Друштва за ваздушни саобраћај *Аеројуџ* за 1938, 1939. и 1940. годину; Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd 1956, 57, 104–105; Ć. Krunić, *ČVKJ I*, 157–161, 172–174, 183–184, 189–191, 374–377; B. Dimitrijević, I. Kukobat, *Aeropot*, 271–275, 292, 301–303, 307–308, 328–330. *Аеројуџ* је саобраћај вршио само током летачких сезона које су трајале од пролећа до јесени, а на датуме отварања и затварања су највише утицали метеоролошки услови.

Југословенске армије (ЈА) задужен за успостављање ваздушног саобраћаја унутар Југославије и са иностранством током 1946. године. Наведено је да се потписивање конвенције сматрало непотребним пошто су за обе стране важиле одредбе Међународне конвенције о ваздушној пловидби (Париске конвенције) из 1919. и да би било довољно да се потпише споразум о отварању линије између ГУВС и Румунско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство (ТАРС). Команда ваздухопловства и Генералштаб ЈА су се сложили са овим предлогом. Ипак, ГУВС је тек у новембру 1946. обавестила Министарство иностраних послова да је вољна да ступи у преговоре, али са „вишим ваздухопловним властима Румуније”. Поред осталог, и румунски амбасадор у Београду Тудор Виану и маршал Јосип Броз Тито су 9. новембра те године разговарали о успостављању авионске линије између Београда и Букурешта.⁷

Супротно ставовима из 1946, показало се да је пре успостављања сарадње између авио-превозника и отварања линија ипак потребно и потписивање међудржавног споразума, што је била пракса и пре Другог светског рата. На убрзани развој билатералних и политичких веза две земље и два идеолошки блиска руководства утицало је и потписивање мировног споразума са Румунијом 10. фебруара 1947. Под окриљем Совјетског Савеза два суседа су брзо ширила сарадњу у свим сферама и компромисом решавала многа питања. Југословенско руководство је показивало велике симпатије према Румунији и трудило се да како саветодавно, тако и конкретним акцијама помогне њен развој, али и комунистичко учвршћивање на власти. Један од показатеља нивоа јесте и чињеница да се највише руководство двеју држава и партија састало чак три пута у тој години, а сваки сусрет давао је нови полет билатералној сарадњи.⁸ Неки од примера били су: склапање културне конвенције, споразума о режиму вода, споразума о неробном плаћању, оснивање Друштва југословенско-румунског пријатељства (АРЈУГ) и потписивање Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи. Иако је економска сарадња заостајала за политичким односима, Југославија је на крају 1947. године заузела четврто место у румунској спољнотрговинској размени.⁹ У таквим околностима дошло је и до успешног завршетка преговора о успостављању ваздушног саобраћаја.

⁷ АЈ, фонд Управа цивилног ваздухопловства (620), фасцикла 3 (620-3), пов. бр. 347, допис Министарства иностраних послова ФНРЈ ГУВС, 19. 9. 1946; исто, пов. бр. 507, допис Министарства иностраних послова ФНРЈ ГУВС, 31. 10. 1946. и допис ГУВС Министарству иностраних послова ФНРЈ, 8. 11. 1946; Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП), фонд Политичка архива (ПА), година 1947, Румунија, фасцикла 102, пов. бр. 436654, телеграм Амбасаде ФНРЈ у Букурешту Министарству иностраних послова ФНРЈ, 27. 7. 1947; „Маршал Тито примио румунског амбасадора Т. Виануа и генералног секретара за исхрану И. Захаријуа”, *Борба* (13. 7. 1947), 3. ТАРС је било једно од румунско-совјетских предузећа основано непосредно после Другог светског рата. Више у: Nemanja Mitrović, *Decenija iskušenja: jugoslovensko-rumunski odnosi 1948–1958*, Beograd 2024, 58.

⁸ Румунска делегација предвођена Петруом Грозом посетила је Југославију 7–9. јуна, а југословенска је посету узвратила у периоду 17–19. децембра. Између две званичне посете дошло је и до тајног сусрета у околини Темишвара 24–26. октобра. Више у: Владимир Цветковић, „Од непријатеља до пријатеља и натраг. Трансформације југословенске политике према Румунији 1944–1948. године”, у: *Нови хоризонтии спољне политике Југославије – Балкан, Европа, свет, зборник радова*, Београд 2023, 53–82.

⁹ АЈ, фонд ЦК СКЈ (507), IX, 107/1–10, Елаборат о Румунији, јун 1956, 35–38.

Споразум о ваздушном саобраћају између ФНРЈ и Краљевине Румуније потписан је у Београду 30. јуна 1947. Основни део је обухватао шеснаест чланова посвећених правима и обавезама цивилних ваздухоплова у саобраћају између две земље. Обе стране су дале право једна другој да слободно врше саобраћај на линијама наведеним у прилогу. Обавезале су се да ће омогућити слободну употребу ваздушних пристаништа и пратећих уређаја на својој територији, да ће се њихови ваздухоплови и посаде придржавати прописа друге стране о ваздушној пловидби и преласку државне границе, да ће ваздухоплове ослободити такси и царина, као и гориво, мазиво, резервне делове и намирнице укрцане у ваздухоплове неопходне за функционисање саобраћаја, да ће за своје ваздухоплове и посаде обезбедити потребне исправе (уверења о упису у регистар и пловидбености ваздухоплова, дозволе за посаду, путну књигу, одобрење за употребу радио-станице, списак путника, манифест терета) које ће се међусобно признавати, да ће вршити истрагу и призивати помоћ посади и путницима у случају удеса ваздухоплова друге стране на својој територији. Прилог споразуму садржао је четири одељка. Првим одељком је предузећу које одреди румунска влада дато право да саобраћа на линијама Букурешт–Београд и „једној другој међународној линији” чије ће отварање накнадно регулисати надлежне власти обе земље. Другим одељком је предузећу које одреди југословенска влада дато право да саобраћа на линијама Београд–Букурешт и Београд – Букурешт – једне тачке у Совјетском Савезу. Слетање у Букурешту на линији ка Совјетском Савезу могло је бити искључиво техничко, односно ради снабдевања горивом. Трећи одељак је предвиђао да ће се предузећа која ће саобраћати на поменутих линијама споразумети о условима саобраћања, а четврти да ће се споразумети о тарифама, односно ценама превоза. Другог септембра 1947. потписан је посебан уговор између Југословенско-совјетског акционарског друштва за цивилно ваздухопловство (ЈУСТА) и ТАРС-а о међусобном заступању.¹⁰

Почевши од 16. септембра 1947, саобраћај на линији Београд–Букурешт успоставила су два предузећа: уторком је саобраћала ЈУСТА а петком ТАРС. Ипак, ЈУСТА је веома брзо укинула ову линију. На три лета током септембра превезено је пет путника, на четири лета у октобру тридесет, на четири лета у новембру три и на једном лету у децембру само један путник, што је укупно чинило 39 путника на дванаест летова (у просеку три до четири по лету). Будући да су коришћени совјетски путнички авиони Лисунов Ли-2 са 21 путничким седиштем, овакав степен искоришћења капацитета био је далеко испод границе исплативог. ЈУСТА је стога најпре отказивала летове, а затим 14. јануара 1948. добила и одобрење од Главне управе цивилног ваздушног саобраћаја (ГУЦВС, наследница ГУВС-а) ФНРЈ да укине линију за Букурешт. ЈУСТА је од ГУЦВС 6. марта 1948. тражила да се субвенционише евентуална обнова саобраћаја на линијама за Букурешт и Будимпешту (такође укинута као неисплатива). Главна управа је ово одбила уз кратко образложење

¹⁰ „Решење о потврди Споразума о ваздушном саобраћају између Федеративне Народне Републике Југославије и Краљевине Румуније, 31. 7. 1947”, *Службени листи ФНРЈ*, бр. 47 (5. 6. 1948); Чedomир Крунић, „Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство ЈУСТА”, *Лейп*, бр. 2 (2000), 135. ЈУСТА је била предузеће у мешовитом власништву налик на ТАРС. Постојала је од 1947. до 1949.

да су линије одобрене на тражење ЈУСТЕ. Иако је линија укинута, наведена је и у реду летења ГУЦВС за лето 1948.¹¹

Нажалост, досадашња истраживања нису показала када је тачно ТАРС укинуо своју линију за Београд, што је могао учинити из два разлога. Први је, као и код ЈУСТЕ, могла бити неисплативост, а други – погоршање односа између Југославије и Румуније после доношења Резолуције Информбироа. Ова линија свакако није поменута у реду летења ТАРС-а за лето 1949. Последњи поуздано забележени контакти између ФНРЈ и Румунске Народне Републике (РНР) по питањима цивилног ваздушног саобраћаја одржали су се током пролећа и лета 1948. године. Румунске власти тражиле су одобрење за отварање линије Букурешт–Милано са техничким слетањем у Загреб и тражиле да се због тога измени Анекс уз Споразум о ваздушном саобраћају из 1947. Југословенске власти су сматрале да то није потребно, будући да је овакав поступак био дозвољен првим одељком анекса, тј. одредбом о праву на „једну другу међународну линију” поред линије Букурешт–Београд, и да је довољна размена писама између надлежних органа. Мада је ГУЦВС обавестила Министарство иностраних послова ФНРЈ да се слаже са отварањем такве линије и информација преко Амбасаде ФНРЈ у Букурешту предата Министарству иностраних послова РНР, са румунске стране није добијен никакав одговор.¹²

Иако није директно везан за ваздушни саобраћај између Југославије и Румуније, пажњу завређује један ванредни догађај из 1949. На дан 9. децембра те године, у Београд је слетео авион ТАРС-а који је летео на унутрашњој линији Сибију–Букурешт. Четири путника су убила милиционера на дужности чувара летелице и приморала посаду да промени курс ка Београду. После слетања, политички азил у Југославији је затражио још један путник, који није био повезан са отмичарима. Њих четворица су ухапшена и осуђена на затворске казне у Југославији, а одбијање да буду изручени изазвало је велико незадовољство румунских власти. Овај догађај показује да се бекство авионима није вршило само војним, него и цивилним летелицама.¹³

¹¹ АЈ, 620-10, пов. бр. 414, допис ЈУСТЕ ГУЦВС ФНРЈ, 6. 3. 1948. и одговор ГУЦВС, 12. 3. 1948; „Успостављен ваздушни саобраћај између Београда и Букурешта”, *Борба* (21. 9. 1947), 7; редови летења ГУЦВС за зиму 1947/1948. и лето 1948; Доступно на: <https://www.timetableimages.com/ttimages/complete/complete.htm#Europe>. Приступљено 29. 9. 2025; Ч. Крунић, *Нав. дело*. У литератури постоји податак да су пре ЈУСТЕ на линији Београд–Букурешт летели авиони Југословенског аеротранспорта, али га није било могуће потврдити у изворима: Чедомир Јанић и Јово Симишић, *Више од лејтења*, Београд 2007, 54.

¹² ДАМСП, ПА, год. 1948, Румунија, Ф-128, пов. бр. 425522, Списак нота које је Амбасада ФНРЈ у Букурешту упутила МИП РНР и на које до данас није примила одговор, без датума; ДАМСП, ПА, год. 1948, Румунија, Ф-131, пов. бр. 413012, допис Амбасаде ФНРЈ у Букурешту Конзуларном одељењу МИП ФНРЈ, 24. 4. 1948; исто, без броја (веза бр. 56343), допис Одељења за међународне организације МИП ФНРЈ Конзуларном одељењу МИП ФНРЈ, 2. 3. 1948; исто, пов. бр. 413060, допис ГУЦВС ФНРЈ Четвртм одељењу МИП ФНРЈ; исто, пов. бр. 413704, допис МИП ФНРЈ Амбасади ФНРЈ у Букурешту, 24. 5. 1948; ред летења ТАРС-а, лето 1949. доступно на: <https://www.timetableimages.com/ttimages/complete/complete.htm#Europe>. Приступљено: 29. 9. 2025.

¹³ Више у: Њија Кукобат, “Terrorism and Yugoslav Air Transport 1948–1990”, *Istorija 20. veka*, Vol. XLII, 2 (2024), 421–422 [<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2024.2.kuk.415-432>]; Немања Митровић, Илија Кукобат, „*Бекство ваздухом*: пребези румунских ваздухопловаца у

Током периода сукоба, обични грађани у Румунији, као и дипломатски представници међу којима и југословенски, имали су великих потешкоћа у снабдевању животним намирницама и робом широке потрошње. Дипломатски представници су због тога прибегавали набавци потрепштина из иностранства. У те сврхе је често коришћен и авио-превоз, нарочито за хитне пошиљке. Међутим, репресија на југословенске представнике се и у овој сфери примећивала. Румунска власт је на сваки начин покушавала да отежа снабдевање. Компликовала је пријем пошиљки увођењем додатних корака и царинских књижица које су прописивале укупну новчану вредност производа које су службеници могли да приме из иностранства током године. Авионске пошиљке су биле подвргаване бројним контролама и прописима, а са достављањем информације о приспећу се одуговлачило чак и по месец дана. Пример дискриминације у односу на правилник коришћен према авионским пошиљкама упућеним осталим дипломатским представништвима у Букурешту види се и из чињенице да је аеродромска царина одбијала да директно испоручи пакете југословенским представницима већ их је слала у главну царину, што је додатно продужавало период од слања до преузимања пошиљки.¹⁴ Овај пример показује да су се дискриминаторске и репресивне мере које је Румунија спроводила током периода Информбироа биле широко распрострањене и примећивале готово у свим сферама и ситуацијама.

ОБНОВА САОБРАЋАЈА ПОСЛЕ НОРМАЛИЗАЦИЈЕ ОДНОСА 1956–1966.

Нормализација односа између Југославије и источнблоковских земаља започета 1953. године повукла је са собом и питање обнове ваздушног саобраћаја међу њима. Ниједан споразум о ваздушном саобраћају који је Југославија потписала 1947. и 1948. године званично није отказан, па тако ни са Румунијом. Иако су их погазиле и дефакто прекинуле целокупни ваздушни саобраћај, заинтересоване источноевропске земље су хтеле да на основу њих успоставе саобраћај између својих главних градова и Београда.¹⁵ Тим поводом, Државни секретаријат за иностране послове (ДСИП) ФНРЈ тражио је 11. маја 1955. мишљење Управе цивилног ваздухопловства (УЦВ, наследница ГУЦВС) ФНРЈ око отварања линије између Букурешта и Београда. Одговор УЦВ од 19. маја био је да национални авио-превозник Југословенски аеротранспорт (ЈАТ) није био заинтересован за отварање те линије, али да би она била корисна из два разлога. Први је било довођење путника из Источне Европе на линије ЈАТ-а ка Западној Европи и Блиском истоку (Париз, Лондон, Франкфурт, Бејрут, Каиро) преко Београда, а други – повећање

Југославију 1949–1953”, *Токови историје*, год. XXXIII, бр. 1 (2025), 269–270 [https://doi.org/10.31212/tokovi.2025.1.mit.263-290]; Илија Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај 1945–1992*, Београд 2024, 223–224.

¹⁴ Nemanja Mitrović, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1954–1968*, doktorat, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2023, 771.

¹⁵ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, том III (1946–1996), priredio Momir Stojaković, Beograd 1999, 223–224.

прилива новца од накнада за аеродромске услуге. Стога је препоручено да се Румунима одобри отварање линије, а да ЈАТ задржи право да то учини „када то буде сматрао целисходним”. Наглашено је да споразум из 1947. није отказан и да са стручне стране може послужити за успостављање саобраћаја. Ако би се сматрало да је споразум из било ког разлога изгубио важност, линија Букурешт–Београд се могла отворити и на основу размене дипломатских нота. Ипак, превладавајући став југословенских власти био је да су стари споразуми изгубили важност тиме што нису примењивани више година. Сматрало се и да би остављање неких старих споразума на снази водило захтевима да се исто поступи и у другим случајевима, и то на штету југословенских интереса.¹⁶

Нормализација односа са Румунијом текла је споријим темпом него са Совјетским Савезом и осталим источноевропским земљама. Између осталог, заинтересованост нису показивали ни југословенски руководиоци јер су сматрали да је Румунија окупирана земља и да темпо југословенско-румунске нормализације односа зависи првенствено од Москве. Румунски врх је такође оклевао, сумњајући у трајност совјетске помирљиве политике према Југославији и страхујући од реперкусија које би признање да су вишегодишњи напади и спровођење антијугословенске кампање имали на популарност режима у народу. Ипак, до видљивијих помака дошло је током 1954. године. Тада су обновљени дипломатски односи, саобраћајне и поштанске везе, док је наредне године обновљена граница, потписани трговински, хидротехнички и други споразуми. Нормализација се додатно убрзала након Београдске декларације те се након тога приступило и питању обнове ваздушне линије.¹⁷

Преговори о новом споразуму о ваздушном саобраћају између Југославије и Румуније вођени су у Београду од 23. јануара до 1. фебруара 1956. Делегације су се сложиле да се као основа користи југословенски типски нацрт споразума уз одређене допуне из румунског пројекта. Главна тачка спорења био је румунски захтев да се у споразум укључи линија Букурешт–Београд–Тирана. Образложење је било да између Румуније и Албаније постоје јаке привредне, културне и друге везе, а румунски делегати су били спремни да се одрекну и комерцијалних права на сектору Београд–Тирана како би се одобрило увођење ове линије. Југословенски представници се с овим нису слагали. Сматрали су да је основна сврха споразума увођење саобраћаја само између Југославије и Румуније и навели да ниједној другој држави није споразумом дато право на саобраћај између Београда и Тиране. Сматрајући да би даље инсистирање на овом захтеву довело до негативног завршетка целокупних преговора, Румуни су убрзо одустали од захтева за линијом ка Тирани.¹⁸

¹⁶ Музеј ваздухопловства (МВ), грађа Савезне управе за цивилну ваздушну пловидбу (СУЦВП), кутија 302 (Румунија), допис УЦВ ФНРЈ Првом одељењу ДСИП ФНРЈ, бр. 2441, 19. 5. 1955; И. Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај 1945–1992*, 168–169. Југословенски аеротранспорт (ЈАТ), национална авио-компанија социјалистичке Југославије, почео је с радом 1947. и под тим именом функционисао до 2003. Више у: Jovo Simišić, *Bio jedan JAT*, Beograd 2022; И. Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај 1945–1992*.

¹⁷ Више у: Владимир Цветковић, *Појлед иза извожене завесе*, Београд 2014; N. Mitrović, *Decenija iskušenja*.

¹⁸ ДАМСП, ПА, год. 1956, Румунија, Ф-79, пов. бр. 42155, Извештај о преговорима са румунском делегацијом, 13. 2. 1956.

Споразум о ваздушном саобраћају између ФНРЈ и РНР потписан је 1. фебруара 1956. у Београду. Основни текст споразума садржао је одредбе сличне онима из 1947, док је прилог претрпео одређене измене. Првим одељком су одређена предузећа за вршење саобраћаја између две земље: ЈАТ и ТАРОМ (Румунски аеротранспорт). Другим одељком су оба предузећа добила право да саобраћају само на линији Београд–Букурешт у оба смера. Трећи одељак је одређивао комерцијална права ЈАТ-а и ТАРОМ-а. Оба предузећа су могла да укрцавају и искрцавају путнике, пртљаг, робу и пошту на својој и на територији друге стране, као и оне са територије трећих земаља или тамо упућене. Четврти одељак обавезао је оба предузећа да склопе уговоре о међусобном пружању комерцијалних, административних и техничких услуга. Пети одељак је ЈАТ-у и ТАРОМ-у дао право да код друге стране држе овлашћеног представника.¹⁹

На основу овог споразума, ТАРОМ је 5. јуна 1956. отворио авионску линију Букурешт–Београд. Прва три лета за Београд обављена су током маја, вероватно у склопу припрема за отварање линије. До краја 1956. године, авиони ТАРОМ-а су на београдском аеродрому обавили 81 слетање и 82 полетања, и превезли 1.169 путника и 4.521 килограм терета. Коришћене су совјетске летелице Иљушин Ил-14 капацитета од 24 до 32 путника у зависности од конфигурације кабине.²⁰

У наредном периоду, на линији Букурешт–Београд летели су само авиони румунске националне авио-компаније. ЈАТ је током друге половине 1950-их година исказивао веома мало интересовање за источноевропско тржиште, па је до 1960. увео саобраћај само на линијама Београд–Тирана, Београд–Праг и Београд – Загреб – Праг – Источни Берлин. Од 1956. до 1958. постојала је и линија за Софију, али је укинута као неисплатива. Источноевропска предузећа за ваздушни саобраћај су зато одржавала линије од Београда ка главним градовима својих држава, укључујући Букурешт. У складу са дозволом коју је 8. новембра 1957. издало Пасошко одељење ДСИП, ТАРОМ је 29. новембра увео саобраћај на *Балканској ваздушној линији* Букурешт–Софија–Београд–Атина са једним летом недељно, с тим да је комерцијална права и даље уживао само на релацији између Београда и Букурешта. Ред летења ТАРОМ-а за лето 1958. садржи и информацију о директним летовима Букурешт–Београд једном недељно авионима Ли-2 уз оне на балканској линији. Давање комерцијалних права ТАРОМ-у на осталим секторима поменуте линије захтевало би сагласност надлежних органа Бугарске и Грчке. На пример, према реду летења ЈАТ-а за лето 1960, који је садржао и информације о летовима компанија које је ЈАТ заступао у Југославији, на релацији Софија–Београд–Беч летели су авиони бугарског предузећа ТАБСО и аустријског *Austrian Airlines*, ЈАТ је летео на линијама Београд–Атина–Каиро

¹⁹ ДАМСП, ПА, год. 1956, Румунија, Ф-79, пов. бр. 423034, оверени препис Споразума о ваздушном саобраћају између ФНРЈ и РНР, 1. 2. 1956. Румунија је 1954. откупила совјетски удео у ТАРС-у и променила назив предузећа у Румунски аеротранспорт – ТАРОМ (*Transporturile Aeriene Române – TAROM*).

²⁰ *Uprava civilnog vazduhoplovstva: godišnji bilten 1956*, br. 3 (1957), 8, 13; „Први авион на линији Букурешт – Београд”, *Борба* (2. 6. 1956), 5; Дмитрий Соболев, *Хроника советской гражданской авиации 1941–1960*. 22, Москва 2020, 195–196, 218–219.

и Београд–Загреб–Беч–Франкфурт, док је уз балканску линију ТАРОМ-а стајала примедба да „нема локалног саобраћаја између Београда и Софије и Београда и Атине у оба смера”. Овакве дозволе издаване су најчешће на период важења летњег и зимског реда летења (1. април – 31. октобар, одн. 1. новембар – 31. март наредне године), а од 1960. је број летова повећан на два недељно. Од 1962. саобраћај са Београдом вршен је преко новог аеродрома код Сурчина.²¹

Уз међудржавну, развијана је и сарадња између авио-компанија. Од 13. до 17. октобра 1959. генерални директор ТАРОМ-а В. Козма и шеф Финансијског одељења И. Деак боравили су у Београду, где су разговарали са генералним директором ЈАТ-а Миланом Симовићем и замеником комерцијалног директора Михајлом Петровићем. Том приликом било је речи о побољшању веза између линија две компаније кроз усклађивање редова летења, тако да би путници ТАРОМ-а могли ефикасније да користе ЈАТ-ове линије из Београда за Каиро, Рим и Беч. ЈАТ није имао ништа против ни да ТАРОМ обезбеди себи комерцијална права на сектору Софија–Београд.²²

Ипак, јављале су се и одређене спорне ситуације. Честе повреде ваздушног простора с једне и друге стране делом су биле проузроковане близином између цивилних аеродрома и границе. Најчешће су прелете на туђу територију вршили једриличари и пилоти спортских авиона, који су због метеоролошких прилика, конфигурације терена и близине границе лако могли да залутају. Осим аеродрома код Вршца, проблем је био и са румунским аеродромом код Турн Северина. Генерална дирекција цивилног ваздухопловства РНР се стога 12. октобра 1957. године званично обратила југословенским органима у нади да ће решити проблем прелетања код Турн Северина. Румунски захтев се односио на отварање слободне зоне од осам километара у полупречнику. Према молби Румуна, надлетање те територије ФНРЈ било би довољно за нормално функционисање наведеног цивилног аеродрома у редовном саобраћају. Југославија је у принципу излазила у сусрет сличним молбама, али је сада одлучила да одговори негативно, поучена искуством на граници са Италијом. Образложење одговора било је да би имали сличан случај као са аеродромом Мирен код Горице, где италијански авиони нису поштовали одређену зону прелетања југословенске територије и често су вршили прекршаје. Поред тога, на том сектору било је приметно да су, поред цивилних авиона, који су имали дозволу за прелетање, Италијани наведени аеродром користили и за слетање борбених авиона. Ситуација са Румунијом је била још тежа због компликованих политичких односа, чланства у Источном блоку, али и југословенској процени да је немогуће да румунски авиони врше маневре само у траженој зони.²³

²¹ ДАМСП, ПА, год. 1957, Југославија, Ф-51, пов. бр. 425535, допис УЦВ ФНРЈ Првом одељењу ДСИП ФНРЈ, 6. 12. 1957; МВ, збирка: Историја цивилног ваздухопловства (ИЦВ), ред летења ЈАТ-а, лето 1960; ред летења ТАРОМ-а, лето 1958. Доступно на: <https://www.time-tableimages.com/ttimages/complete/complete.htm#Europe>. Приступљено: 29. 9. 2025; И. Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај 1945–1992*, 169–175.

²² МВ, СУЦВП, к. 302 (Румунија), допис ЈАТ-а Међународном одељењу УЦВ ФНРЈ, бр. 12173, 21. 10. 1959.

²³ ДАМСП, ПА, год. 1957, Румунија, Ф-88, пов. бр. 425985, допис УЦВ ФНРЈ Првом одељењу ДСИП, 14. 12. 1957; Исто, допис ДСНО УЦВ, 14. 12. 1957; Исто, допис Првог одељења

Повремено су се јављале и теже повреде ваздушног простора. Пилоти ТАРОМ-а су приликом одлазака авиона за Букурешт у неколико наврата током фебруара 1957. надлетали забрањену зону Београда са околином. Закључак југословенских власти је био да се радило о провокацијама или осматрању терена, будући да су прекршаји понављани.²⁴

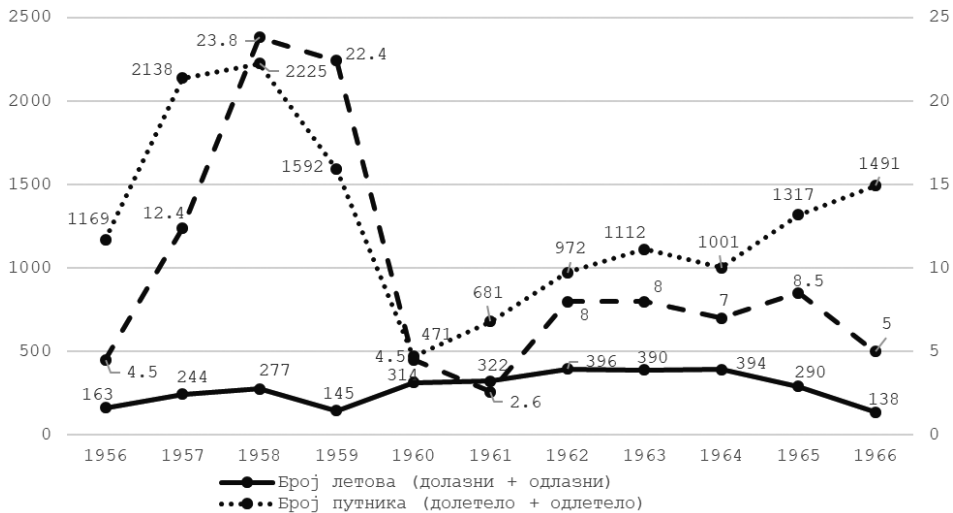
Почевши од 1959, Главна дирекција цивилног ваздушног саобраћаја РНР је предлагала да се измени други одељак анекса уз споразум о ваздушном саобраћају из 1956. тако да се и Софија званично укључи у линију између Београда и Букурешта, са чиме се сагласила и УЦВ ФНРЈ, али су кораци у том смеру направљени тек 1964. године. Поред тога, било је потребно решити и друга питања. Како Румунија тада није била чланица Организације међународног цивилног ваздухопловства (ИКАО), захтеви за нередовне летове су се морали предавати дипломатским путем седам дана унапред, а дозволе је издавао ДСИП после консултација са Дирекцијом за цивилну ваздушну пловидбу (ДЦВП, наследница УЦВ). Чланицама ИКАО је такве дозволе издавала ДЦВП на директно упућен захтев. Аранжмани о упрошћавању издавања дозвола, односно укидању дипломатске процедуре, потписани су до прве половине 1964. са свим социјалистичким земљама осим са Румунијом. Југославија је била спремна и да помогне улазак Румуније у ИКАО (што се и догодило 1965), нарочито по питању телекомуникација између центара контроле летења. Потписивањем Аранжмана између Дирекције за ваздушни саобраћај Министарства за саобраћај и телекомуникације РНР и ДЦВП Савезног секретаријата за саобраћај и везе СФРЈ 18. јуна 1964. замењен је читав анекс уз споразум из 1956. Нови анекс имао је осам одељака. Први је одређивао авио-превозиоце за саобраћај између потписница: ЈАТ и ТАРОМ. Другим је ЈАТ-у дато право да саобраћа на линији од места у Југославији преко Софије или Будимпеште за Букурешт и даље у оба смера, с тим да је у Букурешту имао право да укрцава и искрцава путнике, пртљаг, робу и пошту на сектору Југославија–Софија–Букурешт, као и да не слеће на једној или више тачака на назначеној рути. Трећим одељком је ТАРОМ овлашћен да саобраћа на линији од места у Румунији преко Софије или Будимпеште до Београда и даље, с тим да је комерцијална права, слично ЈАТ-у, имао само на сектору Румунија–Софија–Београд, уз могућност да не слеће на једној или више тачака на овој рути. Одељци од четвртог до шестог су давали овлашћења надлежним органима обе стране по питањима додељивања комерцијалних права на секторима „пете слободе”, односно на секторима који пролазе кроз треће државе, одобравања сезонског и нередовног саобраћаја. Седми одељак предвиђао је склапање уговора о комерцијалним, административним и техничким услугама између ЈАТ-а и ТАРОМ-а, а осми – право на постављање делегата за сталну везу између компанија у Београду и Букурешту, с тим да су ту дужност могли вршити само држављани СФРЈ и РНР.²⁵

ДСИП УЦВ, 28. 1. 1958; ДАМСП, ПА, год. 1958, Румунија, Ф-105, пов. бр. 412369, Записник са Петог редовног заседања Мешовите комисије за испитивање и решавање инцидената на југословенско-румунској граници, одржаног од 2. до 7. априла 1958. године у Новом Саду.

²⁴ ДАМСП, ПА, год. 1957, Румунија, Ф-88, пов. бр. 45548, телеграм Амбасаде ФНРЈ у Букурешту ДСИП-у, 15. 3. 1957.

²⁵ ДАМСП, ПА, год. 1960, Румунија, Ф-114, пов. бр. 412294, допис Другог одељења ДСИП УЦВ, 3. 5. 1960; ДАМСП, ПА, год. 1962, Румунија, Ф-118, пов. бр. 46838, телеграм Првог оде-

Уз аранжман, на преговорима вођеним од 15. до 18. јуна 1964. у Букурешту решавана су и друга питања. Договорено је да се на захтеве за извођење ванредних летова примењује упрошћени режим, да се такви захтеви достављају обласним центрима контроле летења у Београду и Букурешту најмање 24 сата пре предвиђеног времена за прелет границе (два сата у хитним случајевима), да се утврди тачка за прелет границе код Великог Градишта, да се обавештења о безбедности ваздушне пловидбе између Београда и Букурешта преносе постојећим средствима комуникације, да се румунским авионима на линији Букурешт–Софија–Атина без слетања у Југославији дозволи коришћење ваздушног пута Софија–Приштина и да се установи стална сарадња по питањима безбедности ваздушне пловидбе.²⁶

Графикон 1. Резултати рада ТАРОМ-а на линији Букурешт–Београд 1956–1966.*

ПЕРИОД СМАЊЕНОГ ОБИМА САОБРАЋАЈА 1966–1971.

Промене у ваздушном саобраћају између Југославије и Румуније уследиле су 1965. године. ТАРОМ је дотадашњу балканску линију заменио директном

љења ДСИП Амбасади ФНРЈ у Букурешту, 1. 3. 1962; ДАМСП, ПА, год. 1964. Румунија, Ф-189, пов. бр. 427774, Аранжман склопљен између Ваздухопловних надлежних органа РНР и Ваздухопловних надлежних органа СФРЈ са протоколом, 18. 6. 1964; МВ, СУЦВП, к. 302 (Румунија), Информација о односима између Југославије и Румуније у ваздухопловству, без броја.

²⁶ ДАМСП, ПА, год. 1964. Румунија, Ф-189, пов. бр. 427774, Аранжман склопљен између Ваздухопловних надлежних органа РНР и Ваздухопловних надлежних органа СФРЈ са протоколом, 18. 6. 1964.

* Подаци преузети из одговарајућих издања *Годишњице билтена* Управе цивилног ваздухопловства и њених наследница. У графикон нису унети транзитни путници (1960–1962) и терет (1961–1962) који су у билтенима исказивани одвојено. Знатан пад броја путника приказан у графикону вероватно је последица промена у методологији вођења статистике, које нажалост нису објашњене у изворима. Слични статистички подаци за југословенске авио-компаније нису доступни.

везом Букурешт–Београд, да би је са истеком летњег реда летења 1966. и потпуно укинуо. ЈАТ је тек 6. маја 1968. отворио своју директну линију Београд–Букурешт са два лета недељно млазним авионима типа *Каравела*. Према подацима из августа те године, до краја јула је у просеку бележено између 15 и 20 путника по лету, при чему је *Каравела* имала 80 седишта. Овај резултат је био слабији од очекиваног, мада је примећено да су многи путници за Букурешт користили и друге ЈАТ-ове линије између Београда и одредишта у Западној Европи. Главна препрека бољим резултатима била је чињеница да су румунски држављани могли да купују ЈАТ-ове карте само у домаћој валути са девизним покрићем, док је обрачун између ЈАТ-а и ТАРОМ-а вршен кроз клиринг. Повољнији услови су се могли остварити тако што би се румунским грађанима омогућило да ЈАТ-ове карте купе код ТАРОМ-а као локалног заступника у домаћој валути. Број путника би порастао, а саобраћај би постао економичнији. Даље, ЈАТ би средства добијена продајом карата у Румунији тамо и трошио на покривање накнада за услуге контроле летења и аеродромске услуге, закупнине за своје представништво, трошкова ноћења посада и друго. Извори не говоре да ли је ово питање решено, али је у септембру 1969. Амбасада СФРЈ у Букурешту известила је ССИП да је, према информацијама добијеним од тамошњег представника, ЈАТ донео одлуку да линију за Букурешт укине као неисплативу. Амбасада је сматрала да је такав потез преурањен и да могућности за обезбеђивање бољег положаја ЈАТ-а на румунском тржишту још увек нису исцрпљене. Ипак, најкасније са истеком летњег реда летења, 31. октобра 1969, саобраћај између Београда и Букурешта од стране ЈАТ-а је прекинут.²⁷

Више западних авио-компанија користило је Београд као тачку слетања на линијама за Букурешт. На пример, холандски КЛМ је априла 1965. укинуо линију од Амстердама преко Беча и Београда за Истанбул, Дамаск и Каиро и увео нову за Букурешт. Од лета 1967. западнонемачка *Лужфџханза* отворила је линију Минхен–Франкфурт–Загреб–Букурешт, а француски *Ер Франс* Париз–Београд–Букурешт. Њима су се до 1969. придружили и швајцарски *Свисер* и италијанска *Алијталија*. Ипак, нема доказа да су ове компаније имале комерцијална права на сектору Београд–Букурешт.²⁸

Упркос прекиду ваздушног саобраћаја између Југославије и Румуније, било је покушаја да се сарадња прошири по другим основама. У јуну 1970. представници СУЦВП су посетили Букурешт и разговарали са делегатима румунске Дирекције за цивилни ваздушни саобраћај о могућностима превазилажења проблема конверзије мерних јединица приликом преласка границе. У румунском ваздухопловству је примењиван метрички систем (висина

²⁷ ДАМСП, ПА, год. 1969, Румунија, Ф-128, пов. бр. 435236, шифровани телеграм Амбасаде СФРЈ у Букурешту ССИП-у и ЈАТ-у, 27. 9. 1969; МВ, СУЦВП, к. 302 (Румунија), Информација о односима између Југославије и Румуније у области цивилног ваздухопловства, без броја, 29. 10. 1966; Исто, писмо Комерцијалне дирекције ЈАТ-а СУЦВП, бр. 19926, 15. 8. 1968; МВ, *Savezna uprava za civilnu vazдушnu plovību: godišnji bilten 1968*, br. 15 (1969), 17; МВ, ИЦВ, редови летења ЈАТ-а, лето 1968, зима 1968/1969, лето 1969, зима 1969/1970.

²⁸ *Direkcija za civilnu vazдушnu plovību: godišnji bilten 1965*, br. 12 (1966), 20; *Savezna uprava za civilnu vazдушnu plovību: godišnji bilten 1967*, br. 14 (1968), 20; *Savezna uprava za civilnu vazдушnu plovību: godišnji bilten 1969*, br. 16 (1970), 27.

у метрима), а у југословенском – англосаксонски (висина у стопама), што је компликовало тачно одређивање висине авиона у лету и могло угрозити безбедност летења. Разматрана је и могућност преношења југословенског искуства са аутоматизацијом система контроле летења и обуке румунских контролора летења у Школском центру СУЦВП. Румунски делегати су чак изјавили да је СУЦВП „пример како треба сарађивати са суседним земљама” и изразили спремност да прихвате све југословенске сугестије. Затим, у више наврата, на заседањима међудржавних комисија за привредну сарадњу између 1970. и 1972, приликом разговора о унапређењу туристичких потенцијала Ђердапске клисуре и околине, помињала се и могућност заједничког улагања у изградњу аеродрома способног да прихвати ваздушни саобраћај на југословенској страни Дунава. У трећем случају, амбасадор Румуније у Београду Василе Шандру је 22. августа 1973. посетио директора СУЦВП Милована Ђокановића с циљем да га упозна са споразумом који је Румунија склопила са Западном Немачком у вези са производњом авиона типа ВФВ-614 (VFW-614). Овај авион је требало да има капацитет до 44 путника или 4 тоне терета, долет од 1.200 км, максималну брзину од 760 км/ч и висину лета од 7.600 м. Пројектован је за употребу са слабо уређених и кратких полетно-слетних стаза (1.050 м за полетање и 720 м за слетање). Авион је имао два млазна англо-француска мотора Ролс-Ројс/ЧЕКМА М45Х (Rolls-Royce/SNECMA М45Н). Први пут је приказан на Париском салону 1973. године, а почетак производње био је предвиђен за 1975. годину. Амбасадор је замолио Ђокановића да упозна југословенске авио-компаније са овим пројектом и, у случају да има заинтересованих за куповину, јави преко амбасаде која би организовала долазак румунских стручњака који би изнели румунску понуду и ближе упознали интересенте са техничким карактеристикама, могућностима и условима продаје. Ипак, до производње овог авиона у Румунији није дошло (чак је и у Западној Немачкој произведен у веома малој серији), нити има доказа да су југословенске авио-компаније исказале занимање за њега.²⁹

ВАЗДУШНИ САОБРАЋАЈ ИЗМЕЂУ БУКУРЕШТА И БЕОГРАДА ОД 1970-ИХ ГОДИНА

Чињеница да су се након 1964. године, тј. након доношења румунске Декларације о независности, југословенско-румунски односи развијали на бази чисто сопствених интереса двеју држава довело је до континуираног узлазног развоја билатералне сарадње. Слични спољнополитички ставови и блиски односи између Јосипа Броза Тита и Николаја Чаушескуа додатно су

²⁹ ДАМСП, ПА, год. 1971, Румунија, Ф-114, пов. бр. 428428, Протокол Шестог заседања Југословенско-румунског мешовитог комитета за привредну сарадњу; ДАМСП, ПА, год. 1972, Румунија, Ф-101, пов. бр. 425755, извештај југословенског дела Мешовите југословенско-румунске комисије за развој туризма, 2. 7. 1972; ДАМСП, ПА, год. 1973, Румунија, Ф-91, пов. бр. 436777, забелешка о посети румунског амбасадора СУЦВП, 22. 8. 1973; МВ, СУЦВП, к. 302 (Румунија), извештај са службеног пута у Букурешт, бр. 01-473, 29. 6. 1970; Доступно на: <https://www.deutsches-museum.de/en/flugwerft-schleissheim/exhibition/air-sports-and-civil-aviation/vfw-614-attas>. Приступљено: 17. 10. 2025.

допринели да седемдесете године буду врхунац како у политичко-економској, тако и у осталим сферама билатералне сарадње. Треба споменути само да су након Ђердапа, две суседне државе на основу споразума из 1971. успешно реализовале и пројекат производње борбеног авиона Орао Ј-22/ИАР-93. Југословенско-румунска сарадња је наставила да се развија узлазном путањом све до распада Југославије. Једина два проблематична питања у односима била су румунска политика према српској мањини и незадовољство Букурешта извештавањем југословенске штампе о Румунији.³⁰

Ситуација у цивилном авио-саобраћају почела је да се мења 1971, када је забележено 14 летова ТАРОМ-а за Југославију, али ван редовног саобраћаја. У јуну 1972. приликом разговора југословенског амбасадора у Букурешту Исе Његована са потпредседником румунске владе Емилом Драганескуом најављена је могућност обнове редовне авионске линије. То се и десило 1973, када је ТАРОМ успоставио линију Букурешт–Београд–Тирана са једним летом недељно од априла до октобра авионима БАЦ 1-11, да би их у наредне две године заменио совјетски Антонов Ан-24 са 44–50 седишта. Током 1975. године загребачка авио-компанија *Пан Агрија* је у договору са ЈАТ-ом, одржавала саобраћај на линији Загреб–Букурешт. Међутим, већ 1976. вршени су само ванредни летови између две земље. Према једном допису ЈАТ-а упућеном Савезном секретаријату за иностране послове (ССИП) СФРЈ у јесен 1975, укидање авионске линије између две земље је закомпликовало привредну сарадњу упркос добрим међудржавним односима. ЈАТ је чак био расположен да понуди своје капацитете румунском Министарству пошта и телекомуникација, наводећи да постоји „знатан пословни интерес” за пренос румунске поште.³¹

Чини се да ова иницијатива није дала резултате. Према редовима летења ЈАТ-а издаваним наредних година, за Београд су летели само авиони ТАРОМ-а типа Иљушин Ил-18 са највише 120 седишта. Летови су вршени под заједничком ознаком ЈУ/RO024 (Београд–Букурешт), односно ЈУ/RO025 (Букурешт–Београд), што би требало да значи да су вршени кроз „пул”, попут оних од пре Другог светског рата. Поред редовног саобраћаја, вршени су и ванредни летови, понекад и за потребе туриста из трећих земаља. Савезна управа за контролу летења (СУКЛ) СФРЈ обавестила је ССИП у јуну 1980. да је примљен захтев за серију од петнаест чартер-летова Букурешт–Загреб

³⁰ Немања Митровић, *Тишо–Чаушеску: године зближавања југословенско-румунски односи: 1968–1970*, Београд 2020, 260–263, 341; Daniela Mătăsaru, “Relațiile româno-iugoslave (1946–1980). Poziția comuniștilor români față de modelul iugoslav de construire a socialismului”, *România și sistemele de securitate în Europa 1919–1975*, Ioan Ciupercă, Bogdan-Alexandru Șchipor, Dan Constantin Mătă (eds.), Iași 2009, 368–381; Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1945–1992*, Beograd 2006, 227–229; Petar Dragišić, “The League of Communists of Yugoslavia and the Romanian Communist Party from the mid-1980s to the fall of Ceaușescu”, *Serbian/Yugoslav-Romanian Relations and Interactions in the 20th Century*, Vladimir Lj. Cvetković, Ionuț Nistor (eds.), Belgrade–Iași 2025, 207–218.

³¹ ДАМСП, ПА, год. 1975, Румунија, Ф-117, пов. бр. 448389, допис ЈАТ-а Првом одељењу ССИП-а, 8. 10. 1975; *Statistika jugoslovenskog civilnog vazduhoplovstva 1970–1971*. (ur. Milica Patrnogić), Beograd 1972, 28; *Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovību: godišnji bilten 1973*. (1974), 76; *Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovību: godišnji bilten 1974*. (1975), 84; *Isto: godišnji bilten 1975*. (1976), 28–29, 60; *Isto: godišnji bilten 1976*. (1977), 50–55; Дмитрий Соболев, *Хроника советской гражданской авиации 1961–1991. гг.*, Москва 2021, 70–71.

и назад за потребе превоза израелских туриста (није наведено која компанија је требало да их обави). Посебно је наглашено да постоји пословни интерес домаћих туристичких агенција, као и да „не постоје политичке импликације (наше трговинске организације послују са Израелом)”, тако да је СУКЛ сматрала да на овај захтев треба одговорити позитивно. Нема извора о томе какав је одговор заиста био.³²

Специфичну појаву у југословенском ваздушном саобраћају 1980-их представљали су путнички авиони румунске производње РомБАЦ 1-11 (RomBAC 1-11). Крајем 1960-их, када су друге источноевропске авио-компаније закорачиле у епоху млазне авијације набавком совјетских авиона Тупољев Ту-134, Румунија је кренула другим путем и за млазни авион за кратке и средње линије набавила британски БАЦ 1-11. Радило се о британском авиону за кратке и средње линије са два мотора на репу авиона и капацитетом од највише 119 путника. Накнадно је набављена чак и лиценца за производњу ових авиона и мотора у Румунији под овом ознаком. Крајње амбициозне замисли о масовној производњи и извозу ових авиона из Румуније нису се оствариле, тако да је од 1982. до 1989. фабрика *Ромаеро* произвела само девет примерака. ЈАТ је набавку ових авиона разматрао средином 1960-их авиона, али се уместо њих определио за ДЦ-9. Љубљанска чартер-компанија *Инекс-Агриа авиопроект* је 1985. користила један изнајмљени РомБАЦ 1-11 (YU-AKN), затим 1986. два (YU-ANM, YU-ANN) и 1987. чак три (YU-ANR, YU-ANS, YU-ANT). ЈАТ је од 1989. до 1991. у два наврата изнајмљивао летелицу која је задржала румунску регистрацију YR-BRA (раније летела за Адрију као YU-ANR). Није познато зашто су се чак две компаније одлучиле да користе тип авиона који иначе није коришћен у југословенском саобраћају. Ова одлука је била утолико необичнија што су, поред самих летелица, морале да ангажују и стране посаде, будући да њихови запослени нису били обучени за управљање овим моделом авиона.³³

Распад Југославије и међународне санкције уведене 31. маја 1992, довели су најпре до редукције, а затим и до потпуног прекида међународног ваздушног саобраћаја, па тако и до обуставе летова између Београда и Букурешта. Румунија је у наредном периоду одиграла значајну улогу у одржавању везе СРЈ са остатком света. ТАРОМ је део свог саобраћаја пребацио на аеродром у Темишвар, где су ЈАТ-ови путници довожени аутобусима из Београда, а затим настављали пут ка одредиштима авионом. Поред тога Румунија је уложила знатан напор како би прихватила повећани обим транзитног саобраћаја који се раније одвијао преко територије Југославије. Број летова је драстично порастао већ у 1992. години. Тада је услуге Обласне контроле летења Букурешт искористило 150.078 авиона, што је било скоро двоструко

³² ДАМСП, ПА, год. 1980, Румунија, Ф-107, пов. бр. 435456, забелешка о захтеву за дозволу превоза израелских туриста из Букурешта до Загреба, 18. 6. 1980; МВ, ИЦВ, редови летења ЈАТ-а за лето 1980, зиму 1983/1984, лето 1987. и лето 1989; ред летења ТАРОМ-а, зима 1982/1983. Доступно на: <https://www.timetableimages.com/timages/complete/complete.htm#Europe>. Приступљено: 29. 9. 2025; Д. Соболев, *Хроника советской гражданской авиации 1961–1991. гг.*, 67.

³³ Malcolm L. Hill, *BAC One-Eleven*, Marlborough 1999; И. Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај 1945–1992*, 356–362, 486–488.

више него годину дана раније (80.331). Ради веће безбедности чак је и румунско војно ваздухопловство препустило ваздушни простор на већим висинама цивилном ваздушном саобраћају и своје активности вршило на мањим висинама. Обнова редовног саобраћаја уследила је после укидања санкција у јесен 1994, и то летовима ТАРОМ-а 6. октобра (Букурешт–Београд) и ЈАТ-а 14. октобра (Београд–Темишвар) и 2. новембра (Београд–Букурешт). Румунија је поново одиграла кључну улогу у помагању ЈАТ-у током НАТО бомбардовања СРЈ 1999, када је део флоте евакуисан из Београда у Букурешт. И током 2000. године, до укидања забране за летове ЈАТ-а ка земљама Европске уније из 1998, поново је вршен аутобуски превоз путника до Темишвара. Ратна дејства су поново довела до повећаног коришћења румунског ваздушног простора, те се број летова попео са 246.418 (1998. године) на 376.118 летова (1999. године). Тек после тога дошло је до потпуне нормализације ваздушног саобраћаја између Румуније и Југославије, односно Србије.³⁴

* * *

Ваздушни саобраћај између Југославије и Румуније успостављен је 1923, када је француско-румунска компанија ЦФРНА увела летове између Београда и Букурешта у оквиру своје трансевропске линије од Париза до Истанбула. Ово је била прва редовна линија у историји цивилног ваздухопловства на којој су вршени ноћни летови. Конвенција о ваздушном саобраћају између Југославије и Румуније потписана је 1934, а југословенске и румунске авио-компаније Аеропут и ЛАРЕС отпочеле су са летовима између Београда и Букурешта 1938. Две престонице су спојене са Загребом, Венецијом и Миланом у сарадњи са италијанском компанијом АЛИ, док је на линији Рим–Београд–Букурешт летела италијанска *Ала лиџерија*. Саобраћај је прекинут на крају летачке сезоне 1940. и обновљен је после Другог светског рата. Нови споразум о ваздушном саобраћају потписан је 1947. Две авио-компаније, ЈУСТА и ТАРС, обе основане уз совјетско учешће, отвориле су линију између Београда и Букурешта. Ова линија била је кратког века због малог броја путника и погоршања односа између Југославије и остатка Источног блока. Са нормализацијом односа, 1956. године потписан је нови споразум о ваздушном саобраћају (допуњен 1964). Румунска национална авио-компанија ТАРОМ спајала је две престонице од 1956. до 1966. године. Југословенска авио-компанија ЈАТ отворила је своју линију за Букурешт 1968, али ју је затворила већ 1969. због малог броја путника. ТАРОМ је своје летове обновио 1973. Изузев 1975, када је загребачко предузеће *Пан Агрија* у договору са ЈАТ-ом спајало Загреб и Букурешт, ТАРОМ је једини летео између Југославије и Румуније све до краја социјалистичке епохе. Ово показује да је, упркос добрим југословенско-румунским односима, по питању једне неисплативе линије превладала економска логика. Летови су обустављени од 1992. до 1994. због међународних санкција против Југославије, а затим и 1999. током

³⁴ Ч. Јанић, Ј. Симишић, *Више од летења*, 139, 143, 147, 155; Ј. Simić, *Bio jedan JAT*, 292, 297, 301, 312–315, 318; Niculae Droc, *Scurtă istorie a serviciilor de trafic aerian*, București 2007, 41, 67–70.

НАТО бомбардовања Југославије. Румунија је помогла ЈАТ-у да преживи тај период. Најпре је ТАРОМ обезбедио летове из Темишвара ка остатку Европе за ЈАТ-ове путнике, а затим је Румунија прихватила евакуисане ЈАТ-ове авионе током бомбардовања. Летови југословенских, односно српских и румунских авио-компанија између Београда и Букурешта се од тада одвијају нормално.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/12/4

Accepted: 2026/5/12

ILIJA P. KUKOBAT, Ph. D., Research Associate

E-mail: ilija.kukobat@isi.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-3855-2551>

NEMANJA V. MITROVIĆ, Ph. D., Research Associate

E-mail: nemanja.mitrovic@isi.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-7322-0691>

Institute of Contemporary History

Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia

ABOVE THE DANUBE AND THE CARPATHIANS: AIR TRANSPORT BETWEEN YUGOSLAVIA AND ROMANIA IN THE 20TH CENTURY

SUMMARY: Air transport between Yugoslavia and Romania was established in 1923. At that time, the French-Romanian company CFRNA launched a route between Belgrade and Bucharest as part of its Trans-European route from Paris to Istanbul. This was also the first service with regular night flights in the history of civil aviation. A convention on air transport between Yugoslavia and Romania was only signed in 1934. Yugoslav and Romanian aviation companies, Aeroput and LARES, introduced flights between Belgrade and Bucharest in 1938. They connected the two capitals with Zagreb, Venice, and Milan in cooperation with the Italian airline ALI. The Italian Ala Littoria flew from Rome to Belgrade and Bucharest. Services ceased at the end of the flying season in 1940, and they were renewed after the Second World War. In 1947, a new agreement on air transport was signed. Two airlines, YUSTA and TARS, started flying between Belgrade and Bucharest. The service was short-lived due to a lack of passengers and the worsening of relations between Yugoslavia and the rest of the Eastern Bloc. In 1956, as relations were normalized, a new agreement on air transport was signed and amended in 1964. The Romanian national airline TAROM then operated flights between the two nations' capitals until 1966. Yugoslavia's national airline, JAT, opened its service to Bucharest in 1968 but closed it in 1969 due to low passenger demand. TAROM restarted its flights in 1973. Except for 1975, when the Zagreb-based airline Pan Adria connected Bucharest with Zagreb as agreed with JAT, TAROM remained the only air carrier flying between Yugoslavia and Romania for the rest of the socialist period. This demonstrates that, despite good Yugoslav-Romanian relations, economic reasoning prevailed when it came to maintaining an unprofitable route. Flights were terminated from 1992 to 1994 due to international sanctions imposed on Yugoslavia and again in 1999 due to the NATO bombing of Yugoslavia. Romania helped JAT survive those times. First, TAROM provided flights from Timisoara to the rest of Europe for JAT passengers. They also accommodated evacuated JAT airplanes during the bombing. Flights by both Yugoslav/Serbian and Romanian carriers between Belgrade and Bucharest have been operating normally ever since.

KEYWORDS: Yugoslavia; Romania; air transport; Yugoslav Airlines (JAT); TAROM

Др МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ, музејски саветник
Народни музеј Чачак
Цара Душана 1, Чачак, Србија
Е-адреса: slapovi@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0457-6125>

СТАВОВИ ЕПИСКОПА НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА О ПОТРЕБИ ЖРТВОВАЊА ЗА ОТАЏБИНУ (1936–1941)

САЖЕТАК: Разграната црквена делатност и активно учешће у јавном животу условили су да ставови епископа Николаја Велимировића (1881–1956) добију бројну публику, многе следбенике и створе снажан утицај у јавности Краљевине Југославије. Са приближавањем Другог светског рата његова активност добила је истакнуту патриотску црту, чиме је он суштински постао „духовни отац” пуча од 27. марта 1941. године. Владика Николај се руководио искуством из периода пред почетак Првог светског рата, када је уобличио став да су хришћанска духовност и патриотизам нераздвојиви. Позивао је на храброст, веру и црквено-националну жртву, коју је објашњавао у категоријама хришћанских начела „греха”, „покајања” и „вечног живота”. Иако је редовно упућивао молитве за мир у целом свету, епископ Николај је сматрао праведним одупирање злу силом, што је био и задатак хришћанске државе која се брине о појединцима, уз убеђење да на крају Бог одлучује о судбини народа у рату. Веру у Васкрсење и безвремену заједницу људи коју чине прошле, садашње и будуће генерације поистовећивао је са „Видовданском етиком” и култом жртве кнеза Лазара на Косову.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: владика Николај Велимировић; православље; отаџбина; рат; жртвовање; српски народ; грех; покајање; вера

Владика Николај Велимировић (1881–1956) спада међу истакнуте српске духовнике и интелектуалце са значајним утицајем на друштво Краљевине Југославије пред Други светски рат. Када се анализира његова мисао уочава се да је до 1919. и одласка у Охрид имао прозападњачку усмереност, коју је потом променио и потпуно се идентификовао са традиционалним православљем утемељеним на светоотачком хришћанском наслеђу. Међутим, континуитет вере у српство, религију и православље никада није прекидан,

као и убеђење у њихов историјски успон.¹ Такав став задржао је до краја живота, истрајно истичући „светосавски” пут српског народа, уз противљење негативном утицају западног модернизма.²

Критичари његовог концепта „светосавља” истичу антикатоличанство, антимодернизам и антизападњаштво интегрисано у вишезначну идеологију инспирисану култом Светог Саве, Косовским предањем и славјанофилством, која је у Краљевини Југославији деловала у смеру унутарсрпског национално-религијског осмишљавања и конфесионалног разграничења према другим југословенским народима. Поједини припадници Српске православне цркве (СПЦ) имали су важну улогу у антилибералним сталешко-корпоративним визијама друштва одређених политичких партија (Збор Димитрија Љотића), што је условило стварање негативног дискурса у коме се владика Николај као и целокупна СПЦ сврставају у антизападни политички табор, да би их поједини критичари оптужили и за фашизам.³ При томе се његове бројне и често контрадикторне изјаве најчешће селективно читају и тумаче.⁴

Један део српских интелектуалаца, надахнут ставовима епископа Николаја, заиста је испољавао политичка убеђења супротна либерализму.⁵ Међутим, владика Николај Велимировић је и поред светосавског националног концепта, у преломним историјским догађајима остао веран парламентарној демократији, нити је политички директно подржавао антилибералне десне покрете и појединце, упркос бројним контактима које је имао са њима, као и неспорном духовном утицају.⁶

Жички епископ Николај Велимировић противио се тоталитарним покретима, а његова концепција друштва заснивала се на „средњем путу”, политичкој платформи у којој је доминантно место имала традиционална култура патријархалног српског села, светосавље, отпор модернизацији друштва и вера у обнову царске Русије. Биле су му блиске и идеје западноевропске парламентарне демократије надахнуте хришћанским начелима. Противио се нацизму, залагао се за сарадњу са Западом и суштински је био духовни отац пуча 27. марта 1941. године.⁷

¹ Богдан Лубардић, „Николај Велимировић”, у: *Срби 1903–1914: историја идеја*, прир. Милош Ковић, Београд 2015, 328–357.

² Милош Тимотијевић, *Век сумње: религиозност у чачанском крају: 1886–2008*, Чачак 2009, 62–77.

³ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995, 169; John T. Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd 2005, 34, 40, 92–93, 210; Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, 317–322; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, 154–156.

⁴ Жељко Перовић, „Да ли је Свети Владика Николај био фашиста? Преглед његових светосавских обраћања од марта 1935. до априла 1941. године”, *The Nicholai Studies: international Journal for Research of Theological and Ecclesiastical Contribution of Nicholai Velimirovich*, Vol. 1, no. 2 (2021), 395–434.

⁵ Растко Ломпар, *Димитрије Љотић – учитељ или фарисеј: Збор, хришћанство и верске заједнице: 1935–1945*, Београд 2021, 243–250.

⁶ Nikola Žutić, „Verski liberalizam i politička aktivnost Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini Jugoslaviji”, *Istorija 20. veka 2* (1995), 51–62; N. Žutić, *Liberalizam i Srbi u prvoj polovini XX vijeka: Iz historije ideologije građanskog liberalizma*, Beograd 2007, 63–222.

⁷ Радован Биговић, „Црква, политика, демократија (начела православне филозофије политике)”, у: *Европа и Срби*, ур. Славенко Терзић, Београд – Нови Сад 1996, 551–568; Рад-

Управо од 1936. па до 1941. године, периоду у коме се разграђивао Версајски систем политичких односа у Европи и почео Други светски рат, а положај Југославије све више усложњавао и отежавао, ставови владике Велимировића, које је од 1936. износио у јавности као епископ жички, додатно су добијали на важности и значају.⁸ Наде малих држава да ће сачувати независност биле су све мање извесне, што је стварало снажно неспокојство у јавности. Српски народ на подручју Југославије није био интегрисан, унутрашња политичка сцена на подручју „преткумановске Србије” оптеретила се не само напетостима између владе и опозиције, већ сукобима владе и СПЦ због проблема Конкордата Краљевине Југославије са Ватиканом 1937. године. Уступци Хрватима са стварањем Бановине Хрватске 1939. додатно су ослабили Југославију, која је примицање рата чекала поцепана и посвађана.⁹

У таквој политичкој ситуацији Српска православна црква све чешће је позивала српски народ на слогу и одбрану земље.¹⁰ Основа на којој је грађан патриотизам било је јединство националног и верског осећаја: „Отаџбина и света вера православна су један недељив појам, понос и идеал свих честитих људи ове напаћене земље [...]”. Црква је уздизала жртве из прошлости и најављивала „слатко” страдање у будућности, ако то буде потребно.¹¹ Био је то и одговор на питање о последицама уласка у оружани сукоб, јер увек постоји дилема о томе, која количина насиља је потребна да се победи непријатељ, и да ли су масовно жртвовање људи и радикализација војног сукоба једини пут до слободе.¹²

Једну од кључних улога у уобличавању става СПЦ према потреби жртвовања у рату имао је епископ Николај Велимировић, што је посебно било уочљиво на великим националним и верским свечаностима, као што је било обележавање 550 година од Косовске битке 1939. у манастиру Раваница, задужбини кнеза Лазара.¹³ По много чему његова делатност је личила на ангажовање пред почетак Првог светског рата, када је уобличио став да су хришћанска духовност и патриотизам нераздвојиви и позивао на храброст, веру

мила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожич 1881–1950*, Београд 2006, 120–123, 214–221; Милош Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови”: ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат”, *Наша прошлост* 8 (2007), 97–119; Владан Виријевић, „Одјеци 25. и 27. марта 1941. године у Краљеву и улога епископа жичког др Николаја (Велимировића)”, у: *Зборник радова окрућој сјола „27. марта 1941: кнез Павле у вихорима европске пољитике”*, Нови Београд 2003, 73–80.

⁸ А., „Избор епископа Николаја”, *Прећлед цркве Епархије жичке*, 7–8 (август 1936), 1–2; Р. Биговић, „Велимировић, Николај (Никола)”, *Српски биографски речник, В–Г*, Нови Сад 2006, 121–123.

⁹ Milan Ristiović, *Nemački „Novi poredak” i jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, 5; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 38; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, 7; Р. Радић, *Војислав Јањич (1890–1944): свешћеник и пољитичар: поћлед кроз аналићички ипрозор*, Београд 2018, 300–360.

¹⁰ Р. Радић, *Живот у временима...*, 209.

¹¹ Жив. Гл. Алексић, „Отаџбина и вера”, *Прећлед цркве Епархије жичке*, бр. 1 (1935), 3–4.

¹² Petar Bojanić, *Sila i oblici rata: heroj, mesija, revolucionar, nostalgicar, gusar...*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2012, 5–12.

¹³ М. Панић, „Епископ г. др. Николај завршио је своју синоћну беседу речима: ’Помози нам Боже, да се браћа сложе!’”, *Пољитика* (28. јун 1939), 10.

и црквено-националну жртву (слобода од личног греха и од туђинске окупације), а надолазећа страдања видео као цену колективног поистовећивања са Христом.¹⁴

ПРАВОСЛАВЉЕ И РАТ

Православље прави разлику између појединца и заједнице. Убиства су забрањена појединцу, док се коришћење насиља у случају заједнице објашњава на другачији начин. Пошто су у православној традицији црква и држава установе које руководе друштвом, оне су дужне да се брину о земаљском постојању појединца, а то значи да могу ратовати.¹⁵ Суштински, православље допушта супротстављање злу силом, али с „јаким оградама”. При томе аксиолошки статус рата укључује и значајну катаклизмичку димензију. Одлука о победи или поразу у рату није дело људи, јер је све ипак у Божијим рукама, што значи да Господ није напустио ни оне који су изгубили у војном сукобу. Тиме се избегава манихејска замка о располућености света на добро и зло.¹⁶

У православној хришћанској традицији супротстављање злу сматрало се као активно и организовано служење Божјем делу на земљи, при чему државно дело (одбрана отаџбине) није сматрано напуштањем оквира хришћанске љубави. Монаси, као живи чувари чистоте и праведности, узношењем молитви упућеним војницима учествују у ношењу бремена света и у духовном смислу ступају у борбу са злом. Монах је тако за војника својеврстан анђео-чувар, а његова молитва постаје налик „огњеном мачу”.¹⁷

При томе се живот у заједници доживљава као саосећање са заслугама и кривицом предака, а спремност на жртву истиче као облик надвладавања смрти. Жртвом датом за опстанак заједнице не губи се ништа, јер се доживљава као облик превазилажења индивидуалности и потврђивања личности осећајем присуства историјске заједнице у себи, солидарности и континуитета међу умрлим, живим и будућим генерацијама.¹⁸

Епископ Николај Велимировић је већ 1927. у свом делу *Рај и Библија* најавио да ће цивилизовани свет у блиској будућности све своје ресурсе ставити у службу новог светског војног сукоба, за који је био уверен да ће се одликовати „одсуством милости и јунаштва”. Иако је био потпуно свестан комплексности тоталног рата, као и последица које ће изазвати, владика је модерне оружане сукобе објашњавао преко хришћанских категорија греха и покајања.¹⁹

¹⁴ Б. Лубардић, „Николај Велимировић”, 330, 339–342.

¹⁵ Ђорђе Енахе, „Свечи и хероји, рат и мир: румунска православна историјска перспектива”, у: *Православље и рај*, пр. Борислав Гроздић, Београд 2017, 272.

¹⁶ Јован Бабић, „Рат и православље – филозофски осврт”, у: *Православље и рај*, 311–327.

¹⁷ Иван Александрович Иљин, *О сујројсшављању злу силом*, Београд 2001, 175.

¹⁸ Жарко Видовић, *Историја и вера*, прир. Матеј Арсенијевић, Београд 2009, 27, 29–31, 59, 63, 72–73, 76, 82–83, 147, 363–364.

¹⁹ Илија Кајтез, „Поимање рата и мира код Светог Николаја Велимировића, српског великана”, *The Nicholai Studies: international Journal for Research of Theological and Ecclesiastical Contribution of Nicholai Velimirovich*, Vol. 1, no. 2 (2021), 435–474.

„Првобитни грех” узрок је и свих наредних, а рат између људи последица човековог рата против Бога. У виђењу владике Николаја победник у рату биће онај народ и војска који поштују веру и закон Божији. Истицао је како Господ никада неће оставити своје вернике без заштите, и да главни војсковођа не командује војском „него стоји на молитви Богу”, док његов помоћник командује и води борбу с непријатељем. При томе је наглашавао како „не победи толико овај који је водио борбу, колико онај који је уздизао молитве”.²⁰

Наглашавао је како војници и њихови заповедници морају да буду етички усправни. Почетне победе могу да имају и војске које нису моралне, али и то се дешава само са допуштењем Бога, због греха народа кога нападају. Зато је критиковао Запад и инсистирање на квантитету и квалитету армија, техници и технологији рата, указујући да без вере у Створитеља нема ни победе. Био је убеђен у деловање Божје силе која се у рату дарује праведницима, без обзира на квалитет оружја.²¹ При томе никада није занемаривао чињеницу да све земље непрестано побољшавају војну технику и да се убрзано спремају за нови сукоб („Ви сви видите како се данас Европа колеба на свим својим путевима изузев пута рату”).²²

Непрестано је понављао да је узрок свих ратова и људских несрећа отпадништво од Бога. Тврдио је да се и модерни ратови одвијају на исти начин као и древни сукоби, и да се могу разумети и објаснити само у светлу религиозних вредности. На тај начин је објашњавао и пропаст царске Русије („грех” интелектуалаца), као и победе, поразе и коначно ослобођење Србије у Првом светском рату („поштење”, „грех” и „покајање” народа). Непрекидно је истицао Библијску поуку да број војника и оружје не помажу, ако је одсутна правда Божја. Зато је владика Николај био потпуно убеђен да ће Бог доделити победу оној ратујућој страни која буде имала најтврђу веру, и да ће богоотпадан народ изгубити рат, без обзира на бројност и способност своје војске.²³

Епископ Николај увек је истицао да хришћанство без својих догми нема могућности за постојање, истрајно указујући верницима да увек имају мисао како је са њима Бог, што је услов среће сваког појединца, али и порука незнабошцима: „С нама је Бог, разумите незнабошци и покорите се, јер је с нама Бог”. Спасење од „људске лудости” и стварање „личне среће”, према тумачењу владике Николаја, били су могући само кроз Божју милост, која је неизмерна и свемогућа, што се односило и на рат.²⁴ Целокупну стварност посматрао је кроз визуру религиозности, укључујући и потребу за променама (револуција).²⁵ У тексту „Опозиција Богу” објављеном јуна 1940. дао је своје виђење „пропасти Запада”, условљену одступањем од хришћанских норми

²⁰ Владика Николај Велимировић, *Рай и Библија*, Зрењанин 2002, 21–26, 30–32.

²¹ Владика Николај Велимировић, *Рай и Библија*, 32, 39–41, 56, 64.

²² А., „Највећи парадокс нашег времена: нико не жели рат, а сви се спремају за рат”, каже у својој беседи владика др. Николај Велимировић, *Политика* (10. септембар 1933), 5.

²³ Владика Николај Велимировић, *Рай и Библија*, 80–81, 85–87, 91–92, 103.

²⁴ Епископ Николај, „У сенци од челика и дима: беседа на Нову годину”, *Жички благовесник*, бр. 1 (1939), 4–8.

²⁵ Ђорђе Ј. Јанић, *Политика као теодијеја: политичка мисао владике Николаја*, Београд–Фоча–Ваљево 2009, 232–233.

и догми, што је била полазна основа на којој су израсле све идеологије против којих се епископ борио у јавним наступима (комунизам, фашизам-нацизам, модернизам).²⁶

ЕТИЧКЕ ОДЛИКЕ СРПСКОГ НАРОДА КАО ОСНОВА ЗА ОПСТАНАК ДРЖАВЕ

Савременици владике Николаја истицали су национализам као главну особину његове личности, што му је донело и популарност у народу: „Ту особину над особинама даровао је Великоме Николају блажени дух генијалног творца наше цркве и државе – Светога Саве [...] Овај Савин национализам обухвата народну цркву, народну династију, народну државу, народну просвету, народну културу, и народну одбрану. Основу и центар свега Светосавског национализма чини народна црква. Она је као дух који оживљава цео народни организам, осветљавајући, загревајући и сједињујући једном вером, једном надом и једном љубављу”.²⁷

Епископ Николај је описиван као религиозни традиционалист, по природи народњак, одушевљен својом црквом и нацијом, али и као човек који јасно осећа стварност: „Он је тачно осетио нашу културну особеност, која се географски изражава као међупростор Истока и Запада, као Балкан; расно Словенство; етнички, као Српство; религиозно, као Православље”. Истовремено је истицан и његов универзални хришћански дух, из чега је настала концепција о нужности синтезе Истока и Запада („етике и технике, мистике и рационалности”), која је потребна целом свету коме прети катастрофа.²⁸

Независна национална држава била је идеал коме је владика Николај тежио, за чији је опстанак снагу тражио међу сељацима, најбројнијем социјалном слоју чије је етичке норме и историјску мисију поштовао: „Варош гледа своје спасење у сељацима, а сељаци у Бога, и само у Господа Бога.”²⁹ При томе није пропуштао ни да буде веома критичан према религиозности и културном нивоу сељака у својој епархији, јавно износећи њихове бројне мане.³⁰

Ипак, вера у српство и православље била је у првом плану. Зато су, према мишљењу епископа Николаја, најважније „одлике српства” биле слава, задужбинство и моба. Слава је очувала веру и народно биће, задужбинарство сећање на српску историју, а моба је спречила развијање грубог западњачког капитализма. После пропасти средњовековних држава носиоци ових особина постали су сељаци, који су са калуђерима „одбранили српство у данима петовековног ропства”. Из тог слоја људи издигла се нова елита која је створила независну нововековну Србију, а затим и Југославију „на челу

²⁶ Епископ Николај, „Опозиција Богу”, *Жички благовесник*, бр. 6 (1940), 1–6.

²⁷ И. Ж. Трифуновић, „Национализам Епископа Николаја”, *Прејлед цркве Епархије жичке*, бр. 9 (1938), 13–17.

²⁸ А., „Владика Николај у Ћуприји”, *Жички благовесник*, бр. 6 (1939), 165–166.

²⁹ М. Каличанин, „Последњи дан богомољачког сабора у Жичи”, *Полијика* (24. март 1941), 6.

³⁰ М. Тимотијевић, „„Запуштен виноград Господњи”: религиозност у чачанском крају током XX века (први део)”, *Зборник радова Народної музеја XXXVI* (2006), 191–248.

са народном династијом Карађорђевића”. За опстанак заједничке државе најважније је било да „Срби буду на окупу”, чиме ће донети добра и „браћи Хрватима, Словенцима и осталима у нашој славној народној заједници”.³¹

Према мишљењу владике Николаја, православни манастири, мучеништво и високе етичке особине српског народа били су његово највеће богатство којим је могао да се пореди са већим, богатијим и цивилизацијски развијенијим заједницама: „Јер ми Срби никада нисмо побеђивали ни већим бројем, ни јачим оружјем, ни многобројном војском, ми смо побеђивали зато што смо били духовно и морално јаче наоружани. Због тога је наша борба славна и у историји крваво записана као нигде код других народа”.³²

Остварење хришћанских идеала било је зато најбоље „оружје” које је српски народ могао да добије, на чему је епископ Николај посебно инсистирао у пролеће 1940, када неспокојство због рата није мимоишло ни Југославију. Узрок страдања у Европи објашњавао је удаљавањем модерног човека од Бога и зато је упорно поручивао: „Не бој се, народе српски, само се поправи!”. Према његовом мишљењу, преко деведесет процената српског народа било је „добро”, истичући да се калуђери даноноћно „моле, посте и сузе лију за опроштај грехова народа српског”.³³

Преосталих десет процената српског народа, који је „зао” и „квари” остатак заједнице, били су појединци који шире песимизам и страх у народу: „Ми хоћемо да сузбијемо утицај те опасне и разорне мањине. Та мањина је противу светиње, самим тим противу херојства духовног, против величине моралне, против владе поштења и истине. Нема, међутим, ништа силније ни потребније од светиње, од светог човека, од свете душе. Нарочито данас, у ове опасне дане, сви који су неваљали, непоштени и прљави навлаче гнев Божји на државу, несвесни су издајници који отварају врата непријатељу. На сваку пукотину моралну улази непријатељ. Свака морална слабост додаје снази непријатеља”.³⁴

Страх и несигурност због рата у Европи били су прилика да се нагласе православна начела живљења. Владика је позивао на покајање народа због свих грехова које чини, али и због саблазни модернизма.³⁵ Напомињао је да су услед рата и пустошења сви социјални слојеви духовни спас потражили у цркви и вери у Бога. Беседио је о потреби породичног јединства Срба код којих тече иста крв и живи исти дух. Противио се партијности и „партизанству”, истичући потребу националног јединства у страшном времену које долази.³⁶

³¹ А., „Епископ Николај освећује цркву у Шилопају”, *Полиџика* (5. август 1936), 15.

³² М. Каличанин, С. Пауновић, „Јуче је у манастиру Жичи пред великим бројем верних освећен споменик Патријарху Варнави”, *Полиџика* (15. август 1938), 7.

³³ М. С., „Беседа епископа жичког г. др. Николаја у Шилопају на дан Младог Св. Николе”, *Полиџика* (25. мај 1940), 17.

³⁴ А., „Беседа владике жичког у Љубостињи: Царица Милица као пример охрабрења и наши страшљивци”, *Полиџика* (29. мај 1940), 8.

³⁵ С. В., „Епископ г. др. Николај позива на покајање уочи славе манастира Жиче”, *Правда* (6. јун 1940), 7.

³⁶ Епископ Николај, „Дунули су вихорни ветрови”, *Жички благовесник*, бр. 11 (1940), 1–4.

ИСТИЦАЊЕ ПРИМЕРА ЖРТВОВАЊА ЗА ОТАЦБИНУ

Присуство епископа Николаја Велимировића на освећењу храмова посвећених жртвама ослободилачких ратова давало је посебну тежину таквим догађајима, на којима је обично држао и беседе о храбрости некадашњих генерација.³⁷ Према његовом мишљењу, за слободу и патриотски дух најпре је неопходна искрена вера у Бога, а тек потом у краља и отацбину.³⁸

Сећање на жртве из ослободилачких ратова 1912–1918. посебно су биле важне, како официра и обичних војника, тако и свештеника.³⁹ Примери жртвовања за веру и српство истицани су не само у случају већих урбаних центара, већ и приликом освећења сеоских цркава, јер је полагање костију „мученика” имало посебну симболику.⁴⁰ Владика Николај је на свим црквеним славама на којима је присуствовао упорно говорио о „духовном и моралном наоружању народа”.⁴¹

Са почетком Другог светског рата у Европи примери жртвовања за државу још више су истицани. Епископ Николај је величао такве догађаје у којима су у један линеаран низ повезивана историјска збивања од почетка Првог српског устанка, па до окончања ослободилачких ратова 1918. под вођством династије Карађорђевић. Владика је истицао храброст прошлих генерација које су неговале култ патриотизма и религије, што је учинило да „наш народ буде славан”, а „слава је најскупља ствар”.⁴²

Током 1940. године број комеморативних свечаности на којима је учествовао епископ Николај Велимировић нагло је порастао. Посебан значај имало је постављање „спомен-плоча” са уписаним именима погинулих ратника на основне школе, што је владика истицао као позитиван пример чувања традиције.⁴³

Велика комеморативна свечаност организована је и у Овчарско-кабларској клисури 13. октобра 1940, када је владика Николај осветио пећину (Ка-

³⁷ М. Каличанин, „Епископ г. Николај осветио је јуче цркву у селу Врдилима”, *Полићика* (29. август 1936), 9; А., „Њ. Св. Патријарх Варнава у битољском храму Светог Димитрија величао је национална пожртвовања за цркву и отацбину”, *Правда* (8. новембар 1936), 8; А., „Епископ г. др. Николај у Битољу. Беседа г. др. Николаја о витешком делу палих хероја за слободу”, *Правда* (6. новембар 1937), 3.

³⁸ В. Ч. В., „Беседа Епископа г. др. Николаја Велимировића у Битољу”, *Правда* (14. новембар 1937), 14.

³⁹ А., „Величанствена сахрана хероја са Кајмакчалана генерала Алексе Стојшића”, *Време* (29. мај 1937), 10; А., „Сахрана ратног хероја генерала Алексе Стојшића”, *Правда* (29. мај 1937), 6; А., „Јуче је у Нишу одржан помен свештеницима погинулим за време рата”, *Време* (29. новембар 1937), 4; А., „У Нишу је јуче на величанствен начин одржан помен митрополиту Мелентију и свима доцнијим жртвама Православне цркве у борби српског народа за слободу”, *Полићика* (29. новембар 1937), 4.

⁴⁰ А., „Епископ г. др. Николај осветио јуче нову цркву у селу Жаочанима”, *Полићика* (15. јул 1938), 12.

⁴¹ А., „Свечана слава манастира Жиче”, *Полићика* (3. јун 1938), 8.

⁴² А., „Народна свечаност у Гучи: јуче је освећена плоча Краљу Ослободиоцу, Краљу Ујединитељу и проти Гучанину”, *Време* (25. септембар 1939), 7; Р. Г., С. Ђ., „Утисци који се не заборављају: са помена и прекаде гробова наших националних јунака”, *Правда* (1. октобар 1939), 10.

⁴³ А., „Ратници из класе 1896 подижу у Охриду парк и споменик посвећен палим друговима”, *Време* (8. април 1940), 10; Д. Вуковојац, „Епископ г. др. Николај осветио је јуче школу у селу Печеноги коју су сељаци подигли у спомен палих ратника”, *Време* (30. септембар 1940), 12.

ђеница⁴⁴) с криптом у којој су смештене кости збегача који је угушен у Другом српском устанку 1815. године. Том приликом говорили су и Илија Трифуновић Бирчанин председник Народне одбране и министар Михаило Константиновић, што је била демонстрација јединства народа, цркве и државе.⁴⁵

Владика је жртвовање за заједницу истицао као идеал, а целокупан народ уздизао као својеврсног „незнаног јунака” коме се ускраћује поштовање. „Ко не цени и не воли народ, тај не цени и не воли незнано јунаштво и незнана јунаке. Тај воли сујету и далеко је од Бога као што је далеко и од народа. А сујета је црв који и од највећег човека може направити врећу црвоточине”. При томе је и даље говорио о духовној пропасти Европе.⁴⁶ Владика је наглашавао да је за спас српског народа неопходно да одржи светосавски и домаћински дух, јер би у супротном не само против себе имао своје непријатеље, већ и мртве претке чије би вредности изневерили: „А ништа опасније него кад мртви постану непријатељи сопственог народа, нити ишта спасоносније него имати њих за савезнике, сапутнике и молитвенике пред Господом Богом”.⁴⁷

Пролазност земаљског живота и вера у бесмртност у васкрслом Христу увек је била централна порука епископа Николаја.⁴⁸ Зато је јавна и политичка делатност владике била усмерена ка јачању православне хришћанске вере у којој је симболика „чуда” имала важно место. Тако је владика приликом доласка „чудотворне иконе Богородице” у Београд 30. новембра 1936. одржао проповед у којој је истакао да „ми хришћани не верујемо у случај. Ми верујемо у промисао Божју и врховну логику живота и вечног Бога”. Говорио је о црквеним реликвијама које су после Првог светског рата доношене у Београд (мошти Стефана Првовенчаног, застава цара Душана, икона Богородице) и симболици таквих догађаја, који су по њему били „брана” продору „разних интернационала” (индустријализација, финансијски капитал, модернизам у уметности). „Две прве светиње дошле су онда када су требале доћи, када смо се ми налазили на почетку организовања наше нове државе, када је била велика збуњеност у мислима како почети и на чему зидати. Ова трећа светиња посећује нас у једној моралној растројености. Квареж је ушла у све кругове, док није ухватила ћелију друштва, домаће огњиште, брак”. Икона Богородице требала је људима да помогне у оздрављењу брака и породице, „основне ћелије наше државе”.⁴⁹

⁴⁴ Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастѝри Овчарско-кабларске клисуре*, Београд–Чачак 2012, 301–307.

⁴⁵ А., „Једно необично опело и погреб у Овчарско-кабларској клисури”, *Полиѝика* (10. октобар 1940), 13; М. Каличанин, „Велике црквене и народне свечаности у Овчарско-Кабларској клисури”, *Полиѝика* (13. октобар 1940), 16; А., „У Овчарско-кабларској клисури освећен је јуче нови манастир Преображење”, *Полиѝика* (15. октобар 1940), 7; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастѝри Овчарско-кабларске клисуре*, друго допуњено и измењено издање, Београд–Чачак 2012, 301–307.

⁴⁶ А., „Недеља православља: епископ жички г. др. Николај одржао је синоћ предавање на духовном концерту свештеничког удружења”, *Полиѝика* (10. март 1941), 7.

⁴⁷ М. Каличанин, „У Краљеву је јуче одржана скупштина епархијског одбора Жичке епархије”, *Полиѝика* (26. фебруар 1941), 10.

⁴⁸ Епископ жички Николај, „Поздрав епископа Николаја православном народу и свештенству епархије Жичке о Васкрсу 1939. год.”, *Жички благовесник*, бр. 3 (1939), 65–69.

⁴⁹ А., „Јуче је Београд имао велику верску манифестацију”, *Полиѝика* (30. новембар 1936), 7.

МОЛИТВЕ ЗА МИР

Владика Николај је непрекидно указивао да је отпадништво од Бога највећи грех цивилизоване Европе који је произвео многе војне сукобе. Када је 1936. почео Шпански грађански рат отворено је указао не само на ужас разарања, већ и на сву несрећу која прати идеолошки сукоб који прераста у оружано насиље унутар једне заједнице.⁵⁰

Према тумачењу владике Николаја, спасење од „људске лудости” и стварање „личне среће” били су могући само кроз Божју милост, која је неизмерна и свемогућа, што се односило и на рат који је био све извеснији: „Нека нас не уплаше брда од челика, ни облаци од дима, нити баснословни ратни буцети. Савладатељ смрти може једним потезом све то савладати и на добро окренути”.⁵¹ Када је 1939. заиста и почео Други светски рат, владика Николај је у својој Жичкој епархији увео „редовно узношење нарочите молитве Богу за мир међу народима”.⁵² Следеће, 1940, у име народа захваљивао је Богу што је Краљевина Југославија лишена разарања, док је рат беснео у Европи.⁵³

Истовремено, имао је снажну веру у посебну мисију Словена и православља, што је додатно појачано са избијањем Другог светског рата: „Ако Словени данас многим суседима њиховим изгледају луди и слаби, то је баш знак да Створитељ људи спрема нешто спасоносно кроз Словене за сав свет, па и за оне који их презиру”.⁵⁴ Као посебан „знак”, владика је истицао чињеницу да православни словенски народи нису захваћени ратом: „Ја не знам планове Божје, али држим да Божја Промисао хоће преко православних Словена да каже свету спасоносну реч, да донесе спасоносну утеху и спасоносни лек: зато их држи по страни од рата. Та спасоносна реч може бити само она која се оваплотила у Сину Божјем и која је записана у Јеванђељу”.⁵⁵

Молитве за мир посебно су актуелизоване почетком 1941. године, што је истакао и у својој Божићној посланици: „Као што вам је познато, браћо, две су главне молитве које смо ми уздизали Господу Христу у овој прошлој години: за заштиту од пламена рата и за помоћ у сједињењу српства”. Владика је позивао на пост, молитву и покајање како би се опростили грехови и Господ заштитио српски народ од нападача. Истицао је хиљаде покајних молитви верника, као и молитве за спас свих људи на свету, посебно у име целог српског народа. Осим молитви, инсистирао је и на ширењу хришћанске симболике: „Постављали смо крстове по домовима и њивама широм државе наше, о Ђурђевдану и Спасовдану, да би силом крста Христова огра-

⁵⁰ М. Каличанин, „Епископ г. Николај осветио је јуче цркву у селу Врдилима”, *Полиџика* (29. август 1936), 9.

⁵¹ Епископ Николај, „У сенци од челика и дима: беседа на Нову годину”, *Жички благовесник*, бр. 1 (1939), 4–8.

⁵² Епископ Н. Велимировић, „Посланица за божићни пост православном народу Епархије жичке”, *Мисионар* (октобар–новембар 1939), 1–4.

⁵³ Епископ Николај, „Божићни поздрав Епископа Жичког Николаја Православним братствима”, *Жички благовесник*, бр. 12 (1940), 1–7; М. Каличанин, „Божићни поздрав епископа жичког г. др. Николаја”, *Полиџика* (1. јануар 1941), 10.

⁵⁴ Епископ Николај, „Васкрсење”, *Жички благовесник*, бр. 4 (1940), 6.

⁵⁵ Драган Суботић, *Епископ Николај и православни бојомољачки покрей: Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920–1941*, Београд 1996, 276.

дили земљу нашу од бујице зла светскога.” Владика Николај је захваљивао Господу јер је земљу спасио од рата и разарања и позивао да се и у наредној години наставе молитве и исказе покајање. „Тек смо познали прави пут и стали на њ, али не сви. Још смо у опасности, браћо моја. Потрудимо се зато и заветујмо се, да ћемо усилити напоре наше у Новој години у томе правцу, како би Господа увек имали за заштитника и помоћника.”⁵⁶

Међутим, осим молитви и покајања, владика Николај је пред Други светски рат активно радио да се успоставе добри политички односи на Балкану. Посебно се залагао за стварање пријатељских веза са Бугарском православном црквом, тиме и бугарским народом, посредно и државом. Епископ Велимировић био је и део делегације која је најпре у Рилском манастиру у Бугарској, а потом 1936. у Охриду у Југославији потписала декларацију о пријатељству две православне цркве и народа.⁵⁷ Владика је често истицао потребу измирења и стварања пријатељства са Бугарима, о чему је беседио на саборима Богомољачког покрета.⁵⁸

ТРАДИЦИЈЕ САВЕЗНИШТВА СА АНГЛОСАКСОНСКИМ ДРЖАВАМА

Владика Николај Велимировић, и поред противљења западном модернизму и капитализму, никад није прекидао контакте са државама Западне Европе и Северне Америке с циљем стварања дипломатско-политичке солидарности која би била од користи српском народу, што је посебно било уочљиво током Првог светског рата.⁵⁹ Већ почетком двадесетих година многи су закључили како се владика Николај залаже да југословенски и српски државници према хришћанству имају однос као британски и амерички политичари.⁶⁰

Инсистирао је на заједничком хришћанском наслеђу и традицији савезништва из Првог светског рата. Тако је фебруара 1936. присуствовао свечаном комеморативном скупу ратничких и англофилских удружења у Београду посвећеном успоми на преминулог британског краља Џорџа V. Владика Николај је о покојном британском суверену говорио као човеку лишеном охолости и свирепости, особи у којој је људско било изнад владарског.⁶¹ Суштински, био је то гест наклоности према Великој Британији и њеној улози у светској политици, о чему је говорио и током проповеди у црквама.⁶²

⁵⁶ Епископ жички Николај, „Божићни поздрав епископа жичког Николаја православним братствима”, *Жички благовесник*, бр. 12 (1940), 1–5.

⁵⁷ А., „Претставници наше и бугарске цркве донели су јуче у Св. Науму резолуцију у којој позивају духовне и световне вође оба народа да раде на зближењу и споразуму”, *Полишка* (15. септембар 1936), 7.

⁵⁸ А., „У манастиру Жичи одржан је јуче богомољачки сабор”, *Полишка* (1. фебруар 1937), 16.

⁵⁹ Б. Лубардић, „Николај Велимировић”, 337.

⁶⁰ Р. Радић, *Војислав Јањић...*, 121.

⁶¹ А., „Свечани комеморативни скуп ратничких и англофилских удружења у Београду посвећен успоми Краља Ђорђа Петог”, *Правда* (10. фебруар 1936), 3; А., „Комеморативна академија у спомен Краљу Ђорђу Петом”, *Време* (10. фебруар 1936), 5.

⁶² Р. Цветић, „Епископ Г. Николај освећује иконостас у Гривцу и беседи...”, *Прејлег цркве Епархије жичке*, бр. 6 (1936), 24–27.

Истовремено, штампа Жичке епархије, као и епископ лично, критиковали су нацисте, упоређујући Хитлера са сатаном и антихристом и најављујући могућу апокалипсу.⁶³

Такав став није био пролазна политичка оријентација, јер ако се анализирају и друга иступања владике Николаја Велимировића уочава се да је демократски политички систем супротстављао насиљу и рату, као последици изгубљене унутрашње борбе човека са страстима. Према његовом мишљењу, демократија може да обезбеди слободу за већину људи, али је „рањива” и лако може пасти у лаж или себичност. Сматрао је да демократија може да опстане само ако је подржана хришћанском вером на принципима истине, љубави и милосрђа.⁶⁴

Када је почео Други светски рат 1939. године, Британци су настојали да обезбеде подршку православних земаља на Балкану. Тако је англикански гибралтарски епископ Харолд Бакстон после путовања по Румунији и Бугарској дошао у Југославију, и 16. октобра 1939. у Жичи посетио епископа Николаја. После разгледања манастира изјавио је да му је постало јасно одакле потиче „морална и духовна снага” малог српског народа коју је испојио у претходном рату. Гост је после посете Жичи отпутовао на Опленец.⁶⁵

Епископ Николај никада није прекидао везе са Англиканском црквом, што је потврђено и новим свечаним пријемом њихове делегације на Опленцу 1940. године.⁶⁶ Акција зближавања Англиканске и Српске православне цркве покренута у пролеће 1940. била је веома важна за Велику Британију, која је на сваки начин настојала да добије подршку балканских земаља.⁶⁷ Према досадашњим сазнањима, Британци су после капитулације Француске 1940. имали велики утицај и на измирење патријарха Гаврила и владике Николаја, што је јавно потврђено у манастиру Каленић.⁶⁸ Осим с Британцима, епископ Николај имао је срдачне односе и са америчким дипломатама у Београду.⁶⁹ Такву политичку делатност посебно је истицала и осуђивала немачка окупациона штампа у Србији 1941. године.⁷⁰

Иако је имао добру сарадњу са либералним европским демократијама, темељни политички ставови епископа Николаја Велимировића ипак су били на линији светосавског национализма и народне државе. Истовремено, као и највећи део СПЦ, био је противник нациста, што је својим деловањем потврдио током Другог светског рата.⁷¹

⁶³ М. Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови...”, 97–119.

⁶⁴ Vladimir Cvetković, “The Freedom from Passions and the Freedom for All: St Nikolai Velimirović on Democracy”, *The Nikolai Studies: international Journal for Research of Theological and Ecclesiastical Contribution of Nikolai Velimirovich*, Vol. 1, no. 1 (2021), 53–80.

⁶⁵ А., „Гибралтарски епископ г. др. Бакстон у Жичи”, *Време* (17. октобар 1939), 9.

⁶⁶ С. Пауновић, „Високи представници англиканске цркве састали су се јуче на Опленцу са жичким епископом г. др. Николајем”, *Политика* (7. мај 1940), 10.

⁶⁷ А., „Акција за зближавање англиканске и православне цркве: епископ Гибралтарски г. др. Буксон и секретар Кентербернског бискупа г. Даглас у Београду”, *Време* (23. април 1940), 8.

⁶⁸ Р. Радић, *Живот у временима...*, 208–209.

⁶⁹ А., „Епископ г. др. Никола служио је јуче у цркви Ружици”, *Политика* (5. децембар 1940), 9.

⁷⁰ А., „Политика патријарха Гаврила”, *Ойцијинске новине*, бр. 26 (8. мај 1941), 3.

⁷¹ Р. Радић, *Држава и верске заједнице: 1945–1970. Део 1, 1945–1953*, Београд 2002, 43–91; Р. Радић, *Живот у временима...*, 232–233, 276.

ШИРЕЊЕ ПАТРИОТСКИХ ОСЕЋАЊА И ПОДИЗАЊЕ МОРАЛА ВОЈСКЕ

Хришћанска поука била је редован пратилац свих епископових проповеди, потом српство, као и потреба одржавања државног јединства Југославије под вођством династије Карађорђевић. Тако је приликом сахране патријарха Варнаве 1937. подсетио на митрополита Михаила и његову поруку народу да љуби православље и српство: „То је аманет и нашег Патријарха Варнаве. Он је држао веру Христову и нама је оставио овај аманет. Он је проповедао мир и љубав међу браћом. Он је био државотворни Патријарх наш. Он је био син овога народа. Он је славио свуда и величао свуд по народу нашег Краља Мученика. Он је препоручивао свуда патриотизам, сву своју љубав и оданост нашем Краљу Петру II. Он је опомињао православна срца и духове да своју веру чувају, а туђу да не вређају, да не буду непријатељи браћи нашој муслиманима и католицима [...] То је аманет његов: Вера у Бога, слога у народу, јединство Срба, праштање непријатељима [...] Ако то држите, онда су наше сузе истините и искрене, искрена је и истинита наша љубав према Југославији.”⁷²

Такви ставови добијали су на тежини током беседа за велике празнике, попут прославе Светог Саве, када би епископ Николај говорио о „људима од вере, Светосављу, Јеванђељу и националности”.⁷³ Учвршћивање традиција владајуће династије Карађорђевић појачавао је учествовањем на поменима у њиховој задужбини, цркви на Опленцу.⁷⁴ Подршка младом краљу Петру II Карађорђевићу била је још директнија приликом његовог доласка у Краљево и манастир Жичу 1940. године.⁷⁵

Са заостравањем кризе у Европи подизање патриотских осећања додатно је добијало на значају. Тако је епископ још октобра 1936. у грузанском селу Закути, месту у коме је Тома Вучић Перишић сахрањен у својој задужбини, освештао споменик краљу Александру и на крају проповеди позвао све присутне да као војска чувају и бране Отаџбину.⁷⁶

Позивање на идеал „косовске жртве” увек је био саставни део беседа епископа, укључујући појам „свете војске”, која није пљачкашка, већ витешка, с циљем одбране „истине и правде Божије”, уз приношење „витешке жртве за истину и правду Божију”. То није био само идеал за Србе, већ за цео свет како би се избегло варварство. При томе је истицао и пример „издаје” Вука Бранковића, коју је пресликавао на актуелно стање у Југославији и као издајнике означио оне који теже да одбаце „косовску идеологију”.⁷⁷

⁷² А., „Посланица владике др. Николаја Велимировића”, *Политика* (26. јул 1937), 2.

⁷³ А., „Данас су прославе Светог Саве обављене у Београду на величанствен начин”, *Правда* (28. јануар 1938), 3–4.

⁷⁴ А., „Служби Божјој у Краљевској задужбини на Опленцу присуствовали су министар г. Михалчић и епископ др. Николај”, *Време* (7. мај 1940), 5.

⁷⁵ Епископ Николај, „Поздрав Његовом Величанству Краљу Петру II у Жичи”, *Жички благовесник*, бр. 10 (1940), 1–2.

⁷⁶ А., „Преосвећени Владика Николај у Закути”, *Прејлед цркве Епархије жичке*, бр. 11 (1936), 34–35.

⁷⁷ Н. Николић, „Беседа владике Николаја о косовској књизи и косовској науци”, *Правда* (11. мај 1939), 6.

Када је 1. септембра 1939. и почео рат у Европи, Југославија је мобилисала велики број мушкараца, а епископ Николај је издао „Посланицу” у којој је тражио да се искаже солидарност са таквим породицама којима би суседи сеоским мобама помогли у обављању пољопривредних и свих других радова на подлози хришћанске солидарности.⁷⁸

Владика Николај је инсистирао на хришћанском оптимизму и поручивао верницима да се не боје, чак ни смрти, ако верују у васкрслог Христа. Говорио је о потреби искрене молитве, суочавање са личним гресима и потреби покајања, како би наступио мир у свету.⁷⁹

Подизање морала српског народа постало је нарочито важно после пада Француске. Тако су патријарх Гаврило Дожић и владика Николај приликом посете Сарајеву почетком септембра 1940, наглашено истицали херојске традиције српског народа у Босни. Владика Николај нарочито је похвалио њихову храброст која је покренула Први светски рат и срушила стари „неправедни” систем држава: „Када мислим на старе, браћо моја, децо моја, ја мислим на оне који су пре 25 година потресли свет и ставили у покрет небо да руши оно што је неправдо. Мислим да нема покрајине у Југославији, да нема народа кога треба мање храбрити него што је овај. Ви сте храбри. Ви треба да храбрите друге.”⁸⁰

Истицање косовског мита, вишевековног страдања и слободе у којој се живи после „векова робовања” биле су важне поруке владике Николаја.⁸¹ Искуство дуготрајног „робовања” видео је као предност, која је „сељачком народу са сељачким вођама” омогућила да схвати да је само снага вере била спасоносна.⁸²

Пред крај 1940. владика је истицао и значај светаца којима су посвећиване цркве, као у случају храма у Јелен Долу, селу у Овчарско-кабларској клисури у близини Пожеге: „И ви следите стопама великих наших предака, када ову богомољу посвећујете Светом Архангелу Михаилу, војводи војске Божје. Тиме сведочите да и ви у овоме времену чврсто држите везе са небеским свецима и са својом херојском прошлошћу, а то и јесу два непресушна извора духовне и моралне снаге нашега народа.” Није заборавио ни војнике из околних села који су мобилисани на војне вежбе, за које је тражио молитве верујућих у новоподигнутом храму.⁸³

Беседа коју је одржао у београдској Цркви Ружици крајем 1940. такође је садржала патриотске поруке („најпотребније је: да су свештеници најпобожнији, да је војска најхрабрија, да су привредници и трговци најокретнији и

⁷⁸ А., „Жички епископ г. др. Николај издао је посланицу да се мобом помогну породице војних обвезника”, *Полиџика* (8. октобар 1939), 2.

⁷⁹ А., „Јучерашњој слави манастира Жиче присуствовало је 10.000 грађана”, *Време* (16. август 1940), 6.

⁸⁰ А., „Други дан боравка Њ. Св. Патријарха у Сарајеву”, *Време* (8. септембар 1940), 13.

⁸¹ С. Пауновић, „У присуству мноштва народа из Санџака, Босне и Србије њ. св. патријарх др. Гаврило осветио је јуче нову цркву у Прибоју на Лиму: посланица епископа г. др. Николаја”, *Полиџика* (16. септембар 1940), 7.

⁸² М. Каличанин, „Јуче је у манастиру Жичи завршен богомољачки сабор”, *Полиџика* (23. септембар 1940), 8.

⁸³ С. Томашевић, „Епископ жички г. др. Николај осветио је јуче нову цркву у Јелендолу”, *Време* (25. новембар 1940), 5.

највештији”).⁸⁴ Божићна посланица за 1941. годину патријарха Гаврила Дожића и Светог архијерејског сабора СПЦ коју је потписао и владика Николај Велимировић била је јасна. Господу су захваљивали за мир у претходној години и залагали се да се мир настави и у 1941, али су јасно поручили и следеће: „Но ако се ипак деси да се неко тешко огреши о нашу одлучну мирољубивост, па наш мир не буде од нас зависео онда [...] принесимо све на олтар наше свете цркве, наше Отачбине – Краљевине Југославије! Будимо у свему достојни најдостојнијих предака из наше славне борбене и одбрамбене прошлости”.⁸⁵

Владика Николај је у својој поруци за Божић био још јаснији. Поручивао је верницима да их не уплаши „сенка челика и дима”, подизао морал и прекоревао оне који су се бојали страдања цитатима из Новог завета („МалOVERНИ, што сте се уплашили?”). Тражио је да људи буду савесни и храбри, надахнути вером „отаца”, али и „новим одушевљењем, испуњени духовном снагом бораца уверених у победу” и свесни да је са њима Бог.⁸⁶ Било је то време (друга половина 1940. и почетак 1941) када је епископ Николај Велимировић добијао доста простора у дневним гласилима, а његова личност описивана позитивним појмовима.⁸⁷

На Сабору Богомољаца у Жичи, само неколико дана пред пуч 27. марта 1941, владика Николај је указао на потребу јединства у патриотизму: „Данас више него икада потребно је духовно стражарење. Један део наших људи позван је на стражу око наших граница, а ми који смо остали код наших домова не смемо остати беспослени. Ми морамо бити на духовној стражи [...] Зато у извесним догађајима, који наилазе, потребно је да будемо духовно припремљени и да их јуначки издржимо као што је то увек наш народ чинио”.⁸⁸

Непосредно после пуча, епископ је 30. марта 1941. служио литургију у Цркви Светог Лазара на Булбулдеру у Београду и том приликом одржао беседу у којој се осврнуо на актуелне догађаје. „После молитвеног петодневног сабора у Жичи, где се народ Богу молио за светлост на путу у садашњим приликама, нарочито сам желео да служим овде, у храму посвећеном светом мученику кнезу Лазару, јер је време сада да се обратимо молитвом нарочито нашим српским многобројним светитељима за заштиту и помоћ”. Истакао је Лазареву жртву која му је омогућила да остане „бесмртан”, иако је погинуо на Косову, док је Вук Бранковић који је сачувао живот ипак „умро заувек”. Потом је рекао да је „глас народа глас Бога” како у прошлости тако и у „догађајима од пре неколико дана”. Радовала га је омладина, за коју су многи говорили да у себи нема националног и верског одушевљења: „Међутим, омладина је била баш та која је, у многим хиљадама и хиљадама, најрадосније поздравила младог Краља, радосна што један омладинац, вршњак њен, узима круну вођства и управе над овим народом и над овом државом”.⁸⁹

⁸⁴ А., „Епископ г. др. Николај служио је јуче у цркви Ружици”, *Полијтика* (5. децембар 1940), 9.

⁸⁵ [Патријарх Гаврило Дожић], „Божићна посланица Њ. Св. Патријарха и Светог архијерејског сабора”, *Време* (5. јануар 1941), 5.

⁸⁶ Николај, епископ жички, „Божићне речи вере и укрепења”, *Време* (6. јануар 1941), 2.

⁸⁷ М. Каличанин, „Шездесетогодишњица владике Николаја”, *Полијтика* (2. јануар 1941), 7.

⁸⁸ А., „У Жичи је јуче почео рад богомољачки Сабор”, *Полијтика* (23. март 1941), 15.

⁸⁹ А., „Владика г. др. Николај о нашој омладини”, *Полијтика* (31. март 1941), 4.

MILOŠ TIMOTIJEVIĆ, Ph.D., Museum Advisor
National Museum Čačak
Cara Dušana 1, Čačak, Serbia
E-mail: slapovi@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0457-6125>

VIEWS OF BISHOP NIKOLAJ VELIMIROVIĆ ON THE NEED FOR SACRIFICE FOR THE HOMELAND (1936–1941)

SUMMARY: Drawing on Bishop Nikolaj Velimirović's sermons, pastoral letters, published writings, and contemporary press reports, the article examines his views on war, patriotism, and sacrifice for the homeland between 1936 and 1941, when the disintegration of the Versailles order and the growing danger of war intensified political tensions in the Kingdom of Yugoslavia. His understanding of these issues was rooted in Orthodox Christianity and in the conviction that Christian spirituality and patriotism were inseparable. Although he continually prayed for peace and urged believers to do the same, he considered resistance to evil by force legitimate when the survival of the community and the Christian state was threatened. War was interpreted through the religious categories of sin, repentance, divine justice, and eternal life, while victory and defeat ultimately depended on God rather than solely on military strength. Faith in the Resurrection and in a timeless community linking past, present, and future generations provided the spiritual foundation for sacrifice. Within the Serbian Orthodox tradition, this understanding was closely associated with the "Vidovdan ethics" and the cult of Prince Lazar's sacrifice at Kosovo. Bishop Nikolaj regarded the prayers of monks, clergy, and believers for the army and the homeland as part of a spiritual struggle no less important than armed combat. Fasting, prayer, and repentance were therefore presented as means of moral renewal and preparation for national defence. At the same time, he idealized the religious and patriotic values of the patriarchal Serbian village as a basis for preserving national independence. The memory of those who had died for the homeland served both as an example to later generations and as a moral obligation owed to the ancestors. Faith in God, followed by loyalty to the sovereign and the homeland, formed the proper order of patriotic commitments. Nikolaj's position was not simply militaristic: alongside his calls for courage and sacrifice, he advocated peace, reconciliation with the Bulgarian people, and closer relations with the Anglican Church and the Western democracies. His public activity supported the unity of the Kingdom of Yugoslavia under the Karađorđević dynasty and contributed to strengthening the morale of the army and the wider population. He condemned fear, pessimism, and the abandonment of the Kosovo tradition as signs of moral weakness and betrayal. Through years of religious and patriotic engagement, he became, in essence, the "spiritual father" of the coup of 27 March 1941, which he interpreted through the example of the "immortal" Prince Lazar. In his view, biological survival was subordinate to the preservation of the soul for eternal life.

KEY WORDS: Bishop Nikolaj Velimirović; Orthodoxy; homeland; war; sacrifice; Serbian people; sin; repentance; faith

ДУШАНКА МАРКОВИЋ, кустос, музејски саветник
Музеј Града Новог Сада
Тврђава 4, Петроварадин – Нови Сад, Србија
Е-адреса: dusankamarkovic65@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-4059-0074>

РАД КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА ЕПАРХИЈЕ БАЧКЕ У НОВОМ САДУ У ПЕРИОДУ 1991–2024.

САЖЕТАК: Настајање првих хуманитарних удружења везује се за другу половину XIX и почетак XX века. Међу њима је и Коло српских сестара које је основано у Београду 1903. године. Рад Кола српских сестара у Новом Саду везан је за два периода. Први се односи на међуратни период (1929–1941), док је други започео 1991. године и траје и данас. У овом тексту приказан је рад Кола српских сестара Епархије бачке у Новом Саду, које је обновило свој рад 1991. године. У 33 године непрекинутог постојања и рада, кроз више хиљада акција, чланице су настојале да пруже утеху многима које су задесиле ратна страдања, природне непогоде, немаштина или болести. Овде ће бити приказани начини њиховог рада, организовања и финансирања, као и њихова добротворна делатност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Коло српских сестара; Епархија бачка; хуманитарни и добротворни рад; женско удружење; Светосавље

УВОД

Хуманитарне катастрофе најчешће изазване ратовима или природним непогодама увек су биле разлог за окупљање становништва ради помагања пострадалима и угроженима. Тако је било и почетком XX века када се ратни вихор надвио над Србијом тога времена, пре свега у њеном јужном делу (данашња Северна Македонија). Начин да организовано помогну војницима и становништву тог подручја, Српкиње у Београду су пронашле у оснивању Кола српских сестара (у даљем тексту: Коло или КСС). У оквиру Кола формиран су одбори у многим местима у Србији, касније Краљевини СХС/Југославији. Одбор у Новом Саду формиран је 1929. године. Коло је активно радило

до почетка Другог светског рата. О раду тог Одбора објављен је текст у *Зборнику Мајице српске за историју* и на Сајту Женског музеја.¹

Распад СФР Југославије и наговештај грађанског рата навели су Новосађанке да се почетком 90-их година XX века окупе и обнове рад Кола и да својим радом и хуманостију помогну ратом угрожено српско становништво. Пре свега на територијама Хрватске и Босне и Херцеговине. Иако су активне дуже од три деценије (од 1991) о њиховом раду се мало зна.²

Проучавање историјата КСС-а у Новом Саду, као удружења које је и даље активно, донело је озбиљне методолошке изазове. За хронолошки оквир узет је период 1991–2024. година, чиме су обухваћене 33 године рада од његове обнове. Основна тежња била је да се у тај тридесеттворогодишњи пресек сажму, систематизују и правилно валоризују све њихове делатности и хуманитарне акције. Овим радом се одаје делић признања свим чланицама Кола за сав њихов рад, доброту и хуманост.

ОСНИВАЊЕ КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА И ЗАКОНСКА АКТА

Оснивање Кола српских сестара почетком XX века

Оснивању Кола српских сестара у Новом Саду 1991. године претходила је већ дуга историја постојања и рада Кола на просторима где Срби живе. Прво Коло је основано у Београду 15/28. августа 1903. година. Изабрано је прво руководство и прва председница, Новосађанка Савка Суботић³. У оквиру Главног одбора Кола формирано је преко 100 одбора изван Београда. Један од њих, формиран 30. маја 1929, био је Одбор у Новом Саду⁴. Као и остали одбори Кола и новосадски је активно радио до почетка Другог светског рата. Након завршетка рата, комунистичке власти нису дозволиле наставак и обнову рада, као ни формирање удружења са националним предзнаком.

Оснивање Кола српских сестара у Новом Саду 1991. године

Почетак деведесетих година XX века, обележио је трагичан распад СФР Југославије пропраћен ратним сукобима. У новонасталим ратним околностима српски народ се нашао у безбедносно и егзистенцијално угроженој позицији на појединим подручјима, а нарочито у Хрватској, Босни и Херцеговини, те на Косову и Метохији. Нажалост, поново се појавила потреба за

¹ [<https://zenskimuzejns.org.rs/rad-kola-srpskih-sestara-odbor-u-novom-sadu-u-periodu-1929-1943/>]; [https://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/ZMSI_110.pdf]

² Захваљујући чињеници да је ауторка овог рада укључена у рад Кола, као члан и као сарадник, те да је имала увид у бројну, добро вођену и сачувану документацију о њиховом ангажовању, желела је да се том активношћу упозна и научна јавност. Велику помоћ је имала и од активних чланица, нарочито оних чије ангажовање у Колу прелази две, па и три деценије. Ауторка се захваљује чланицама Кола српских сестара Епархије бачке Нови Сад на уступљеној архивској грађи и свесрдној помоћи коју су јој пружиле.

³ Савка Суботић (1834–1918).

⁴ Вид. фусноту 1.

хуманитарним деловањима каква је чинило КСС за време свога постојања до Другог светског рата (1903–1941). Промена политичке и друштвене ситуација у СФР Југославији омогућила је оснивање националних удружења што је довело до поновног формирања КСС-а. Оснивају се у Београду, Зрењанину, Бањалуци, Вуковару...⁵ На исту замисао дошло се и у Новом Саду.

Оснивачка скупштина Кола српских сестара – добротворног удружења при Епархији бачкој одржана је 4. марта 1991. године у Алмашком светосавском дому при Алмашкој цркви. Основно гесло било је да се прикључе ... *све сестре које желе чинити дела милосрђа и бити на услузи свом народу у хуманитарним акцијама*.⁶

Иницијатори су били Миланка Радоњић и протојереј Мирко Тишма, уз благослов Његовог преосвештенства владике бачког др Иринеја Буловића. Коло је регистровано под називом: *Коло српских сестара Нови Сад*, са седиштем у Алмашкој улици бр. 13.⁷ Оснивачкој скупштини присуствовале су 34 сестре које су потписивањем приступница постале (и) прве чланице. За прву председницу изабрана је Миланка Радоњић, а Управни одбор чиниле су Милица Грковић, Јелена Милаков, Вера Ђокић и Миланка Кутлешић која је обављала и функцију секретара Кола.⁸ Већ у првом Статуту наведено је да је Коло под патронатом Епархије бачке.⁹

Оснивање Кола урађено је у складу са Законом о друштвеним организацијама и удружењима грађана, а решење о оснивању издао је Градски секретаријат за унутрашње послове Нови Сад. Основни документ по коме Коло ради јесте Статут који је донесен на Оснивачкој скупштини и за 33 године постојања мењан је седам пута.¹⁰

Прва промена Статута, промена назива у Коло Српских сестара Епархије бачке, као и промена заступника извршена је након годину дана, 23. марта 1992.¹¹ Тада је за председницу именована Савка Гојковић.¹² До промене назива Кола дошло је из више разлога. Удружење под истим називом, Коло српских сестара, већ је било регистровано у Београду, а у правном смислу, не могу истовремено постојати два истоимена субјекта. Како је Коло у Новом Саду већ било под патронатом Епархије бачке одлучено је да се промени назив у Коло српских сестара Епархије бачке и да, на тај начин, сачува самосталност.¹³

⁵ Љубица Костић, „Посвећеност добротворности: годишњица Кола српских сестара бачке Епархије”, *Дневник* (НС) (30. V 1992).

⁶ *Плакај и позив на Оснивачку скупштину за обнову рада Кола у Новом Саду*, 1991.

⁷ *Одлука о оснивању Кола српских сестара у Новом Саду*, 1991; *Стайни Кола српских сестара Нови Сад* од 4. III 1991.

⁸ *Одлука о оснивању КСС ...* (1991).

⁹ *Стайни Кола ...* (4. III 1991).

¹⁰ Статути Кола српских сестара Нови Сад из 1991, 1992, 2003, 2006, 2010, 2015. и 2024. године.

¹¹ *Решење о упису у Регистар удружења грађана* од 23. III 1992.

¹² *Годишњи извештај 1992–93. год. Коло српских сестара Епархије бачке Нови Сад*, 20. III 1993.

¹³ *Дойис Кола српских сестара из Београда* од 6. IX 1993. године; *Дойис Архиепископског Синода Српске православне цркве* од 15. IX 1993; *Дойис Његовом преосвешћенству Господину др Иринеју, православном Епископу бачком* од 16. IX 1993. (Архива Кола).

У периоду од 33 године постојања, Коло је седиште имало у Новом Саду али је променило четири адресе. Основано је у Алмашкој 13 при Светосавском дому Алмашке цркве (до 1994). У мају 1994. године Коло добија просторије у Косовској 22 (до 2006). У периоду 2006–2015. Коло је било на адреси Димитрија Аврамовића 8, а од 2015. године налази се у Улици Париске комуне 32.

Дана 4. марта 1991. године у 18 часова у улици Алмашка 13. одржан је Оснивачка скупштина, са циљем оснивања удружења Коло Српских Сестара. На Оснивачкој скупштини је прочитан статут који је усвојен једногласно и донета је:

ОДЛУКА

о оснивању удружења

КОЛО СРПСКИХ СЕСТАРА

Нови Сад

Са седиштем у Новом Саду у улици Алмашка број 13.

Циљ удружења је да ради на остваривању највиших идеала у погледу хуманих, моралних, културних, националних, социјалних, привредних и хигијенских активности. Рад чланова удружења је добротворан и не доноси никакву личну или заједничку материјалну корист. Удружење је без икаквих политичких оријентација а старање се о невољницима свог народа без обзира на политичко убеђење.

Задачи удружења су:

- да помаже материјално и другачије сиротињи, нејачи и деци
- оснива хуманитарне установе за материјално угрожене, негује немоћне особе, инвалиде и болеснике.
- прикупља одећу, обућу, храну, књиге и шаље их невољницима из свог рода где год се укаже прилика и потреба.
- поседује и помаже невољницима у болницама, дечјим старачким домовима, затворима.
- ради са омладином и децом.
- свим својим активностима шири начела доброте и племенитости.

На Оснивачкој скупштини је било присутно 34. чланице које су потписивањем присутница постале чланице удружења.

Донета је одлука да председник удружења буде Миланка Радовић, која се уједно и задужује да обави послове око регистрације.

За чланове управног одбора су изабране чланице:

Милица Грковић
Миланка Кутлешкић
Јелена Милаков
Вера Токић

Члан управног одбора, Миланка Кутлешкић је именована за секретарицу. Управни одбор је за благајника изабрао Бранку Аничкић.

Чланице оснивачи удружења су:

1. Аничкић Бранка
2. Грковић Милица
3. Диздаревић Љиљана
4. Токић Вера
5. Кутлешкић Миланка
6. Милаков Јелена
7. Милутиновић Надежда
8. Радовић Миланка
9. Тимма Славка
10. Тапавица Нада

Бранка Аничкић
Милица Грковић
Љиљана Диздаревић
Вера Токић
Миланка Кутлешкић
Јелена Милаков
Надежда Милутиновић
Миланка Радовић
Славка Тимма
Нада Тапавица

У Новом Саду дана 4. марта 1991. године.

Основни циљеви и задаци Кола

Циљ Удружења регулисан је *Одлуком о оснивању и Статуту* Кола: ... *осишваривање највиших хришћанских идеала у погледу хуманих, моралних, културних, националних, социјалних, привредних и хигијенских активности*.¹⁴ Рад у Колу је искључиво добровољан и без политичких конотација. Помоћ се пружа свим невољницима без обзира на верску, полну, старосну, политичку или неку другу припадност.

Задаци су им хуманитарни. Прикупљање и достава одеће, обуће, хране, санитетског материјала, лекова подручјима која су ратом захваћена, у почетку становништву у Хрватској и Босни и Херцеговини, а касније и на Косову и Метохији, али и помоћ сиротињи, деци и нејачи, материјално угроженима, болеснима, немоћнима и инвалидима.¹⁵

Прилој 2. Меморандум Кола српских сестара

ОРГАНИ И ЧЛАНСТВО У КОЛУ

Главни орган Кола јесте Скупштина која се одржава једном годишње и њу чине све чланице Кола. Најчешће се Скупштина одржавала у марту, у Свечаној сали Матице српске или Скупштине Града Новог Сада. На првој Оснивачкој скупштини донесен је и први *Статут* КСС. Извршни орган Кола је Управни одбор који чине председница, потпредседница, секретар и

¹⁴ *Одлука о оснивању КСС ...* (1991).

¹⁵ *Исти*.

3–7 чланица. Контролни орган је Надзорни одбор који броји три члана. Поред редовних органа у Колу је, једно време, постојала и функција домаћице Кола. Прва домаћица била је Катарина Мартиновић.¹⁶ Касније су се сестре смењивале у улози домаћице, али су ту позицију са највећом ревношћу обављале Велинка Ковачев, Нада Срђанов, Лепа Ивковић, Јелена Суботић...¹⁷

Председница Кола бира се на мандат од две године, са могућношћу реизбора. У периоду 1991–2024. Коло је променило седам председница: Миланка Радоњић Пољак (1991–1992)¹⁸, Савка Гојковић (1992–2004), Милена Гавриловић (2004–2008), Миљана Кузмановић Костић (2008–2012), Славојка Тодоров (2012–2017), Светлана Прокић (2017–2023) и тренутно у функцији Мирјана Шуљманац Шећеров (2023–).

Чланство у Удружењу регулисано је *Статутим* на основу кога статус чланице може бити: редовна чланица, утемељивач, добротвор, велики добротвор и почасни члан. Сам статус зависи од приложене финансијске или материјалне помоћи и моралних заслуга. Мотиви због којих су се Новосађанке учлањивале у Коло су различити: национална побуда, очување српског идентитета, дружење и упознавање истомишљеника, жеља да своју имовину деле са онима којима је она потребнија, помоћ другима, односно, заједничка особина им је жеља за хуманитарним радом...¹⁹ Редовно чланство у Колу одобравао је Управни одбор Кола, а на предлог најмање две активне чланице, уз потписивање приступнице и уплату чланарине.

За разлику од Кола српских сестара – Одбора у Новом Саду које је радило пре Другог светског рата, у које је за 12 година рада било учлањено око 400 сестара, за 33 године рада актуелног Кола (1991–2024) у раду је учествовало нешто мањи број, њих око 300. Више је разлога за такву ситуацију. Рад предратног Кола одвијао се искључиво у мирнодопским условима; чланице су биле имућне и знамените Новосађанке, а бити чланица Кола била је и ствар престижа. Рад Кола од 90-их година XX века одвијао се највећим делом или у ратним условима, условима конфликта и санкција. Такође, дуг период комунистичке власти, у коме се реч „српско” није смела користити или се на њу није гледало благонаклоно. Запосленост жене која је у предратном времену била реткост, у 90-им годинама је постала насушна потреба. Самим тим жене су имале мање времена које су могле посветити друштвенокорисном и хуманитарном раду.

У три деценије рада, две чланице проглашене су почасним председницама: Савка Гојковић и Милена Гавриловић, а две чланице почасним чланицама: Дара Малетић и Маја Гојковић. Управни одбор Кола је фебруара 2004.

¹⁶ *Зайисник са Скућилине КСС* од 17. III 1992.

¹⁷ Интервју са Мирјаном Шуљманац Шећеров вођен 9. III 2026.

¹⁸ Прва изабрана председница и прва чланица КСС уписана у Матичну књигу Кола била је Миланка Радоњић Пољак (рођ. Црвенка, 2. III 1948). Завршила је Правни факултет у Новом Саду и Православни богословски факултет у Београду. Колом је руководила годину дана (1991–1992) и за то време иницирала бројне акције, попут уређења споменика знаменитих Новосађана, обиласка корисника Геронтолошког дома у време верских празника, посете војницима у новосадским касарнама... (Фото-албуми Кола; Казивање Миланке Пољак, разговор вођен 26. III 2026).

¹⁹ Зорка Поповић, *Сйоменар: Коло српских сесџара Еџархије бачке из Новог Сага: Моје сесџре у Колу српских сесџара Еџархије бачке – краџке биоџрафије*, Нови Сад 1995, 72–88.

године изгласао да прва почасна председница буде Савка Гојковић, рођ. Красавац (Нови Сад, 24. XII 1933 – Нови Сад, 3. IV 2020). По професији била је дипломирани правник. На позицији председнице Кола провела је најдуже од свих (1992–2004). Своју активност исказала је кроз рад готово свих секција. Посебну пажњу усмерила је ка деци²⁰ и омладини, стипендирању студената итд. Од 2004. била је најактивнија у Секцији за културу, нарочито у делу чији је рад посвећен очувању народне традиције и обичаја.

Др Милена Гавриловић, рођ. Шурдоња (Београд, 28. VII 1925 – Нови Сад, 12. III 2024) била је редовни професор Технолошког факултета Универзитета у Новом Саду. Почасном председницом проглашена је 2015. године. Дужност председнице Кола обављала је у два мандата (2004–2008). Истакла се у Секцији „Светосавље и наше доба”.

Дара Малетић, рођ. Попов (Башаид, 28. VIII 1938), ангажовала се на прикупљању помоћи коју је, заједно са супругом Ђорђем Малетићем, организовала у Немачкој (Хановер), где су у то време радили и боравили, а коју су доносили Колу. Захваљујући донаторству дуго година је у оквиру Кола финансиран Фонд ратне сирочади. По повратку у Србију, након пензионисања, активно се укључила у рад Кола, нарочито у Секцији за културу. Проглашена је почасном чланицом 1994. године.²¹

Маја Гојковић (Нови Сад, 22. V 1963) ћерка је дугогодишње председнице Кола, Савке Гојковић. Завршила је Правни факултет и бави се адвокатуром и политиком. Прва је жена градоначелник Новог Сада. Обављала је функције председнице Скупштине Србије, министарке за културу Р. Србије. Тренутно је председница Владе АП Војводине. Почасном чланицом Кола проглашена је 2023. године због великог доприноса реализацији акција и пројеката Кола.²²

Од оснивања Коло је било повезано са Српском православном црквом, односно Епархијом бачком. Стога је имало и своје духовнике које је именовао епископ бачки Иринеј Буловић.²³ Духовници Кола били су протонамесник Милован Миодраговић, јереј Владимир Вукашиновић и прота Бора Видовић. Од 2023. године ту улогу има високопречасни протојереј Петар Тривуновић.²⁴ Треба истаћи да је активну улогу у оснивању Кола имао протојереј Мирко Тишма²⁵, а рад Кола свесрдно су пратили и подржавали протојереј Јеврем Рандељ²⁶ и свештеник Бранко Ђурчин.

На састанцима Кола редовно се подносио финансијски извештај, извештаји о активностима у протеклом периоду, обављани су договори за предстојеће акције, начин реализације, давале се информације и задужења чланицама. Записници са радних састанака, као и са седница Управног и Надзорног одбора и Скупштине Кола су уредно вођени од 1992. године.²⁷ Од остале докумен-

²⁰ Савка Гојковић је иницирала оснивање Фонда „Треће чедо”.

²¹ *Годишњи извештај ... 1993–1994*; Фото-албуми Кола; Казивање Даре Малетић, разговор вођен 20. III 2026.

²² *Одлука о пријему у чланство* Маје Гојковић од 26. XII 2023.

²³ *Годишњи извештај ... 1993–1994*.

²⁴ *Одлука Православне епископје Епархије бачке* од 14. VI 2023.

²⁵ (Београд, 1929 – Нови Сад, 2017).

²⁶ (Нови Карловци, 1929 – Нови Сад, 2012).

²⁷ Са радних састанака сачувано је девет (9) *Књига записника* које су вођене у периоду 1992–2024.

тације воде се књиге примљене и издате половне робе и књиге дежурстава, пишу се летописи, уређују фото-албуми и чува књига утисака. Летописе су писале Радмила Јаконић и Марија Булић. О уређењу албума бригу су водиле Невенка Маглић Лозић и Гордана Драгин. Од 1995. године бригу о албумима преузела је Дара Малетић. Дневнике је писала Зорка Поповић. Посебна евиденција вођена је у оквиру појединих секција попут „Ратне сирочади” и „Треће чедо”. Коло је успоставило сарадњу са истим или сличним удружењима код нас, али и шире, у Европи и свету. Гошћа Кола 1995. године била је Ана Балагиони, потпреседница Балканског удружења жена. Од оснивања Сабора Кола српских сестара Републике Србије, у Крагујевцу 2018. године, новосадско Коло је имало учешће и постало равноправан и активан члан.²⁸ Сабор окупља, поред Кола из Републике Србије, и Кола из региона; Македоније, Републике Српске и Црне Горе, као и из дијаспоре.

ФИНАНСИРАЊЕ КОЛА

Као и целокупан рад и финасирање Кола регулисано је *Статутом* Кола. Према одредбама овог акта Коло се финансира средствима прикупљеним од чланарина, добротворних прилога и поклона, завештања и наследства. Један од видова финансирања јесу и акције које организује Коло попут хуманитарних концерата, продајних изложби, предавања, продаје предмета које чланице Кола саме израђују. Од увођења пројектно конкурсног начина финансирања, после 2000. године, Коло учествује на градским, покрајинским и републичким конкурсима.

Управни одбор Кола одређује висину чланарине коју чланице Кола, које се између себе зову „сестрама”, уплаћују и тиме потврђују своје чланство. Највећи део финасијских средстава долазио је кроз добротворне прилоге, нарочито у прве две деценије рада Кола. У трећој деценији, када је већ обављена приватизација бројних и највећих новосадских предузећа и фабрика, примат предузима финансирање из државног буџета преко прихваћених пројеката.

Од правних лица, помоћ финансијску, материјалну и услужну давале су бројне фирме. Већ 1992. међу дародавце било је уписано око 250 фирми и око 100 приватника. Исте године уписано је и око 200 појединачних донатора.²⁹ Новчани прилози најчешће су били динарски, али и у страним валутама (немачка марка, амерички долар, швајцарски франак, еуро).

Помоћ Колу су пружала бројна новосадска предузећа и институције. Готово да не постоје она са којима Коло није имало у неком периоду сарадњу. Од новосадских фабрика то су чиниле и чине: „Петар Драпшин”, „Данубиус”, „Електропорцелан”, „Албус”, „Елнос”, ХИНС, НИВА, Графика АМБ, Штампарија Стојков, „Арома” и „Вагар” из Футога, „Неопланта”, „Неимар”, Новосадска млекара, „Минаква”, ЈКП „Лисје”, АД „Навип”, ИМ „Матијевић” итд.³⁰ Донатори Кола била су и трговинска предузећа: „Агровојводина”, „Аутовој-

²⁸ *Повеља о њрисџујању Сабору и међусобној сарадњи*, 19. мај 2018.

²⁹ О дародавцима је вођена уредна евиденција кроз књиге КСС.

³⁰ Годишњи извештаји о раду Кола српских сестара Епархије бачке Нови Сад, у периоду 1991–2024.

водине”, НИС „Нафтагас”, „Центрославија”, „Технометал”, „Техноалат”, „Продуктива”, „Стотекс”, „Елнос”, „Келвин”, „Универекспорт”, „Конзум” итд.³¹ Донаторства у услужним делатностима (превоз, здравствене услуге, угоститељске услуге...) имала су огромну важност за КСС. Транспортне услуге Кола су несебично пружала услужна предузећа као што су: „Транспорткомерц”, АТП „Војводина”, Лука „Нови Сад”, „Пиониришпед” и др. Бројне новосадске угоститељске радње, пекаре, посластичарнице, ресторани, златаре, нашле су се на списку помагача КСС. Значајно је учешће и фармацеутско-здравствене установе и институције: „Фармакоп”, „Санитарија”, Апотеке „Нови Сад”, Институт за кардиоваскуларне болести и Институт за плућне болести Сремска Каменица, Југолабораторија „Нови Сад”, Дом здравља „Нови Сад”.³² Многе акције Кола не би могле бити одрађене без помоћи банака (Југобанка, Привредна банка, Новосадска банка, Панонска банка, Металс банка) и јавних предузећа (ЈКП „Чистоћа”, Урбис, Грађевинско земљиште, Градско зеленило).³³ Висок реноме Кола одражавао се и на сарадњу са свим релевантним институцијама образовања и културе попут Матица српске, САНУ, Универзитета у Новом Саду, Института за заштиту на раду из Новог Сада, школских и предшколских установа.

Своју помоћ акцијама новосадског Кола пружала су и предузећа изван Новог Сада: из Раковца, Бечеја, Чуруга, Сремске Митровице, Челарева, Бачке Паланке, Бачке Тополе, Бачког Маглића, Србобрана, Сирига, Мола, Врбаса, Пландишта, Суботице, Старе Моравице, Темерина, Зрењанина, Кикинде, Ковачице, Беочина, Сенте, Жабља, Вршца, Београда, Шапца, Горњег Милановца, Варварина, Мачката и многих других.³⁴ Уплате су стизале и из иностранства: Немачке, Швајцарске, Канаде, Аустралије, Аустрије, САД, Грчке. Од физичких лица треба истаћи да су дародавци, поред Новосађана, били и из других места у Војводини и шире. Иако постоје валидни подаци неће се наводити њихова имена из неколико разлога. Најпре јер су многи од њих желели да остану анонимни. Затим, прилози су били различити, од минималних до оних исказаних у десетинама хиљада динара/долара/евра. Трећи разлог јесте што би сам попис донатора био заиста дугачак. Завештањем и наслеђивањем Коло је наследило непокретност у Бачкој Тополи. Своје наследство у селу Карађорђево код Бачке Тополе, даровним уговором, Колу је пренела Милица Пањковић рођ. Лукић.³⁵

Чланице Кола су обезбеђивале део новца за своје акције сакупљањем прилога, продајом производа и личним даривањем. Припремале су бадњаке на Бадњи дан и букетиће Ђурђевка на Ђурђевдан које су делиле у порти Саборне цркве. Дељење је понекад организовано и испред других цркава, а прилози добијени том приликом донирани су црквама испред којих су дељени (цркве на Бистрици и на Клиси). На продајним изложбама купцима су нуђени ручно рађени текстилни предмети и уметничке слике. Изложбе слика

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ Исто.

³⁴ Годишњи извештаји ... 1991–2024.

³⁵ Даровни уговор бр. 432/225 од 26. IV 1994. и Решење Ојштинској суда у Бачкој Тополи бр. 1034/94 од 12. V 1994.

на којима су најчешће излагана дела настајала на ликовним колонијама Кола, али и слике које су аутори поклањали, биле су увек продајног карактера.

Донаторства су примана у роби и услугама. Прикупљање предмета вршено је на три начина. Кроз донирање готових производа или полупроизвода, кроз сакупљање половне робе и кроз израду нових предмета од стране чланица Кола. Готове производе најчешће су донирале фабрике из домена свог производног асортимана. Половна гардерова је сакупљана од грађанства и то је једна од акција која траје у континуитету од оснивања Кола (1991).

Почетком XXI века долази до увођења пројектно-конкурсног начина финансирања. Коло са својим пројектима учествује на бројним градским, покрајинским и републичким конкурсима из различитих области. Тако је пројекат „Нит која спаја” посвећен ручном раду подржан од Градске управе за културу, а пројекат „Светосавље и наше доба” и од градских и покрајинских власти. Министарство културе Владе Републике Србије подржало је пројекат везан за „Очување нематеријалног културног наслеђа”. „Социјални програм за унапређење положаја лечених зависника” донатора има у Градској управи за социјалну и децу заштиту.

Покушај да се финансијски искаже пословање Кола за период 1991–2024. није могуће урадити из неколико разлога. Финансијска средства стизала су у различитим валутама. Инфлација и деноминације које су постојале у периоду рада Кола онемогућавају да се сагледа права вредност добијених средстава. Спонзорства у роби и готовим производима често су исказивана само количински. И поред тога, с правом се може тврдити да се ради о вредности од неколико милиона евра који су доспели на рачун и благајну Кола, а који су у врло кратким роковима прослеђивани крајњим корисницима. Финансијски рад Кола и њену благајну, дуже од три деценије, успешно су водиле Бранка Аничић, Соња Петковић, Драгица Грујовић, Радмила Крајиновић, Вида Гаљоња и Владислава Тубин.

РАД КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА ЕПАРХИЈЕ БАЧКЕ

Рад Кола може се сагледавати на различите начине: врсте делатности, услове у којима је Коло радило, начин пружања помоћи, врсту помоћи, старост и социјално здравствени статус корисника, место достављања помоћи и кроз начин рада и деловања.

Када су врсте делатности у питању целокупан рад чланица Кола може се поделити на прикупљачки, производни и дародавни. Прикупљачки подразумева прикупљање финансијских и материјалних средстава. Производни се односи на стваралачку делатност чланица Кола кроз израду готових или полуготових производа, попут израде везених и текстилних предмета, бадњака, букета цвећа, играчака... Дародавни подразумева поделу сакупљених финансијских средстава и робе, али и давање бесплатних услуга.

Рад Кола у претходне три деценије, када су услови у којима је Коло радило, може се сагледавати у два периода. Период рада у ратним и послератним условима и мирнодопски период. Иако Нови Сад и Србија нису били захваћени ратним вихором, за прву деценију рада Кола, а то су деведесете

XX века, може се рећи да се одвијао у ратним условима. У том периоду вођени су грађански ратови на територији бивше СФРЈ, а 1999. године, тадашња СР Југославија бомбардована је од стране НАТО алијансе. Највећи део рада у XXI веку одвијао се у мирнодопским условима, али се и у овом периоду српски народ на КиМ нашао у безнадежној ситуацији која је имала све обрисе ратног деловања.

Корисници помоћи од стране Кола били су колективи, институције, групе и појединци. Колективне помоћи пружане су здравственим институцијама, болницама, центрима за збрињавање избеглих или болесних, школама, вртићима итд. Коло је помагало избеглом, прогнаном и социјално угроженом становништву у Новом Саду и околини, рањеним и болесним по новосадским болницама и стационирама. Материјална помоћ пружана је избеглој деци која су похађала новосадске школе, као и деци са посебним потребама и сметњама у развоју, бескућницима, па и затвореницима. Појединачна помоћ пружана је физичким лицима и појединачним породицама и углавном је била једнократна. Старосна баријера није постојала. Најмлађи корисници су биле тек рођене бебе, а помоћ је пружана, деци, ђацима, студентима, самохраним мајкама, ратним инвалидима, родитељима погинулих бораца, пензионерима, беспомоћним старијим особама. Када је у питању место пружања услуга оно се обављало у просторијама Кола или је помоћ достављана на адресе институција и колектива којима је била намењена. У ратним годинама помоћ Кола стизала је у бројна, ратом захваћена, места у БиХ, Хрватској и на КиМ.

Целокупан рад Кола одвијао се на два начина. Кроз различите акције и кроз секције. У акцијама су углавном учествовале све чланице. Стварањем неформалних тимова – секција – рад Кола се одвијао брже и успешније, а чланице су се опредељивале, сходно својим афинитетима, за рад у једној или у више њих. Посебан сегмент тога рада јесте манифестација „Светосавље и наше доба”, која је од литерарног конкурса прерасла у догађај од националног значаја.

РАД КОЛА КРОЗ АКЦИЈЕ

Акције су организациони вид рада Кола у које су укључене све или већина сестара, примерено својим способностима и могућностима. Могу бити сталне и повремене. Сталне акције се понављају у одређеним интервалима, углавном годишње или месечно, попут прикупљања половне гардеробе, уређења и освештавања гробова знаменитих Новосађана, обележавања верских празника, обележавања историјских догађаја... Повремене акције могу бити једнократне, али и трајати одређено време. Одвијају се у складу са потребама корисника, Града или чланства. Организују се *ad hoc* у ситуацијама природних катастрофа или елементарних непогода (поплаве, пожари, земљотреси...).

За три деценије рада Кола организовано је и реализовано преко 3.000 акција. Акције се могу поделити на оне које се односе на помоћ становништву на ратом захваћеним подручјима или становништву избеглом и прогнаном

са ратом захваћених подручја; акције које се односе на прикупљање и поделу нове и половне гардеробе; акције везане за припрему хране и дељење топлих obroka социјално угроженом становништву; акције везане за бригу о старијим и болесним особама...

Акције везане за ратна дешавања

Сигурно да су акције које су рађене са највише емпатије биле оне у којима се помоћ сакупљала становништву доспелом са ратом угрожених подручја или је директно дистрибуирана на ратна подручја. И ове акције могу се сагледавати кроз три периода: период грађанских ратова 1991–1995. на територији бивше СФРЈ, бомбардовање СР Југославије 1999. године и погром српског становништва на Косову и Метохији 2004. године.

Помоћ за ратна подручја Коло је сакупљало већ од јесени 1991. У тим акцијама од изузетног значаја била је сарадња са Црвеним крстом у Новом Саду, Центром за социјални рад, Добровољним даваоцима крви Клуб 100, једно време и са Екуменском хуманитарном службом.³⁶ Већ у првој години постојања чланице Кола сакупили су и у ратна подручја упутиле преко 35 камиона хране, одеће, обуће, лекова, санитетског материјала. Прве испоруке Коло је доставило борцима САО Крајине и Славоније, а пратња хуманитарним конвојима биле су и чланице Кола.³⁷ Посебно су се својим радом и храброшћу да одлазе (и) на ратишта истакле Нада Татарски, Мирјана Дицков, Весна Имброњев, Душанка Ранчић, Нада Срђанов, Милосава Живковић, Јелена Суботић, Савка Гојковић...³⁸

Дугачак је списак насеља у која је, у периоду 1991–1995, стигла помоћ новосадског Кола. У Хрватској то су насеља у Славонији, Лици, Банији и Далмацији. Помоћ је била намењена како борцима на ратишту, становништву тих места, тако и избегличком српском становништву које је у та места доспело из других крајева Хрватске.³⁹ Пакети помоћи Кола такође су стигли до места широм Босне и Херцеговине.⁴⁰ Чланице Кола водиле су бригу о рањеницима који су лечени у болницама у Новом Саду, али и у разним специјализованим заводима у Врднику, Новом Саду, Сланкамену, на Фрушкој гори, у Руми, Кисачу, Темерину, Чоки, Жабљу, Делиблату итд.⁴¹ Коло је радило у ратним условима и за време НАТО бомбардовања (1999)⁴².

Од почетка XXI века већи акценат је стављен на помоћ тада знатно угроженијем српском становништву на КиМ. Тако је 2003. године помоћ слата родитељима погинуле деце у Гораждевцу.⁴³ Интензивнија помоћ се нарочито покреће од Погрома над Србима 2004. године и проглашења тзв. независног

³⁶ *Годишњи извештај ... 1995–96; Годишњи извештај ... 1998–99. год.*, 13.

³⁷ *Годишњи извештај ... 1991–92*; Б. Лазукић, „Ембарго и зајачке уџбенике”, *Борба* (Бг.) (5. 10. 1994), 23; Зорка Поповић, *Сйоменар*, нав. дело, 1.

³⁸ *Извештај ... 1991–1995.*

³⁹ *Извештај ... 1991–1995.*

⁴⁰ *Годишњи извештај ... 1993–94.*

⁴¹ *Извештај ... 1991–1995*; Зорка Поповић, *Сйоменар*, нав. дело, 81.

⁴² *Извештај ... 1999*, 7–8.

⁴³ *Извештај ... 2003.*

Косова 2008. Српском народу чланице Кола помажу на различите начине: слањем новчане помоћи, прикупљањем и слањем хране, одеће и кућних потрештина, помагањем рада народне кухиње на КиМ, слањем помоћи за децу⁴⁴. За остваривање ових акција Коло је успоставило сарадњу са Удружењем „Мајка девет Југовића”, хуманитарном организацијом „Велико срце” и Црвеним крстом с којим су реализовали слање помоћи у Ново Брдо за 320 деце.⁴⁵ Поред слања помоћи на КиМ КСС помаже и прогнане из јужне српске покрајине, као и децу која у већим групама посећују Нови Сад.⁴⁶

Прикупљање и подела гардеробе

Акција која траје од оснивања Кола, јесте прикупљање, сређивање, разврставање, паковање и деоба нове и половне одеће и обуће. Сачуване су свеске са записаним материјалом у које су унети подаци: датум пријема, подаци о доносиоцу, попис записане робе, количина/тежина и процењена вредност. Грађани су Колу поред половне одеће и обуће, доносили и ствари за кућну употребу. Записана роба је прегледана, сортирана по сезонама, полу, величини и врсти и тек онда пакована за кориснике. Иако су све сестре водиле бригу о овом послу, ипак су се својим дугогодишњим ангажовањем истакле Нада Савић, Јелена Суботић, Борка Ристић итд.⁴⁷

Прикупљена гардероба је дељена на два начина: колективно различитим организацијама и удружењима и појединачно. Када су појединци у питању углавном су то биле сиромашне породице и самохране мајке са више деце. У првим годинама рада овај вид помоћи је био највише упућен Комесаријатима за избеглице у Новом Саду и Земуну, Центру за социјални рад Града Новог Сада, избегличким камповима на Андрићу и Делиблату, Дому за децу „Колевка” у Суботици итд. У мирнодопском периоду пакети са робом се упућују Дому за децу ометену у развоју у Ветернику, СОС „Дечјем селу” у Ср. Каменици, Сигурној женској и Сигурној дечјој кући, Свратишту за децу и младе, Дечјој болници, Заводу за одрасла лица „Принциповац” у Шиду, Здравственој станици у Липару, Здравственој станици „В. Влаховић” у Врбасу и др.⁴⁸

Поред тога редовна помоћ је упућивана ШОСО „Милан Петровић”, Геронтолошком центру „Нови Сад”, Народној кухињи, МЗ „Вера Павловић” у Новом Саду, Дому за старе и пензионере са одељењем за душевну болницу у Новом Бечеју, Друштву за церебралну и дечју парализу Нови Сад, Савезу слепих и слабовидних Нови Сад, Заводу за социјалну психијатрију, Дому ученика „Бранково коло” Нови Сад, ДЕС Нови Сад, Дому за душевно оболела лица Стари Лец, Едукативном центру „Филипус” у Шајкашу итд.⁴⁹

⁴⁴ Исто, 9–14.

⁴⁵ *Годишњи извештај* ... 2008, 6–8.

⁴⁶ *Годишњи извештај* ... 2004, 13–14; *Годишњи извештај* ... 2007, 24.

⁴⁷ Извештаји ... 1991–2024; Књиге записника са радних састанака, 1994–2024.

⁴⁸ *Годишњи извештај* ... 1993–94; Документа која се чувају у регистратору: Хуманитарне акције, у Колу српских сестара, период 1992–1999.

⁴⁹ Годишњи извештаји ... 1995–2024. Документа ... 1992–1999.

Народна кухиња

У сарадњи са Српском православном црквом и Екуменском хуманитарном службом (ЕХС)⁵⁰, КСС је, од 1992. године, организовало заједничку исхрану за најсиромашније Новосађане. Храна се делила на четири пункта, а користило ју је између 130–150 абонената. Чланице Кола су у почетку радиле у кухињи која се налазила на Клиси⁵¹, а касније је то чињено у просторијама Кола, у Косовској 22.⁵² На тим пословима највише су биле ангажоване Радојка Чонкић, Велинка Ковачев, Марија Субић...⁵³ Прекидом сарадње са ЕХС 1998. године, престао је и рад Кола на тој акцији.⁵⁴ У оквиру ове акције сестре су водиле евиденцију, записивале картице, делиле куване оброке и хлеб, прале суђе, поспремале кухињу... Некад важније од саме хране корисницима су били разговори са чланицама Кола и лепе речи које су им упућивале.

Посебна служба је формирана за помоћ сиромашним, социјално угроженим и избегличким породицама, али и старијим лицима у Новом Саду. Сестре су, у периоду 1995–1998, а у сарадњи са ЕХС-ом одржавале пројекат „дијаконија“⁵⁵. Помоћ се заснивала на одласцима у кућне посете и одношењу пакета са храном, лековима и другим потрепштинама. Програмом је било обухваћено око 125 породица са око 300 чланова. Овај посао обављале су 23 сестре Кола, а водиле су га Нада Срђанов и Радмила Гркинић.⁵⁶

Остале акције

Бројне су једнократне акције и акције које су трајале краће време. О неким од њих биће речи у поглављу о раду кроз секције. Ипак треба издвојити рад сестара везан за помоћ и сарадњу са СПЦ, односно Епархијом бачком и Епархијом сремском.

Сестре су у првој деценији помагале рад цркава и манастира на различите начине; услужно, стимулативно, финансијски и материјално. Чиниле су то у манастирима у Ковиљу, Каћу, Раковцу, Јаску, Малој Ремети и Беочину, као и новосадским црквама и црквама у Бачком Јарку и Бегечу.

По узору на Коло које је постојало и радило пре II светског рата и ово Коло је помагало изградњу црквених објеката, и њихово освећивање. Тако је дало прилоге за изградњу или реконструкцију цркава на Клиси, Новом Насељу, Телепу, Шангају... Помоћ је слата и изван Србије, манастиру Крка

⁵⁰ О сарадњи са ЕХС-ом која је започела 1992, сачувана су документа у регистратору Хуманитарне акције за избегличке кампове 1992–1999. у Колу српских сестара Епархије бачке Нови Сад.

⁵¹ Зорка Поповић, *Сјоменар*, нав. дело, 34.

⁵² *Годишњи извештај ... 1993–94*; Савка Гојковић, *Коло српских сестара Епархије бачке – Нови Сад 1991. г. – 2001. г.*, Нови Сад 2001, 3.

⁵³ Зорка Поповић, *Сјоменар*, нав. дело, 49, 83; *Годишњи извештај ... 1995–96*; *Годишњи извештај ... 1996–97*.

⁵⁴ *Годишњи извештај ... 1998–99*.

⁵⁵ Дијаконија (од грчке речи *diakonia*) у преводу служење, помоћ или потпора, а у црквеном контексту означава службу ђакона.

⁵⁶ Да би могле обављати овај посао сестре из Кола су похађале Семинар на ову тему који је био организован у Фекетићу децембра 1996. *Годишњи извештај ... 1996–97*.

у Хрватској, као и манастиру Хиландар.⁵⁷ Своју посвећеност православној вери исказивале су и присуством на прославама црквених и манастирских слава. Кумовале су на слави Алмашке (1997) и цркве на Новом насељу (1998).⁵⁸

У неколико наврата Коло је организовало крштење деце – ратне сирочади и избеглица. Крштење деце из Борова Села обављено је 1993. године, а Коло је кумовало колективно. Од почетка 1993. године даривано је свако дете које је добијало име Сава или Саво. Донатор ове акције био је дугогодишњи пријатељ Кола, Сава Тодоров, који је 1993. године крстио дечака Саву Вуцелја, а наредне (1994) године крстио је још два дечака, Саву Дивњака и Саву Ђурчића.⁵⁹ Тројкама из породице Јоцић (Дејан, Ненад и Владимир) рођеним 1993. године, кумовале су сестре Кола и дуго година водиле рачуна о њиховим рођенданима редовно их посећујући. Породица Малетић је у Саборној цркви 1996. године крстила троје деце из породице Влаисављевић који су избегли из села Дабра код Плашког.⁶⁰

Како је потреба за финансирањем деце ратне сирочади јењавала, тако су сестре све већу пажњу поклањале раду са децом, кроз дружење, даривање, предавања, радионице... Овим радом обухваћена су деца у новосадским вртићима и основним школама. Нарочито је то видљиво у „Недељи детета”. Највећи број акција спроводила је Нада Срђанов.⁶¹ Ове акције су настављене и трају, а у њихову реализацију укључене су Секција за културу и Секција за здравство. Слично је и са манифестацијом „Сунчана јесен живота” када Коло организовано посећује Геронтолошки дом, односи пригодне поклоне и приређује уметнички програм. По завршетку рата пажња је са рањених и избеглих преусмерена на болесне, старије и сиромашне. Тако је Коло све чешће укључено у акције сакупљања новца за операције које се изводе изван Југославије/Србије, попут оне за Сузану Вукосављевић и операцију у Русији (1998).⁶²

Своје поштовање према жртвама у Другом светском рату чланице Кола исказују редовним давањем парастоса за пострадале у „Рацији” 1942. године, прислуживањем свећа и дељењем погаче и кољива грађанству, као и за уморене у логору „Шарвар” чије гробље су посетиле у неколико наврата.

Становништву погођеном природним непогодама, попут земљотреса, поплава, пожара, Коло је помагало сходно својим могућностима. Помоћ је пружена поплављеном подручју МЗ „Јаша Томић” (2005),⁶³ становништву које је погодио земљотрес у Краљеву (2011) или у Хрватској (2021).⁶⁴

Социјално угроженим појединцима и породицама пружане су једнократне или виšekратне финансијске и материјалне помоћи, а на основу њихових писама или молби. Често су такве иницијативе долазиле од самих

⁵⁷ Извештаји ... 1994–2024.

⁵⁸ *Извештај* ... 1997, 1998, 14; *Извештај* ... 1998.

⁵⁹ *Дневник КСС* од 8. 9. 1992. до 22. 6. 1993.

⁶⁰ *Извештај* ... 1996, 4.

⁶¹ *Извештај* ... 1999, 22.

⁶² Сузана је од 12 беба једина преживела у болници у Бањој Луци 1992. године. Документа ... 1992–1999.

⁶³ *Извештај* ... 2005, 14; Документа која се чувају у регистратору Хуманитарне акције за избегличке кампове 1992–1999. у Колу српских сестара Епархије бачке Нови Сад.

⁶⁴ *Извештај* ... 2021, 1. Плакат продајне изложбе слика у „Студију М”, 2011.

сестара када би сазнале за нечије невоље. Сестре обилазе старије, болесне и немоћне, али и међусобно воде бригу једне о другима.

Коло су посетиле и значајне личности из јавног живота. Тако је међу првима Коло посетила принцеза Линда Карађорђевић 1991. године.⁶⁵ Исто је 1992. и 2003. године учинио и престолонаследник Александар Карађорђевић. Честа су дружења са чланицама Кола из других градова, али и из других држава. Сестре из Кола из Канаде и Америке посетиле су Србију 1992. године и том приликом биле гошће и новосадског Кола.⁶⁶

СВЕТОСАВЉЕ И НАШЕ ДОБА

Једна од активности која најдуже траје, коју је покренуло Коло српских сестара Епархије бачке и у којој учествује у континуитету од 1992. године јесте литерарно-ликовни конкурс „Светосавље и наше доба”. Ову културно-просветну активност иницирала је чланица Кола мр Невенка Маглић Лозић.⁶⁷

Ликовни и литерарни конкурси објављивани су за ученике основних и средњих школа, а касније и за децу у вртићима. За реализацију конкурса успостављена је сарадња са Центром за ликовно васпитање деце и омладине Војводине⁶⁸ и Епархијом бачком, касније Одбором за веронауку Православне Епархије бачке. Једно време у овај пројекат Кола био је укључен и градски Серетаријат за школство.⁶⁹ Редовно је финансиран од стране Покрајинског извршног већа.

Бригу о расписивању конкурса и пријему радова водио је Организациони одбор. Чинили су га представници из Кола, Епархије бачке и Центра за ликовно васпитање. Коло је по дужности представљала председница (Савка Гојковић, Милена Гавриловић, Миљана Костић Кузмановић, Славојка Тодоров, Светлана Прокић, Мирјана Шуљманац Шећеров), као и чланице координатори (Мира Сремац, Јованка Келбл, Маја Сабадош, Олга Динић). Епархију бачку су заступали протојереј – ставрофор Милован Миодраговић, протојереј Жељко Латиновић, вероучитељица Гордана Димић и јереј Лео Малешевић. Ликовни центар је представнике имао у директорима Милице Спасојевић, Еви Федеи и Љубици Танкосић.⁷⁰ Од 2011. године у рад Одбора укључено је и Удружење војвођанских учитеља, а представља их Вера Стојшић Гашпаровски.⁷¹

⁶⁵ Том приликом је принцеза Линда донела помоћ у лековима која је сакупљена захваљујући њеном супругу, принцу Томиславу Карађорђевићу, у Нирнбергу у Немачкој. Бора Јовновић, „Брига о српским ратницима”, *Православље: верске новине Архиепископије београдско-карловачке* (1. 10. 1991), 2.

⁶⁶ Савка Гојковић, *20 година ...*, 19.

⁶⁷ *Дневник КСС*, од 8. 9. 1992. до 22. 6. 1993.

⁶⁸ Председница Центра за ликовно васпитање деце и омладине тада је била Милица Спасојевић.

⁶⁹ Савка Гојковић, *Коло српских сестара ...*, 3.

⁷⁰ Зорка Поповић, *Сйоменар, нав. дело*; Група аутора: Миодраговић, Милован, Паловић, Батрић, Шуљманац, Шећеров, Мирјана, *Рейросјекишва 33 године конкурса „Светосавље и наше доба”: 850 година од рођења Светиої Саве*, Нови Сад 2025, 7.

⁷¹ Казивање Маје Сабадош, разговор вођен 19. 3. 2026.

Конкурс је био намењен деци из СФРЈ/СРЈ/СРЦГ/Републике Србије и Републике Српске. Од 2011. године конкурс је проширен и на калиграфске радове.⁷² У оквиру Конкурса одржавана су и саветовања за наставнике ликовне културе и српског језика на тему „Светосавље и школа”. Пристизањем радова из Црне Горе, Босне и Херцеговине, Словеније, Хрватске, Грчке, Италије, Мађарске, Швајцарске, Француске, САД, конкурс је добио међународни карактер.⁷³

Чланови жирија за оцену и награђивање приспелих радова, поред чланова Организационог одбора, били су вероучитељи, наставници и професори ликовне културе и српског језика и књижевности, писци и песници, уметници, историчари. Међу њима су: Слободан Бодулић, Перо Зубац, Мато Пужурица, Драгутин Бег, Сања Станковић, Рале Нишавић и др. О успеху конкурса говоре бројни приспели радови, квалитет написаних стихова и насликаних дела. За 30 године конкурса приспело је више од 30.000 литеарних и 100.000 ликовних радова. Награда са овог конкурса постала је (и) ствар престижа. О његовом реномеу говори и податак да је уврштен у Календар смотри и такмичења Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.⁷⁴

Признања ученицима и њиховим наставницима додељивана су на завршној свечаности уприличеној после празника Светог Саве, крајем јануара или почетком фебруара. Од 2010. године завршна приредба се одржава у мају, између празника Спаљивања и Преноса моштију Светог Саве (10–19. маја).⁷⁵ Дуго година награде су се додељивале у ОШ „Ђорђе Натошевић”. Поред ове новосадске школе, награде су додељиване на РУ „Радивој Ћирпанов”, ВШ за образовање васпитача у Новом Саду, СНП-у, Архиву Војводине, Историјском архиву Града Новог Сада, Техничкој школи „Јован Вукановић”, Електро-техничкој школи „Михајло Пупин”, Галерији „Мацут” на СПЕНС-у, Учитељском дому, Центру за ликовно васпитање деце и омладине Војводине, СТШ „Милева Марић Ајнштајн”.⁷⁶

РАД КОЛА КРОЗ СЕКЦИЈЕ

Секције су организациони облик рада Кола у дужем периоду. У њима ради од неколико чланица до целог чланства. За 33 године рада Кола било је или је још увек активно дведесетак секција. Неке су се одржале у континуитету од формирања, док су поједине настајале и нестајале зависно од тренутне ситуације, повремених специфичних потреба, интересовања самих чланица и спољних фактора. Свака сестра, према својим могућностима и жељама, може да ради у једној или више секција. Све секције се могу сврстати у неко-

⁷² *Годишњи извештај ... 2011.*

⁷³ *Годишњи извештаји ... 1992–2024.*

⁷⁴ <https://prosveta.gov.rs/skolski-i-studentski-zivot/kalendar-takmicenja-i-smotri/>; Светлана Прокић, Мирјана Шуљманац Шећеров, *Коло српских сестара Епархије бачке Нови Сад 1991–2021: 30 година хуманости, добротинства и милосрђа*, Нови Сад 2022, 6.

⁷⁵ Група аутора ... *Ретроспектива ... 7.*

⁷⁶ *Годишњи извештај ... 1992–2024.*

лико области: бригу и помоћ деци, културно уметничке активности, здравствено социјалну заштиту, домаћу радиност и остале секције.

Крајем 2024. године секције које су активно радиле биле су Секција ручног рада коју воде Марија Булић и Ангелина Новаковић, Секција за културу коју воде Дара Малетић и Светлана Прокић, Секција за очување традиције на челу са Мирјаном Шуљманац Шећеров и Здравствена секција коју предводи др Нада Араницки.

СЕКЦИЈА ЗА ПОМОЋ ДЕЦИ

Увидевши да су деца највеће жртве ратних збивања, чланице Кола су, на различите начине организовале помоћ деци. Поред једнократних помоћи, одлучиле су се и на дуготрајну бригу о њима. Чиниле су то оформивши Фонд ратне сирочади, помажући породице са троје/четворо деце, даривањем прворођене бебе у Новој години.

Фонд ратне сирочади / Секција ратне сирочади

Фонд ратне сирочади формиран је с циљем да се унесређеној деци и њиховим најближима омогући нормалан живот и пружи мало радости. Основан је у октобру 1992. године ради помагања деце која су остала без једног или оба родитеља током ратова 90-их година XX века, а која су се настанила у Новом Саду. Углавном су то била деца избегла са простора Босне и Херцеговине и Хрватске.⁷⁷

Фонд је основан као радно тело са посебним жиро рачуном, а уплаћивана средства су била строго наменска, са стриктним поштовањем воље дараваца. Регистрован је и у УНИЦЕФ-у.⁷⁸ За председницу Фонда именована је Љубица Губаш Турчан⁷⁹, а за своје сараднице изабрала је Марију Булић, Катицу Ивков, Марицу Малетић, Савку Латиновић, Невенку Тодић, Милицу Бурлица, Славојку Тодоров, Катарину Јока и Стану Рончевић.⁸⁰ Поред наведених, у раду Фонда учествовале су све сестре дајући свој максималан допринос. Радам секције после 2000. године руководила је Нада Срђанов, а највећи допринос давале су Дара Малетић, Марија Вукасовић и Савка Гојковић.⁸¹

Подаци о ратној сирочади добијани су од Црвеног крста, Градске управе – Одељење за образовање, науку и културу, Одељење за здравствену и

⁷⁷ М. Р(ајков), „Фонд ратне сирочади: из Кола српских сестара”, *Дневник* (НС), 7. 10. 1992; М. Рајков, „Под геслом ’Помозимо деци’: поводом оснивања Фонда за ратну сирочад”, *Дневник* (НС), 11. 10. 1992; Савка, Гојковић, *Коло српских сестара* ..., 3.

⁷⁸ Зорка Поповић, *Сјоменар*, нав. дело, 22.

⁷⁹ Љубица Губаш Турчан (1922–2016) је, као студент медицине, у II светском рату, учествовала у раду Болнице српских православних црквених општина Епархије бачке у Новом Саду у којој су лечена деца доведена и спашена из логора Шарвар. Gordana Petković, „Акција спасавања деце српске i slovenačke nacionalnosti iz logora Šarvar u Drugom svetskom ratu”, *Slovenika* III (2017), 80–81. Доступно и на: [<https://slovinci.rs/wp-content/uploads/2018/01/petkovic-2017.pdf>] Приступљено: 25. 2. 2026; Зорка Поповић, *Сјоменар*, нав. дело, 72.

⁸⁰ *Годишњи извештај ... 1993–94*; Зорка Поповић, *Сјоменар*, нав. дело, 22.

⁸¹ *Извештај ... 2000*, 22–23.

социјалну заштиту, Секретаријата за избеглице, основних школа и предшколских установа са територије Новог Сада.⁸² Из овог Фонда финансирани су, поред деце ратне сирочади и родитељи погинулих бораца – хранитеља из Каћа⁸³, као и два ратна инвалида са шесторо деце.⁸⁴ Такође, Коло је помагало и хранитељске породице, попут породице Бебек у Новом Саду (1994),⁸⁵ као и око 50 ученика Карловачке богословије који су избегли из ратом захваћених подручја.⁸⁶

Број штићеника Фонда се мењао. У првој години постојања (1992) Фонд је водио бригу о 51 детету, а крајем 1993. године⁸⁷ о осамдесеторо деце узраста до 18 година и о 20 студената. Највећи број штићеника био је 1995. када је Коло бринуло о њих 110. Од те године број корисника је у опадању. Већ 1998. године тај број је смањен на 55 деце, а 1999. на 36 деце и 7 мајки. Фонд је 2006. бројао само 28 штићеника, а 2010. године 10. Укупно је кроз Фонд даривано 135 деце у различитим периодима, дуже или краће. За 19 година опстајања већина деце је завршила средњу школу, а многи су (и) дипломирали. Драшко Калања, без оба родитеља, завршио је 1996. године Машински факултет. Исте године је Корана Мијатовић, дете палог борца, дипломирала на Вишој економској школи. Грађевински факултет је 1998. године успешно окончала Јасминка Цвикић.⁸⁸

Деци је пружана финансијска и материјална помоћ. Средства су стизала како од новосадских предузећа и институција, тако и из иностранства. Донатори из Немачке и Канаде су финансијски помагали тачно одређену децу по имену и презимену. Нису сва деца добијала исте износе. Такође, велики број физичких лица били су редовни донатори овог Фонда. За Фонд је вођена уредна евиденција о свим уплатама дародаваца и исплатама корисницима.⁸⁹

Да би обезбедиле новчана средства за Фонд, чланице Кола су се обраћале бројним хуманитарним организацијама у земљи, али и изван ње, попут Савеза српских хуманитарних удружења у Немачкој и Српског хуманитарног фонда у Франкфурту, Кипарско-српске пријатељске асоцијације, Свесрпске заједнице Француске итд. Позиву се одазвала Српска православна црква из Нијагара Фалса у Канади која је финансирала 36 деце сирочади 1993. године. Из САД помоћ су слали и доносили Милош Весин и Милош Миловановић.⁹⁰

⁸² Постоји уредна документација о списковима добијеним од наведених установа и институција. Чува се у архиви Кола српских сестара Епархије бачке Нови Сад.

⁸³ Број родитеља који су помагали из овог Фонда варирао је између десет (1996) и седам (1999). Документа ... 1992–1999.

⁸⁴ *Годишњи извештај ... 1993–94*; Зорка Поповић, *Сјоменар*, нав. дело, 1, 10.

⁸⁵ Документа ... 1992–1999.

⁸⁶ Зорка Поповић, *Сјоменар*, нав. дело, 2.

⁸⁷ *Допис Свесрпској заједници Француске за донације Фонду за рајну сирочад* од 22. 11. 1993, Кола српских сестара Епархије бачке из Новог Сада.

⁸⁸ *Извештај: Прва годишњица Фонда Рајне сирочади*, Нови Сад, 5. октобар 1993. Са- ставила председница Фонда Ратне сирочади др Љубица Губаш Турчан; Регистратор са документацијом везаном за Фонд ратне сирочади, 1992–2011. Чува се у архиви Кола српских сестара.

⁸⁹ *Исјо*.

⁹⁰ *Дневник КСС*, од 8. 9. 1992. до 22. 6. 1993.

Помоћ штићеницима је додељивана у више наврата током године; приликом поласка у школу у септембру и на верске празнике (слава Кола, Материце, Врбица, Видовдан). Поред новчаног дела Коло је припремало и поклон пакете, углавном у књигама, школском прибору, одећи и обући, хигијенском материјалу, слаткишима, а најмлађима и играчке.

Све мањи прилив средстава утицао је да и помоћ деци и родитељима буде све мања. Крајем 90-их година XX века, у оквиру ове Секције води се брига и о деци слабијег материјалног статуса. Из тог разлога, као и због правне регулативе, мења се и сâм назив Фонда ратне сирочади у Секција ратне сирочади, односно Секција за помоћ деци. Фонд је престао с радом крајем 2011.

Секција „Треће чедо” / „Треће и четврто чедо”

У оквиру Кола, а у сарадњи са градским Секретаријатом за социјалну заштиту и бригу о деци, основана је у „Недељи детета”, 1997. године, Секција „Треће чедо”. Циљ јој је био да се новчано и материјално, помогну породице са троје деце и на тај начин утиче на повећање наталитета, односно спречи „бела куга”. Секција је званично почела с радом 23. новембра 1997.⁹¹

Оснивање ове секције иницирала је тадашња председница Савка Гојковић чији је мото био: *2+3=5 за белу кућу ово је лек*.⁹² Увидела је да се на територији Војводине рађа све мање беба. Како је породица темељ сваког друштва, чињеница о мањем броју новорођенчади директно утиче на урушавање друштва уопште. Иако су у раду секције учествовале готово све чланице Кола, најактивније су биле и Секцијом руководиле Марија Булић, Смиљка Тадић, Бранка Аничић, Софија Лакић, Нада Савић, Светлана Врањеш и др.⁹³ Рад ове Секције уређен је Правилником о раду Секције „Треће чедо”.⁹⁴

Овим пројектом обухваћене су све трећерођене бебе у Новом Саду, без обзира на националну и верску припадност и имовно стање. Сарадња са Патријархатом службом Дома здравља у Улици Змај Огњена Вука омогућавала је благовремено информисање Кола и добијање података о новорођеним бебама.⁹⁵ Садржај пакета као и интервали у којима су додељивани зависили су од прилива средстава. Исплате су вршене у новцу (немачким маркама, еврима и динарима) и поклон пакетима.⁹⁶ Од 2005. године опстанак овог Фонда помагао је суоснивач, Секретаријат за здравство и социјална питања града Новог Сада.

Након девет година рада (2006) Коло је увело да се дарује и четврто дете у породицама. До 2011. године даривано је 1.196 новорођенчета.⁹⁷ Од

⁹¹ Савка Гојковић, *Коло српских сесћара ...*, 14.

⁹² Позив за помоћ акцији Кола српских сестара Епархије бачке за финансирање Фонда „Треће чедо” из 1998. чува се у Колу.

⁹³ Годишњи извештаји ... 1997–2011.

⁹⁴ *Правилник о раду секције „Треће чедо”*, новембар 1997; *Регистар рођених трећих беба* од 12. 10. 1997. до 15. 6. 2011. (три свеске).

⁹⁵ Савка Гојковић, *Коло српских сесћара ...*, 14.

⁹⁶ *Годишњи извештај ... 1997–98*, 32; *Регистар рођених трећих беба*, од 12. 10. 1997. до 15. 6. 2011.

⁹⁷ *Регистар рођених трећих (и четвртних) беба* од 12. 10. 1997. до 26. 2. 2011.

2002. године Република Србија је преузела, Законом о финансијској помоћи породици са децом, да помаже породице са двоје, троје и четворо деце.⁹⁸

Секција прворођена беба у Новој години

Од 2004. године Коло је започело акцију којом је даривана прворођена беба, односно двоје деце (мушко и женско) у Новој години. Секцију је водила Марија Булић, а у акцију су укључене све сестре. У почетку чињено је то за децу рођену 1. јануара по грегоријанском календару. Када је Град Нови Сад преузео ову акцију 2010. године, Коло је одлучило да настави са даривањем новорођенчади у Новосадском породилишту. Изабрали су да то буду бебе рођене 1. јануара (14. јанаура), али по јулијанском календару (Српска нова година). Том приликом чланице Кола посећују Клинику за гинекологију и акушерство у Новом Саду да би даровале прворођене дечака и девојчицу. Уколико је Коло у могућности, дариване су све бебе рођене тога дана.⁹⁹

СЕКЦИЈЕ РУЧНИХ РАДОВА

Највише секција формирано је у вези за ручним радовима. То су Секција ручних радова, Кројачка секција, Секција рукотворина и прикупљања антиквитета, Секција сајмови и продаја, Секција „Вредне руке”, Ликовна секција која се касније прикључила овој Секцији. Секција ручних радова прва је формирана Секција у чијем раду су учествовале све чланице Кола. Формирана је 1993. као Везилачко-кројачка секција.¹⁰⁰

Чланице Секције поставиле су неколико циљева: бављење израдом и продајом текстилних предмета; оживљавање и неговање заборављене техника народног и уметничког веза као начина изражавања, пре свега жене, јер је (и) то начин очувања народне баштине и културе, што јесте један од циљева Кола.

Дуго година секцију је водила Лепосава Лепа Ивковић.¹⁰¹ Наследила ју је 2000. године Смиља Јовановић, а 2006. Марија Ранков.¹⁰² Од 2008. године Секцију воде Марија Булић и Ангелина Новаковић које су покренуле школу и курсеве за обуку везиља.¹⁰³ Инструктори веза, поред Марије и Ангелине, (биле) су Нада Савић, Невенка Бјелица и Софија Лакић.¹⁰⁴ Курсеви се одржавају у просторијама Кола, а намењени су како чланицама Кола тако и грађанству. Ова Секција је организовала школе веза за основце у ОШ „Јован Поповић” у Новом Саду и „Вељко Петровић” у Бегечу.¹⁰⁵ Школе веза су орга-

⁹⁸ Закон о финансијској помоћи породици са децом, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 16/2002.

⁹⁹ И. М., „Дарови за прворођену децу у Православној новој години”, *Дневник* (НС), 15. 1. 2016.

¹⁰⁰ *Извештај ... 1993.*

¹⁰¹ Зорка Поповић, *Сйоменар*, нав. дело, 2, 32.

¹⁰² *Извештај ... 2007*, 18.

¹⁰³ *Годишњи извештај ... 2008*, 26.

¹⁰⁴ *Годишњи извештај ... 2009*, 4; *Извештај ... 2022*, 11.

¹⁰⁵ *Извештај ... 2007*, 8.

низоване и у Музеју Војводине, а течаж је одржаван (и) излеченим зависницама у Заједници „Земља живих”.¹⁰⁶ Мотиве за вез је највише исцртавала Марија Ранков. Поред веза и израде предмета чланице ове секције се баве припремом предмета за продају: штиркањем, пеглањем, чишћењем, прањем, паковањем.

Док је постојао Фонд ратне сирочади (1992–2011), сав приход од продаје предмета насталих радом ове Секције био је усмерен за његово финансирање, касније и за финансирање Фонда „Треће чедо” (1997–2011). Од друге деценије XXI века овим новцем се покривају акције везане за лечење болесне и помоћ сиромашној деци.¹⁰⁷

Многи извезени предмети послужили су Кољу као поклон. Тако су се пешкири из ове радионице нашли у Грчкој, Русији, Америци итд. Рад Ранке Митровчан је својевремено поклоњен српском патријарху Павлу.¹⁰⁸ Од 2018. рад ове Секције се финансира од стране Градске управе за културу кроз два пројекта: „Нит која спаја” и „Традиција и креативно стваралаштво”.¹⁰⁹

Кројачка секција

У оквиру Секције за израду ручних радова чланице КСС бавиле су се и кројењем и шивењем што су углавном радиле у својим кућама на породичним машинама. Добијањем три машине за шивење 1998. године, стекли су се услови за формирање Секције. Водила ју је Нада Срђанов. Главна кројачица била је Ранка Митровчан.

У оквиру Секције, шивени су нови предмети, али и вршене преправке старих ствари. Шиле су нову одећу, постељину, беби опрему итд. Сашивени предмети су поклањани (Гинеколошко акушерској клиници у Новом Саду, болницама, стационарима)¹¹⁰ или су се продавали на базарима.¹¹¹ Секција је 2003. прикључена Секцији ручног рада.

Секција рукотворина и прикупљања антиквитета

На иницијативу Саве Тодорова¹¹², потпредседника Удружења антиквара „Српска Атина” 2001. године је оформљена ова секција. За прикупљене предмете организоване су аукције, а сав приход био је намењен фондовима „Ратне сирочади” и „Треће чедо”, деци на Косову и Метохији, а касније Онколошком одељењу Дечје болнице у Новом Саду.¹¹³ Коло је антиквитете доби-

¹⁰⁶ *Годишњи извештај ... 2016, 7.*

¹⁰⁷ *Годишњи извештаји ... 1993–2024.*

¹⁰⁸ Зорка Поповић, *Сјоменар*, нав. дело, 59.

¹⁰⁹ Прокић, Светлана и Мирјана Шуљманац Шећеров, *Коло српских сесћара ...* нав. дело, 6; Казивање Марије Булић, разговор вођен 17. 3. 2026.

¹¹⁰ Документа која се чувају у регистратору Хуманитарне акције за избегличке кампове 1992–1999. у Кољу српских сестара Епархије бачке Нови Сад.

¹¹¹ Зорка Поповић, *Сјоменар*, нав. дело, 59.

¹¹² Сава Тодоров (Опаци, 1947 – Нови Сад, 2020), колекционар, антиквар, дугогодишњи пријатељ и донатор Кола. Оснивач је и дугогодишњи председник Удружења грађана „Српска Атина”.

¹¹³ *Извештај ... 2001, 27–28; Годишњи извештај ... 2004, 18.*

јало од колекционара, а највише од сестара које су прилагале своје породичне старине.

Коло је добило свој штанд на свим изложбама и аукцијама које је организовало Удружење „Српска Атина”. Тако је имало прилику да сакупљене антиквитете продаје не само у Новом Саду, него и у Краљеву, Београду, Врњачкој Бањи и другим местима. Секцију је годинама водила Нада Срђанов уз помоћ Славојке Тодоров и Савке Латиновић.¹¹⁴

Секција сајмови и продаја

Ова Секција је тесно везана са Секцијом ручних радова, као и са Секцијом рукотворина и прикупљања антиквитета. Због обимности посла формирана је засебно 2002. За Секцију је била задужена Нада Срђанов, а касније уз договор и друге сестре.

Коло је редовно учествовало на вашарима које је организовао Град и „Покрет горана”, као што су Новогодишњи вашар, Вашар широке потрошње, Новосадска јесен, Новосадска зима или Новосадско пролеће. Често су продајно место добијале и на новосадским сајмовима и сајмовима антиквитета, а организовале су и акцијске продаје у просторијама Кола попут „Динар за децу”.¹¹⁵ Продаја у просторијама Кола организована су под називом „Базар” или „Отворена врата”.

Сликарска / Ликовна и фото-секција

Чланице Кола које су поседовале и уметнички дар окупиле су се у Сликарској секцији која је формирана 1998. године. Секцијом је руководила Милосава Милица Живковић. Проширење рада Секције и на фото активност обављено је 2001. У Фото-секцији, поред Даре Малетић, активне су биле Савка Гојковић, Невенка Маглић Лозић и Милица Растовић.¹¹⁶ Од 2006. године Ликовном секцијом руководи Марија Ранков.¹¹⁷ Ова Секција, поред израде слика, бавила се исцртавањем мотива за вез чланицама Секције ручних радова. Вичне овом занату биле су и Марија Ранков, Милосава Живковић и Милица Растовић.

Секција „Вредне руке”

Секција је формирана 2007. године као сублимација секција везаних за рукотворство и уметничких секција. Бавила се шивењем, везом, хеклањем, непањем, плетењем, сликањем, писањем и уређивањем текстова. Секцијом је руководила Јулијана Зличић.¹¹⁸ Замисљена је као дружење чланица Кола

¹¹⁴ Годишњи извештаји ... 2001–2020.

¹¹⁵ *Годишњи извештај ... 2004*, 17.

¹¹⁶ *Извештај ... 2001*, 27.

¹¹⁷ *Годишњи извештај ... 2006*.

¹¹⁸ *Извештај ... 2007*, 4, 12.

и суграђанки. Од 2008. мења је Драгана Кљајић.¹¹⁹ На окупљањима се, поред ручног рада, читала поезија, сликало, правили различити употребни и декоративни предмети.¹²⁰

ЗДРАВСТВЕНА СЕКЦИЈА / МЕДИЦИНСКА СЕКЦИЈА

Једна од најзахтевнијих и најодговорнијих секција била је Здравствена. Са радом је почела 19. марта 1994. Здравствени тим чиниле су неуропсихијатар Љубица Губаш Турчан, докторка Нада Шарчевић и медицинска сестра Савка Латиновић. Тиму су се 1995. године придружиле др Биљана Клашња, педијатар Милица Бурлица, акушерска сестра Невена Тодић и фармацеут Савка Станковић. Медицинска сестра Дрена Мутић прикључила се 1996, а 1997. године физиотерапеуткиња Марија Голубовић и виша медицинска сестра Сава Радић. Од 2005. члан Секције постала је и доктор пулмологије Нада Араницки.¹²¹ Ова Секција је 90-их година XX века радила по принципу домова здравља. Највише прегледа обављено је 1994. и 1995. доласком великог броја избеглих из Хрватске и БиХ.

Секција је пружала бесплатну лекарску помоћ социјално угроженим особама, најчешће корисницима народне кухиње. У почетку то су били углавном избегли и прогнани, расељена лица, ратна сирочад, инвалиди рата, као и деца без родитељског старања. Здравствени радници из ове Секције водили су бригу и о стационарним избеглим лицима. Многи Новосађани су користили услуге здравственог тима у оквиру Кола, нарочито када су у питању лекови којих у то време није било лако набавити.

Здравствена служба је обављала прегледе, давала савете и лекове и по потреби упућивала на испитивања. Захваљујући добијању велике количине лекова формирана је апотека о којој је бринула Савка Савковић.¹²² Годинама је Секција успешно сарађивала са апотеком Црвеног крста (Темеринска улица) и са Савезом слепих и слабовидих Новог Сада.¹²³ За здравствене установе (породилиште, Центар за рехабилитацију, Дечја болница, Покрајинска болница итд.). Коло је набављало медицинске апарате, лекове, хигијенски материјал или давало финансијску помоћ. Прегледи су обављани у просторијама Кола суботом, а по потреби и другим данима. Поред стационарног рада у просторијама Кола, лекарски тим је обављао и теренски рад.¹²⁴

Увођење правне регулативе 2000. године у начин набављања и дистрибуције лекова у држави отежао је рад ове Секције. Такође, пресељење Кола 2006. године на нову адресу, у Улицу Драгослава Аврамовића, где су услови за лекарски рад били неадекватни, приморали су минимализацију рада ове Секције.¹²⁵ Настављен је рад, али углавном саветодавни и у виду пре-

¹¹⁹ *Годишњи извештај ... 2008*, 20.

¹²⁰ *Годишњи извештај ... 2008*, 20.

¹²¹ *Извештај ... 2005*, 13.

¹²² Зорка Поповић, *Сйоменар*, нав. дело, 78.

¹²³ Интервју са Милицом Бурлица вођен 11. 3. 2026.

¹²⁴ Славојка Тодоров, Дара Малетић, Нада Араницки, *Коло српских сесћара Епархије бачке Новог Сада – Наших 25 година*, Нови Сад 2016, 12.

¹²⁵ *Извештај ... 2007*, 17.

давања. Успоставом сарадње са Удружењем лечених од психозе (УЛОП), Центром за социјални рад, Геронтолошким центром и Дечјом сигурном кућом, омогућено је да се ове активности обављају и изван просторија Кола.

Од 2016. године, у оквиру Секције реализују се пројекти „Помоћ оболелима у лечењу од болести зависности, наркоманије и психијатријских болесника и оболелих од ХИВ-а” и „Унапређење положаја зависника и особа лечених од психозе”, а у сарадњи са комуном „Земља живих”¹²⁶ која се налази на Ченеју. Ови програми реализују се уз финансијску подршку Градске управе за социјалну и дечју заштиту.¹²⁷

ЛИТЕРАРНА СЕКЦИЈА

Песничка секција је формирана 1995. године с циљем да духовно оплемени рад Кола. Окупљала је чланице склоне лепој речи и писању поезије. Поред тога, настојале су организовањем чајанки на које су позивале знамените књижевнике, песнике, вајаре, глумце, да се чује лепа реч и стихови других уметника. Чајанке су одржаване у периоду 1996–2002, а гости Кола били су: Перо Зубац, Добрица Ерић, Мирослав Настасијевић, Душко Трифуновић, Раде Обреновић, Воја Солдатовић, Иван Хајтл и други. На појединим чајанкама читане су песме и текстови А. Чехова, Б. Ђопића, Ј. Ј. Змаја, Д. Максимовић, М. Стојадиновић Српкиње.¹²⁸ Секција је била активна до 2006. године, а водила ју је Зорка Поповић.

Једна од активности Секције била је и издавачка делатност. Чланице Кола су искористиле текстове из *Дневника*¹²⁹ који је водила Зорка Поповић за штампање *Сјоменара*, књиге биографија 46 тадашњих сестара Кола.¹³⁰ *Сјоменар* није само склоп биографских података и хвалоспева раду сестара у Колу. То је поетски приказ и сагледавање личности сваке од описаних сестара урађен с много љубави, обзира, поштовања, али и критике.¹³¹

Две године касније (1997) штампана је збирка песама чланица Кола *Јунаштво из љирикаја* у којој су своје стихове објавиле Љубица Војиновић, Нада Савић, Зорка Поповић, Љубица Губаш Турчан и Мирјана Шуљманац Шећеров.¹³²

Уско повезана са радом Литерарне секције једно време је постојала и Библиотечка секција која се бавила прикупљањем и евидентирањем књига

¹²⁶ Заједница „Земља живих” основана је под окриљем СПЦ и са благословом епископа бачког др Иринеја Буловића. Ова терапијска заједница за психо-социјалну рехабилитацију и ресоцијализацију од болести зависности је пројекат који је инициран од стране свештенства манастира Ковиља и тадашњег владике Порфирија. Почетком 2005. године комуна је измештена у Ченеј где се и даље налази.

¹²⁷ *Годишњи извештај ... 2016*, 4, 9; *Годишњи извештај ... 2021*.

¹²⁸ *Годишњи извештај ... 2008*, 25.

¹²⁹ *Дневник КСС*, од 8. 9. 1992. до 22. 6. 1993.

¹³⁰ Савка, Гојковић, *Коло српских сестара ...*, 13.

¹³¹ Зорка Поповић, *Сјоменар: Коло српских сестара Епархије бачке из Новој Сага*, Нови Сад 1995.

¹³² Љубица Војиновић, Нада Савић, Зорка Поповић, Љубица Губаш, Мирјана Шуљманац Шећеров, *Јунаштво из љирикаја*, Нови Сад 1997.

за библиотеку Кола. Циљ јој је био да сакупљене књиге буду пописане и класификоване ради лакше дистрибуције корисницима. Формирана је почетком 90-их година XX века. У овој Секцији највише су биле ангажоване Зорка Поповић и Јованка Келбл.¹³³

СЕКЦИЈА ЗА КУЛТУРУ

Једна од Секција чији рад је везан за мирнодопски период и за промоцију и организацију културних дешавања у оквиру Кола формирана је 2003. године. Водиле су је Савка Гојковић и Дара Малетић. Задатак јој је био афирмација Кола и сарадња са установама и институцијама културе. Тако су организовале концерте, ликовне колоније, изложбе и аукције слика, предавања, али и посете културним институцијама и праћење културних садржаја у граду. Поред тога, бавиле су се очувањем српске традиције и народних обичаја кроз организацију традиционалног прослављање Материца, Видовдана, Врбице итд.

Ради реализације програма успостављена је сарадња са бројним институцијама, установама и удружењима попут Матице српске, СНП-а, САНУ, Градске библиотеке, Новосадског клуба, Позоришта младих, Клуба пензионера, ПУ „Радосно детињство”, Геронтолошког центра, новосадских основних и средњих школа, новосадских музеја и галерија, Музичке омладине Новог Сада, Културног центра Новог Сада, РТВ Војводине, Јеврејске општина итд.

Концерти

Значајно место у музичким програмима Града Новог Сада заузимају концерти које дуже од 20 година организује КСС. Одржавају се углавном два пута годишње, обавезно за Видовдан, а други у току године сходно потребама. Видовдански концерти су постали традиционални јер се организују сваке године, почев од 2003. Одржавани су у Студију М, сали НИС Нафтагаса и на СПЕНС-у. Светосавски концерти одржавају се од 2008, углавном крајем јануара или почетком фебруара, у просторима новосадске катедрале или синагоге.¹³⁴

На концертима у организацији КСС су учествовали бројни еминентни певачи, глумци, гуслари, свирачи, оркестри, Културно-уметничка друштва итд. Њихова имена потврда су квалитета и реномеа које су ова музичка дешавања уживали и међу извођачима и међу посетиоцима. Као осведочени пријатељи Кола и велики хуманисти, својим вишегодишњим учешћем, како на концертима тако и на другим дешавањима у организацији Кола, потврдили су се вокални солисти и глумци: Желмира Бенка, Суба Хаџалић, Драгица Батори Мишчевић, Миодраг Миша Близанац, Милица Стојадиновић, Сенка Солдатовић Недељковић, Ванда Маријански, Александар Саша Пе-

¹³³ Зорка Поповић, *Сйоменар*, 2, 14, 48.

¹³⁴ *Годишњи извештај ... 2016*, 4.

тровић, Агота Виткаи Кучера, Лоран Прокопић, Ђорђе Чавић, Слободанка Кашиковић, Милан Прунић, Миодраг Петровић, Гордана Ђурђевић Димић и др.,¹³⁵инструменталисти и оркестри: Милка Обрић, Божа Шевић и Мића Јанковић (хармоника); Лука Петровић, Маја Грујић, Александра Ракић и Бошко Стојадиновић (клавир); Вук Петровић (саксофон), Петар Мишовић, Војин Радојчић (гусле), Народни оркестар РТВ, Тамбурашки оркестар „Ad Libitum”, Тамбурашки оркестар „Сава Вукосављевић”, Тамбурашки оркестар „Бриле” Беочин, Оркестар лекара професора Рајка Јовића и др.¹³⁶, хорови и културно-уметничка друштва: Клапа „Грделин”, „Љубе”, „Билбил”, „Романса”, Ансамбл „Етнопедија” „Новосадске шмигле”, „Просветитељи”, Хор Успенске цркве, Хор Гимназије „Ј. Ј. Змај”, „Исон”, „Стефан Дечански”, Хор свештенства „Свети Ђорђе”, Камерни хор „Исидор Бајић”, Дечји хор Новог Сада „Звончићи”, Дечији хор „Бајићеви славуји”, „Орфеј”, „Новосадске даме”, КУД „Сава Вукосављевић” из Ветерника, Фолклорна група „Велико коло”, КУД „Светозар Марковић”, КУД „Соња Маринковић”, КУД „Подунавски боеми”, КУД „Исидор Бајић”, Фолклорни ансамбл „Вила” и др.¹³⁷

Поред организације концерата КСС је, у неколико наврата организовало Светосавски бал. У Градској кући је то било 1992. и 1993, а од прикупљених прилога купљени су и поправљени медицински инструменти у новосадском породилишту.¹³⁸ Балови су започињали интонирањем химне, освећењем Светосавског колача и првим плесом. На Бал у 1993. године, започели су га тадашњи председник СО Новог Сада, Милорад Мирчић, и председница Кола, Савка Гојковић.¹³⁹ Бал је одржан и у ресторану „Липа” 2007.¹⁴⁰

Ликовна колонија

Почеци Ликовне колоније везује се за 2003. годину. Осмишљена је као Везиљачка колонија, а уз везиље били су позвани и присутни сликари. Одржавана је на Фрушкој гори, на имању породице Малетић. Поред везиља и сликара Колонију су посећивали и грађани, а у музичком делу учествовали чланови културно-уметничких друштава или тамбурашких оркестара. У организацији колонија највише је ангажована Дара Малетић. Поред ње учествовала је и Миљана Костић Кузмановић, а од 2023. године придружила јој се Светлана Прокић.

Као самосталне Ликовне колоније се организују од 2007. године. Прва је одржана на Ченеју, на Салашу 137, под називом „У част Надежде Петровић”.¹⁴¹ Од 2009. године колоније се организују на Фрушкој гори; у планинарским

¹³⁵ Годишњи извештаји ... 1991–2024.

¹³⁶ Исто; *Програм Видовданској концерта ...*, 2021.

¹³⁷ Исто; *Програм Видовданској концерта и изложбе слика*, Амфитеатар и Галерија СПЕНС-а, 2021.

¹³⁸ Р(едакција), „Коло српских сестара”, *Енциклопедија Новог Сада 11 : Каћ – Коћ*, Нови Сад 1998, 243.

¹³⁹ Б. Л., „Бал уз минут ћутања”, *Борба* (18. 1. 1993), 29.

¹⁴⁰ *Извештај ... 2005*, 18.

¹⁴¹ *Годишњи извештај ... 2008*, 5, 16, 23.

домовима на Главици и „Железничар” на Поповици, на имању Славојке и Саве Тодорова, а од 2017. године у ресторану „Фрушкогорски салаш” у Сремској Каменици.¹⁴² На колонијама је углавном учествовало између 10–30 уметника.

Слике са колонија су поклони Колу. Слике су ређе поклањане заслужним сарадницима и донаторима, а чешће продаване како би се попуњавао буџет Кола из кога су финансиране хуманитарне акције. Међу њима су дела реномираних сликара, али и оних мање познатих чије су каријере биле у зачетку, као и сликара аматера.

Продаја слика се обавља на аукцијама и на продајним изложбама. Коло је организовало неколико аукција слика. У Градској кући 1993. године организована је аукција на којој су се нашла дела познатих сликара попут Милана Кечића, Милана Коњовића, Здравка Мандића, Миће Михајловића, Милана Миће Узелца, Радоша Калајића, Јаноша Месароша, Јована Солдатовића, Душана Нонина, Петра Мојака, Мирослава Угрина, Гордане Поповић, Јована Бикичког, Стевана Балинта Митровића, Милана Милића Јагодинског, Слободана Бате Недељковића, Божидара Бошковића, Боривоја Попржана.¹⁴³ Аукције слика одржаване су у Дневниковом „Клубу 10”¹⁴⁴, СНП-у,¹⁴⁵ „Студију М” и Галерији „Мацут” на СПЕНС-у.

На 22 одржане колоније у периоду 2003–2024, Коло је имало част да угости преко сто сликара. Између осталих учесници су били Мујо Алагић, Бора Андрејевић, Желмира Бенка, Катица Вајс, Тајана Вукосављевић, Момчило Дабановић, Вера Зарић, Љиљана Кнежевић, Милан Колбас, Љиљана Кузмановић, Бориша Љубинковић, Милан Марић, Лазар Марковић, Милан Матавуљ, Небојша Милијашевић, Милан Милић Јагодински, Ковиљка Мићић, Славица Нићифоровић Веселиновић, Данка Новицки, Бела Олах, Раде Павлов, Милан Парезанин, Александар Педовић, Милан Попржан, Љубиша Радукић, Невенка Нена Рафајловић, Новица Совтић, Пера Теодоровић, Клара Томић, Радмила Турукало Совтић, Видоје Туцовић, Петар Ђурчић, Ванчо Христов, Маја Чалија и други.¹⁴⁶

Од осталих активности Секције треба поменути предавања која су одржавана у Градској библиотеци, Матици српској, Новосадском клубу, а најчешће у просторијама Кола. Држали су их Милица Грковић на тему „Српске владарке у средњем веку”, Љубица Миљковић, о Надежди Петровић¹⁴⁷, Живко Марковић о Николи Тесли¹⁴⁸, мр Милован Вујовић о Првом светском рату¹⁴⁹. Предавање о Савки Суботић, поводом 90 година од њене смрти одржала је Милена Гавриловић, а о раду Кола српских сестара у Новом Саду пре Другог светског рата Петар Ђурђев.¹⁵⁰

¹⁴² *Годишњи извештај ... 2011*, 8.

¹⁴³ Ј. П., „Аукција за Фонд за ратну сирочад”, *Борба* (28. 1. 1993), 29.

¹⁴⁴ *Годишњи извештај ... 1993*.

¹⁴⁵ *Годишњи извештај ... 2008*, 5, 23.

¹⁴⁶ *Годишњи извештаји ... 2003–2024*.

¹⁴⁷ *Извештај ... 2005*, 18.

¹⁴⁸ *Извештај ... 2006*, 4.

¹⁴⁹ *Извештај ... 2007*, 8.

¹⁵⁰ *Годишњи извештај ... 2008*, 26.

СЕКЦИЈА ЗА ОЧУВАЊЕ ТРАДИЦИЈЕ

Због обимности активности у оквиру Секције за културу, издвојила се 2006. године, као засебна, Секција за очување традиције коју је водила Савка Гојковић. Од 2021. године Секцију води Мирјана Шуљманац Шећеров. Делатност Секције може се поделити на две области. Једна је везана за обележавање значајних датума и догађаја из српске историје и подсећање на знамените личности из прошлости. Друга је везана за Српску православну цркву, религију и народне српске обичаје.

Обележавање историјских догађаја

Једна од обавеза Кола јесте (и) чување сећања на значајне личности, датуме и догађаје пре свега из српске историје. Због тога сестре, од самог оснивања, организују обиласке новосадских гробља и споменика знаменитих личности и њихово уређење. То чине бар два пута годишње; на Ружицало и на задушнице. Најчешће на Успенском, Алмашком и Новом гробљу.¹⁵¹

Коло је имало учешће у постављању и откривању споменика Надежди Петровић (1995) на Тргу галерија у Новом Саду, на који сваке године, уочи Велике Госпојине (27. августа), полажу цвеће у знак сећања на дан оснивања Кола српских сестара 1903. године. Такође је иницирало и постављање спомен плоче Јелици Беловић Бернациковској на Успенском гробљу у Новом Саду која је откривена 2021. године.¹⁵²

Очување народних обичаја

Један од задатака које је Коло себи ставило у аманет јесте очување, али и оживљавање српских народних обичаја попут Материца, паљења Бадњака, Врбице, Васкрса, прављења и постављања ивањданских венчића, прослављања „Српске Нове године”, Видовдана, Ђурђевдана...¹⁵³ У оквиру ове Секције организује се и слава Кола, Мала Госпојина. Готово да нема доба године у коме чланице Кола не прослављају неки од верских празника, а све у складу са Српским календаром и народним обичајима. Често су ове прославе коришћене за дружење са децом штићеницима Кола, пре свега корисницима Фонда ратне сирочади и „Треће чедо”, и уручивање помоћи.

Обичаји везани за Материце¹⁵⁴ у Колу се обележавају од оснивања (1991) када су чланице Кола, у једном дану, обишле избеглу децу на Андrevљу,

¹⁵¹ Годишњи извештаји ... 2003–2024.

¹⁵² Јелица Беловић Бернациковска (Осијек, 25. II 1870 – Нови Сад, 30. VI 1946) најбољи познавалац српског народног веза на прелазу из XIX у XX век и једна од зачетница модерне етнологије на просторима Јужних Словена. Душанка Марковић, „Јелица Беловић Бернациковска – живот и дело”, дигитална платформа, Доступно на: <https://zenskimuzejns.org.rs/jelica-belovic-bernadzikovska>. Приступљено: 20. 4. 2026.

¹⁵³ *Извештај ... 2006*, 24.

¹⁵⁴ Материце се прослављају две недеље пре Божића и увек недељом.

штићенике Дечјег села у Сремској Каменици и вртић на Детелинари.¹⁵⁵ Од 1993. прослава празника Материце се организује у просторијама Кола, а на прославу су долазила деца корисници Фондова, касније деца из неког од вртића или школе. Дружење са децом употпуњено је поуком о обичају, обавезним везивањем „мајки”, једна од чланица Кола, дечијим рециталима, а потом одвезивањем „мајке” и даривањем деце.

За Васкрс се обавезно боје јаја која Коло поклања Геронтолошком дому, Прихватилишту у Футогу, Дечјој болници или Затвору на Клиси.¹⁵⁶ За Ђурђевдан сестре су традиционално присутне на слави Цркве Светог Георгија у Новом Саду (Саборна црква). Тада у порти, букетима ђурђевка и селена, дарују епископа бачког и вернике. Заузврат верници дају своје прилоге за рад Кола. За Ивањдан сестре у Колу плету венце и њима ките просторије Кола, а од 1992. године постављају их на зграде Матице српске, Градске библиотеке, СНП-а. Од 2023. године венчић се поставља на Владичански двор¹⁵⁷, а од 2024. и на зграду Градске куће.

Изузетно поштован празник, како код српског народа тако и код чланица Кола, јесте слава. Од свог оснивања чланице Кола су прихватиле славу коју су прослављале и сестре које су биле активне у раду Кола пре Другог светског рата. Рођење пресвете Богородице – Мала Госпојина се празнује 8/21. септембра.¹⁵⁸ Сваке године бира се кума славе Кола која припрема свечарску трпезу уз помоћ свих сестара. Кумство представља посебну част у Колу, а предлог за кумовање заслужује се радом или донаторством. У периоду 1991–2024. слави Кола су кумовале углавном чланице Кола или велики донатори. Као и сваки свечар и Коло позива госте који су се врло радо одазивали. Свечари Кола били су владика Иринеј и друга свештена лица, духовници Кола, новосадски градоначелници, директори бројних предузећа, чланице других Кола и пријатељи.

Остале секције

Једна од Секција која је постојала краће време јесте Фризерско-козметичка секција. Имала је за циљ улепшавање сестара. Активна је била у периоду 1998–2002. Секцију је водила и сестре фризирали Велинка Ковачев, а поред ње активна је била Душанка Вуцеља.¹⁵⁹ Највећи део рада ове Секције обављао се интерно, унутар Кола.

Чланице Кола настојале су улепшати и простор у коме је Коло боравило. Стога су формирале Секцију за улепшавање и одржавање баште. Водила ју је Мара Субић која је била активна у Друштву љубитеља цвећа. Поред уређења чланице Секције су простор дворишта користиле за башту сејући раз-

¹⁵⁵ На основу фотографија из Фото-албума, бр. 2, 11.1991–03.1992, припремила Невенка Маглић Лозић.

¹⁵⁶ Годишњи извештаји ... 1991–2023.

¹⁵⁷ *Извештај ... 2023.*

¹⁵⁸ Душанка Марковић, „Рад новосадског одбора ...”, *нав. дело*, 133.

¹⁵⁹ Казивања чланица Даре Малетић. Разговор вођен 20. 3. 2026.

лично поврће. Почетком трећег миленијума ову Секцију је преузела Вељинка Ковачев.¹⁶⁰

НАГРАДЕ И ПРИЗНАЊА

За свој досадашњи рад Коло је добило преко сто повеља, признања и захвалница. Сигурно да је на пиједесталу Орден Светог Саве II степена који је добијен од Светог архијерејског синода СПЦ 2023. године поводом 120 година постојања, добротворног рада и неговања културе и традиције српског народа.

Прилој 3. Орден Светог Саве II степена коју је Синод СПЦ доделио Кољу 2023. године

Ништа мање нису важне две Грамате којима је рад Кола награђен од стране Епархије бачке и Његовог преосвештенства епископа бачког Господина Иринија. Прва је додељена за заслуге у пружању помоћи српским ратницима и избеглицама (1992), а друга за обилату материјалну и моралну помоћ цркви (1995).

Од Града Новог Сада чланице Кола су 2015. године награђене Октобарском наградом за вишедеценијски хуманитарни рад и ширење идеја хума-

¹⁶⁰ *Извештај ...2001, 29.*

ности и добротина у најтежим људским недаћама, за неговање традиције и подстицање свести о неопходности очувања солидарности.¹⁶¹

Своју захвалност за сарадњу са Колом преко диплома, повеља, захвалница и дародавница исказала су бројна удружења, хуманитарне организације, здравствене установе, културне институције, школе и вртићи, цркве и манастири, војне јединице.

Међу њима су: ТО Мирковци, Коло српских сестара Бања Лука, САО Славонија, Барања и Западни Срем, Друга посавска пјешадијска бригада Шамац, Коло српских сестара Омарска, Касарна „Цар Душан” Рудо, Медицински центар Брчко, Савез удружења бораца НОР-а АП Војводине: Секција бивших интернираца логора Шарвар, СОС Дечје село „Др Милорад Павловић” Сремска Каменица, Институт за здравствену заштиту деце и омладине, Матица Срба и исељеника Србије – Фонд за помоћ Србима „Тома Максимовић”, ШОСО „Др Милан Петровић” Нови Сад, Здравствени центар Вуковар, Дом за децу „Колеска” Суботица, манастир Беочин, Одбор међуопштинске организације слепих и слабовидих Нови Сад, Југословенско-македонско друштво „Шар планина”, Друштво Српско-руског пријатељства, Матица српска, Градска библиотека у Новом Саду, Црвени крст Србије: Црвени крст Сремских Карловаца, Удружење војвођанских учитеља, Дом за душевно оболела лица „Чуруг”, Дом за душевно оболела лица „1 октобар” Стари Лец, Геронтолошки центар Нови Сад, Центар „Живети усправно”, Коло српских сестара Кула, Удружење „Љубав, вера, нада” итд.

Из пописа захвалница и разлога из ког су додељене могуће је установити део добротинастава које је Коло пружио. Многе од њих су веома емотивне, попут захвалнице становника Чајниче или текста педагога из ОШ „Браћа Дринић” из Омарске.¹⁶² Због свога рада и значаја у историји Новог Сада једној улици на Грбавици дат је назив: Улица Кола српских сестара, што се такође може сматрати наградом. О значају Кола говори и чињеница да је Пошта Србије 2003. године штампала пригодну коверту са обележјима Кола српских сестара, као и марку на којој је лик Делфе Иванић.¹⁶³ Истим поводом издата је и разгледница са ликом Надежде Петровић.

На свечаностима у организацији Кола српских сестара Епархије бачке Нови Сад, а као израз захвалности, уручиване су дипломе, захвалнице, плакете заслужним личностима, установама и институцијама, приватним предузећима, угоститељима, сарадницима, уметницима итд. Највеће признање које Коло додељује јесте *Диплома* – повеља коју је осликао 1922. године Урош Предић.¹⁶⁴ Таква повеља, поводом 25 година рада Кола, додељена је 2016. године градоначелнику Новог Сада, Милошу Вучевићу за његову подршку раду и активностима Кола.¹⁶⁵ Захвалност за приврженост раду Кола епископу бачком Господину Иринеју и протојереју ставрофору Бранку Ћурчину

¹⁶¹ Делић, Зорка, „Посвећени томе да другима буде боље”, *Дневник* (15. 11. 2015), 6.

¹⁶² Захвалница од Основне школе „Браћа Прокопић” из Омарске из 1992, власништво: КСС.

¹⁶³ Славојка Тодоров, Дара Малетић, Нада Аранички, *нав. дело*, 25.

¹⁶⁴ Урош Предић је повељу насликао за потребе Кола српских сестара које је основано у Београду 1903. године.

¹⁶⁵ З. Грумић, „Племенити и хумани четврт века”, *Новосићи* (6. 12. 2006).

исказана је 2023. година, на Свечаној академији поводом 120 година од оснивања Кола у Београду.¹⁶⁶

Поводом обележавања 10 и 20 година од обнављања рада Кола у Новом Саду (2001. и 2011) додељене су Повеље са ликом Надежде Петровић.¹⁶⁷ На годишњим скупштинама Кола уручиване су захвалнице дугогодишњим донаторима, сарадницима и пријатељима Кола, како институционално, тако и појединачно.

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ КОЛА

Када је издавачка делатност у питању, Коло је углавном штампало своје извештаје о раду, али и збирке песама, споменаре, монографије и публикације посвећене раду Кола. За конкурс „Светосавље и наше доба”, од 1998. године, редовно се штампа каталог са награђеним радовима. О публикацијама *Сйоменар* Зорке Поповић (1995) и збирци песама *Јунаштво из њицраја* (1997) већ је било речи у одељку о Литерарној секцији.

Каталог са фотографијама слика и списком учесника издат је након Ликовне колоније 2007. године која је одржана на ченејском Салашу 137. Колонија је названа „У част Надежде Петровић”. Текст каталога припремиле су Дара Малетић и Нада Срђанов.¹⁶⁸

Јубиларне године (10, 20, 25, 30) обележене су штампањем пригодних публикација. На десетогодишњицу рада Кола (2001) штампана је брошура *Коло српских сесћара Ејархије бачке – Нови Сад 1991. њ. – 2001. њ.* Сажет текст и мноштво фотографија илустровали су рад Кола у периоду 1991–2001. година. Предговор је написала Савка Гојковић.¹⁶⁹ Поводом 20 година рада Кола издата је публикација *20 љодина сам у Колу српских сесћара Ејархије бачке из Новој Сада: То је мој љућ кроз време* (2011) чији је аутор Савка Гојковић. Да се рад Кола може највећим делом поистоветити са њеним радом у њему потврђују речи Зорке Поповић: „Све акције приказане у биографијама сестара су и њене, не само потписом, него, најчешће, личним учешћем”.¹⁷⁰ Прослави 25 година рада Кола (2016) посвећена је публикација „Коло српских сестара Епархије бачке Новог Сада – Наших 25 година” коју су приредиле Славојка Тодоров, Дара Малетић и Нада Араницки.¹⁷¹ На 36 страна издата је публикација *Коло српских сесћара Ејархије бачке Нови Сад 1991–2021: 30 љодина хуаносћии, доброчинсћива и милосрђа*, која је изашла из штампе 2022. године. Текст који су написале Светлана Прокић и Мирјана Шуљманац Шећеров илустрован је бројним фотографијама како са акција Кола, тако и са свечаних пријема.¹⁷²

¹⁶⁶ *Извешћај ... 2023.*

¹⁶⁷ *Извешћај ... 2001; Извешћај ... 2011; Повеља чланици Кола љоводом XX љодина ог обнове рада КСС у Новом Саду, 2011.*

¹⁶⁸ Дара Малетић, Нада Срђанов, *Ликовна колонија: Коло српских сесћара: У часћ Надежде Пејровић*, Нови Сад 2007.

¹⁶⁹ Савка, Гојковић, *Коло српских сесћара ...*, 3.

¹⁷⁰ З. Поповић, *Сйоменар*, 18; С. Гојковић, *20 љодина...*, 2011.

¹⁷¹ С. Тодоров, Д. Малетић, Н. Араницки, *нав. дело*.

¹⁷² С. Прокић, М. Шуљманац Шећеров, *Коло српских сесћара ...*, нав. дело.

Прилој 4. Публикација *Коло српских сестара Епархије бачке Нови Сад 1991–2021*.

ЗАКЉУЧАК

Ратна атмосфера која се надвила над тадашњом СФР Југославијом, почетком 90-их година XX века, нагнала је групу људи у Новом Саду да се удруже и организују око једног племенитог циља, а то је помоћ људима који су у невољи. Стога су марта 1991. године обновили рад Кола српских сестара у Новом Саду. Пре свих то су учинили Миланка Радоњић, прва председница Кола, и протојереј Мирко Тишма. Из повезаности Кола са СПЦ-ом проистекао је и пун назив – Коло српских сестара Епархије бачке Нови Сад.

Мисију добротинства чланице Кола обављају већ 33 године (1991–2024). За то време Коло је организовало или учествовало у неколико хиљада акција. Кроз Коло је било ангажовано преко 300 чланица, а просечно је годишње активно радило 40–50 чланица. Коло се финансира од чланарина, доприноса својих чланица, материјалних и финансијских поклона, финансијских субвенција, донација, завештања, пројеката и других законом прописаних извора.

Основна делатност Кола јесу хуманитарне активности које се одвијају путем акција и секција. Неке акције су сталне и одвијају се континуирано, док се за појединим потреба исказује повремено и спорадично. Рад кроз секције организован је како би се убрзао и ефикасније одвијао рад Кола, а оснивају се од 1992. године.

У многим активностима новосадско Коло је било пионир и иницијатор. Тако је прво основало Фонд ратне сирочади (1992–2011) и кренуло да води бригу о најосетљивијој групи, о деци без једног или оба родитеља. Брига је вођена и о особама чији су мужеви или синови погинули и које су остале незбринуте, као и о ратним инвалидима. Чланице Кола су прве покренуле акцију за побољшање natalитета у Новом Саду кроз Фондацију „Треће чедо” (1997–2011), а касније „Треће и четврто чедо” (2005–2011). Ову активност је наставио да спроводи у дело Град Нови Сад, а касније и покрајинска, односно републичка влада. Прве су покренуле и акцију даривања прворођеног детета у Новој години (2004), што је, такође преузео Град од 2010. године, а сестре су наставиле да даривају бебе које су на свет дошле 14. јануара. Зачетнице су и пројекта посвећеног национал-патриотским темама. Тако је литерарно-ликовни конкурс „Светосавље и наше доба”, активан од 1992. године, стекао престижан и међународни карактер. Чланице Кола прве су организовале „Светосавски бал” (1992) у Новом Саду и прве формирале здравствену службу која је радила попут дома здравља. Пионири су и у акцији постављања Ивањданских венчића за зграде новосадских институција (Матица српска, Српско народно позориште, Градска библиотека, Градска кућа, Владичански дом).

Велику захвалност за успешан вишедеценијски рад заслужују све чланице Кола, како оне у руководећим органима, тако и оне чији рад није није толико експониран. Рад у Колу се не мери – свако ради колико може и уме. Оно што их мотивише јесте што у туђој радости проналазе и своју радост. Иако је рад у Колу добровољан, он захтева огромно одрицање и истрајност. Љубав са којом сестре раде у њему представља њихов однос према свом народу и њихову дубоку жеља да српски народ доживи правду, мир и благостање.

СПИСАК ЧЛАНИЦА КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА
ЕПАРХИЈЕ БАЧКЕ НОВИ САД
У ПЕРИОДУ 1991–2024.

Почасне председнице:

Савка Гојковић (1933–2020); др Милена Гавриловић (1925–2024)

Почасне чланице:

Дара Малетић (1938); Маја Гојковић (1963)

Председнице:

Миланка Пољак рођ. Радоњић (4. III 1991 – 23. III 1992); Савка Гојковић (1992–2004); Милена Гавриловић (2004–2008); Миљана Кузмановић Костић (2008–2012); Славојка Тодоров (2012–2017); Светлана Прокић (2017–2023);
Мирјана Шуљманац Шећеров (2023–)

*Чланови Ујравној и Надзорној одбора КСС и секретари.*¹⁷³

Љиљана Капор (*1953), потпредседница, секретар и члан УО и НО КСС-а; Нада Араницки (*1951), потпредседница и члан УО; Олга Динић (*1944–†2024), потпредседница и члан УО; Милосава Милица Живковић (*1946–†2017), потпредседница и члан УО; Радмила Јаконић (*1940), потпредседница и члан УО; Миљана Кузмановић Костић (*1958), потпредседница; Софија Лакић (*1933), потпредседница и члан УО; Даринка Дара Малетић (*1938), потпредседница и члан УО; Оливера Радовановић (*1949), потпредседница; Славојка Тодоров (*1949), потпредседница и члан УО и НО; Мирјана Шуљманац Шећеров (*1949), потпредседница и члан УО; Бранка Аничић (*1926–†2018), оснивач и члан УО и НО; Милица Грковић (*1937–†2016), оснивач и члан УО; Миланка Кутлешић (*1947), секретар, оснивач и члан УО; Вера Ђокић (*1933), оснивач и члан УО; Јелена Милаков (*1926–†2007), оснивач и члан УО; Надежда Милутиновић (*1933), оснивач; Миланка Пољак Радоњић (*1948), оснивач; Нада Тапавица (*1923–†1993), оснивач; Славка Тишма (*1933–†2012), оснивач и члан УО; Љиљана Диздаревић (*1956–†2014), оснивач и секретар; Светлана Врањеш (*1959), секретар, члан УО и НО; Нада Срђанов (*1933–†2016), секретар и члан УО; Марија Вукасовић (*1942–†2011), секретар и члан НО; Драгица Грујовић (*1949), секретар; Нада Првуловић (*1976), секретар; Стана Јовић (*1955), секретар; Зора Плавшић (*1950), секретар; Марија Булић (*1946), члан УО и НО; Милена Гавриловић (*1925–†2024), члан УО и НО; Радмила Гркинић (*1947), члан УО и НО; Катица Ивков (*1942), члан УО и НО; Лепосава Лепа Ивковић (*1926–†2009), члан УО и НО; Катарина Каћа Јока (*1946–†2004), члан УО и НО; Драгана Кљајић (*1962), члан УО и НО; Велинка Ковачев (*1937–†2017), члан УО и НО; Савка Латиновић (*1951), члан УО и НО; Марија Ранков (*1957), члан УО и НО; Милица Расто-

¹⁷³ Уз имена чланица Кола наведене су све функције које су обављале у Колу.

вић (*1933–†2016), члан УО и НО; Љубица Стоја (*1925–†2018), члан УО и НО; Добрила Белеслин (*1927–†2000), члан УО; Душанка Вуцелја (*1948), члан УО; Савка Гојковић (*1933–†2020), члан УО; Љубица Губаш Турчан (*1922–†2016) члан УО; Мирјана Дицков (*1929–†2009), члан УО; Весна Зиројевић (*1954–†2018), члан УО; Смиља Јовановић (*1931–†2019), члан УО; Радмила Крајновић (*1938), члан УО; Невенка Нена Маглић Лозић (*1936–†2009), члан УО; Стоја Радонић (*1954), члан УО; Борка Ристић (*1942), члан УО; Маја Сабadoш (*1979), члан УО; Нада Савић (*1947–†2019), члан УО; Мирјана Сремац – Сестра Серафима (*1951), члан УО; Нада Татарски (*1945), члан УО; Радојка Чонкић Бугарин (*1928–†2017), члан УО; Нада Нинков (*1955), члан УО; Смиљана Димковски (*1936), члан НО; Гордана Цица Драгин (*1938–†1999), члан НО; Весна Имброњев (*1961), члан НО; Јованка Келбл (*1931), члан НО; Мара Његован (*1942), члан НО; Зорка Поповић (*1932–†2012), члан НО; Снежана Радумило (*1953), члан НО; Зорица Раковић (*1935–†2015), члан НО.

*Остале чланице:*¹⁷⁴

Даница Агбаба (*1938–†2007), Мира Адамовић (*1946–†2006), Марија Анђелић (*1930), Споменка Анђелић, Олга Антић, Смиља Антић (*1941), Милица Арсенијевић (*1922–†2013), Мирјана Ацин (*1929–†2012), Милица Банчић (*1924–†1995), Радојка Бикицки (*1915–†1994), Невенка Бјелица (*1949), Гордана Благојевић (*1950), Миомира Благојевић (*1954), Стака Благојевић (*1941), Јелица Близанац (*1947–†2025), Данијела Богуновић (*1976), Анђелка Божић (*1959), Мирослава Брковић, Наталија Букуров (*1943–†2012), Милица Бурлица (*1942), Богданка Вакањац (*1937–†2003), Ана Валенћик (*1948), Мара Васић (*1948–†2001), Снежана Вељковић (*1963), Олга Оља Вермезовић (*1970), Јованка Веселиновић (*1918), Гордана Видаковић (*1949), Радојка Владовић (*1936–†2008), Љубица Војиновић, Зорица Војкић (*1956), Марија Врањеш (*1925–†2001), Оливера Вујановић (*1931), Ђурђица Вујичин (*1946), Љиљана Вујичић (*1950), Зорица Вујкић (*1956), Мирослава Вуковић (*1947), Снежана Вуковић, Нада Вучковић (*1943), Даница Габрић (*1930–†2008), Евица Габрић, Мирјана Гавриловић (*1933–†2015), Милена Гавриловић Кораћ (*1934–†1991), Вида Галоња (*1944), Љуба Гојевић (*1948), Марија Голубовић (*1960), Марија Грошко (*1944–†2016), Катарина Давидовић (*1961), Јорданка Дамјанов (*1953), Бранка Девић (*1949), Мирјана Дејановић (*1920), Бранислава Димитријевић (*1929–†2012), Бранка Димитров, Марија Драгишић (*1939–†2024), Љуба Дрљача (*1937–†2000), Катица Ђекић (*1914–†2007), Нада Ђокић (*1930), Теодора Ђокић, Богиња Ђурак Клајић (*1926–†2019), Јелена Ђурић (*1950), Љубинка Егерић, Мара Живановић (*1951), Весна Загорац, Новка Заимовић, Драгослава Зарић (*1941), Радојка Златић (*1948–†2016), Јулијана Зличић (*1942), Јелисавета Зличич Тапавички (*1938), Зорица Зорец (*1959), Јелена Зуцајић (*1911–†1998), Злата Ивковић (*1921–†2007), Ангелина Илић (*1923–†1996), Мара Илић Јојић

¹⁷⁴ Списак сачињен по азбучном реду, а на основу *Матичне књије чланица Кола* и *Годишњих извештаја ... 1991–2024*.

(*1935), Љубица Имброњев (*1937), Силуана Јаковљевић (*1977), Томка Јанковић (*1954), Гордана Јанчић (*1924–†2009), Радмила Јеличић (*1939–†2009), Божица Јовановић (*1972), Нада Јовановић (*1948–†2018), Невенка Јовановић (*1925–†1992), Паулина Јовановић (*1935–†2019), Босилка Јокановић (*1931–†2015), Мара Јуришевић (*1940), Нада Катић, Бранка Кекић (*1914–†2003), Нада Кенђур (*1949), Александра Кереџин, Мирјана Кереџин, Зора Кизић (*1958), Биљана Клашња (*1947), Мирјана Ковачев Сремица (*1951–†2017), Раденка Колаковић (*1950), Милица Косина (*1951–†2012), Катарина Костић, Љубица Костић (*1946), Дана Крнета, Даница Крстић, Радмила Крстић (*1962), Ружа Крстић (*1929–†2016), Едита Кунић (*1955), Татјана Тања Курџин, Јелисавета Лалошевић Белић (*1938), Емилија Ланчушки (*1909–†2002), Милка Лезечев (*1919–†2002), Стојанка Летић (*1924–†1997), Слађана Лукић (*1971), Софија Лучић (*1932), Јованка Мајин (*1918–†2007), Марица Малетић (*1948), Марија Малешевић (*1921–†1999), Бојана Малуцков (*1941), Љубинка Манојловић (*1950), Милка Марасовић (*1950), Јелица Марић (*1929–†1995), Јулка Марић (*1925–†1996), Данијела Марјановић, Душанка Марковић, рођ. Миланко (*1965), Славица Марковић (*1951), Катарина Мартиновић (*1935), Љиљана Машић (*1954), Љиљана Машић (*1959), Јулка Мијатовић (*1928–†2016), Ружица Микашиновић (*1915–†2010), Даница Микић (*1938), Олга Микић (*1928–†2018), Мирјана Миланков, Гордана Милидраговић (*1941), Душанка Милић (*1920–†1997), Љиљана Милић (*1956–†2014), Мирослава Мира Милић Солдатовић (*1941–†1999), Новка Милованов (*1937–†2004), Лепосава Милошевић (*1943), Исидора Милутинов (*1937), Бојана Миљанић (*1953), Недељка Мирковић (*1936), Олга Митровић (*1937–†2015), Радинка Митровчан (*1926–†2012), Милица Михајлов (*1946), Нада Михајловић, Олгица Мишић, Иванка Мојић (*1929), Слободанка Цица Мркајић (*1946–†2007), Невенка Мургашки (*1955), Дренка Дрена Мутић (*1963), Марија Небригић, Стана Недомачки (*1919–†2005), Злата Никић (*1928–†1999), Олга Никић, Вида Николић (*1937), Злата Новаков, Ангелина Новаковић (*1947), Нада Новковић, Богданка Богдана Обрадовић (*1939–†2012), Душанка Обрадовић Јоветић (*1950), Милунка Обрадовић, Смиља Пантелић Панић (*1935–†2019), Ирена Антонија Пантић (*1935–†2018), Аранка Патаи, Марија Перкучин (*1921), Радославка Петковић (*1947), Софија Соња Петковић (*1947), Љиљана Петронијевић (*1949), Вида Пећанин (*1945), Јасмина Пивнички (*1967), Јадранка Пјевац (*1954), Милана Пољански (*1922–†2018), Радмила Попадић (*1941–†1994), Ката Попов (*1928–†2003), Биљана Поповић (*1967), Вера Поповић (*1940), Наталија Проданић (*1931), Живка Проданов (*1924–†2006), Верица Продановић (*1931), Светлана Прокић (*1961), Смиљана Протић (*1944), Ирена Пуач (*1989), Мирјана Радаковић (*1949), Љиљана Радивојша (*1959), Тинка Радованов, Славица Радовић, Милица Радојчић (*1938–†2014), Љубица Рајак (*1923), Јелена Ракочевић (*1916–†1992), Душанка Ранчић (*1937), Дева Рибић (*1947), Бранислава Ром (*1928–†1999), Нада Рончевић (*1938), Стана Рончевић (*1935–†2019), Марта Рушкуц (*1914), Драгана Савић (*1953), Верослава Сегедински (*1940), Мирјана Секулић (*1924–†2001), Милица Сикимић, Стојанка Силашки (*1940–†1997), Нада Симин (*1935), Ида Солић, Блаженка Спасојевић Калдесић (*1956), Софија Станков (*1946), Наталија Станковић (*1973), Савка Станковић (*1947–†2006),

Мирослава Станојевић Кастори (*1937–†2025), Александра Стевановић (*1963), Олга Стефановић (*1931–†2008), Светлана Стиковић (*1969), Добринка Стојаковић (*1963), Милева Стојановић (*1919–†2017), Ната Стојшин (*1940–†2024), Мирјана Страјнић, Марија Субић (*1926–†2005), Јелена Суботић (*1959), Јелена Сулина (*1933), Смиљка Тадић (*1929–†2024), Ђурђинка Танасин (*1911), Вера Танкосић (*1951), Невенка Невена Тодић (*1953), Олгица Тодоровић, Олга Томин (*1918–†2001), Зорка Томић (*1921–†1996), Марица Томић, Љиљана Торбица, Љубица Трескавица (*1959), Владислава Тубин (*1951), Десанка Туцаковић (*1916–†2003), Верица Ћеран (*1959), Даница Ћирић Дуцин (*1934), Светлана Ћурчин (*1963), Олга Ћурчић (*1931–†2016), Анка Урбан (*1946), Нада Фаин (*1950), Милена Форкапић (*1922–†2014), Радмила Хајдер (*1968), Емилија Хајдуковић (*1922–†1994), Јелица Хархаи (*1924–†1999), Богданка Цимбаљевић (*1968), Стојанка Чекеревац (*1941), Мира Џепина (*1930–†2020), Нада Шарчевић (*1957), Каја Шећеров (*1920–†2002), Бранислава Шиђанин (*1957), Аница Шкурањи, Божица Шокић (*1956), Живана Шолак (*1941), Софија Шућов (*1941).

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2026/5/5

Accepted: 2026/5/12

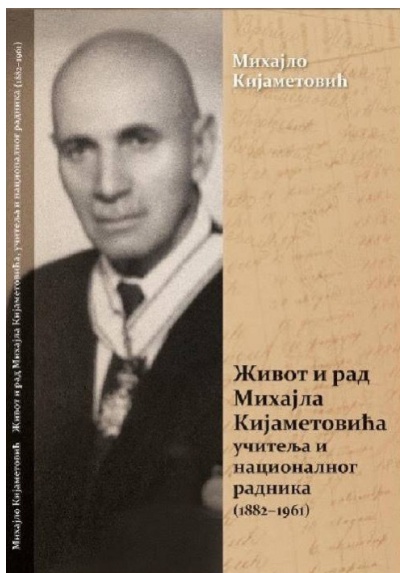
DUŠANKA MARKOVIĆ, curator, museum advisor
Museum of the City of Novi Sad
Tvrdava 4, Petrovaradin – Novi Sad, Serbia
E-mail: dusankamarkovic65@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-4059-0074>

THE WORK OF THE CIRCLE OF SERBIAN SISTERS OF THE EPARCHY OF BAČKA IN NOVI SAD (1991–2024)

SUMMARY: The emergence of the first Serbian humanitarian organizations dates back to the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century. One of them was the Circle of Serbian Sisters, founded in Belgrade in 1903. The work of the Circle of Serbian Sisters in Novi Sad can be divided into two periods. The first relates to its activities during the interwar period from 1929 to 1941, which we discussed in one of the previous issues of the *Proceedings of Matica srpska for History* (110/2024). The second period began in 1991 and continues to the present day. This paper presents the work of the Circle of Serbian Sisters of the Eparchy of Bačka in Novi Sad following the renewal of its activities in 1991. During 33 years of continuous existence and work, through several thousand actions and initiatives, the members of the Circle have sought to provide comfort to many people affected by war suffering, natural disasters, poverty, or illness. The paper examines their modes of organization, work, and funding, as well as their charitable activities. The atmosphere of war that loomed over the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the early 1990s prompted a group of people in Novi Sad to unite around a noble goal – helping those in need. Therefore, in March 1991, they renewed the work of the Circle of Serbian Sisters in Novi Sad. The leading figures in this renewal were Milanka Radonjić, the first president of the renewed Circle, and Protopresbyter Mirko Tišma. Owing to the close ties between the Circle and the Serbian Orthodox Church, the organization adopted the full name *The Circle of Serbian Sisters of the*

Eparchy of Bačka in Novi Sad. During the period discussed in this paper, the Circle organized or participated in several thousand humanitarian actions. More than 300 women were engaged through the Circle, while an average of 40 to 50 members actively participated each year. The organization is financed through membership fees, contributions from its members, material and financial gifts, subsidies, donations, endowments, projects, and other legally permitted sources. The Circle's primary activity is humanitarian work carried out through various actions and sections. Some activities are permanent and continuous, while others are organized occasionally, depending on specific needs. Work through specialized sections, established from 1992 onward, was intended to accelerate and improve the efficiency of the Circle's activities, in many of which it acted as a pioneer and initiator. Thus, the Circle was the first to establish the Fund for War Orphans (1992–2011), through which it cared for one of the most vulnerable groups – children left without one or both parents. Assistance was also provided to women whose husbands or sons had died in the wars, as well as to war invalids. The members of the Circle were also the first to launch initiatives aimed at increasing the birth rate in Novi Sad through the foundation “The Third Child” (1997–2011), later renamed “The Third and Fourth Child” (2005–2011). This initiative was later continued by the City of Novi Sad, and subsequently by the provincial and republican authorities. The Circle was also the first to organize the gifting of mothers who gave birth to the first child born in the New Year, beginning in 2004. The City of Novi Sad took over this initiative in 2010, while the Sisters continued to present gifts to mothers who gave birth on January 14. They also initiated projects dedicated to national and patriotic themes. For example, the literary and art competition “Saint Sava and Our Age,” active since 1992, became prestigious and acquired an international character. The Circle was the first to organize the “Saint Sava Ball” in Novi Sad in 1992, and the first to establish a healthcare service functioning similarly to a local health center. They were also pioneers in the tradition of placing St. John's Day wreaths on the entrances of important Novi Sad institutions, including Matica srpska, the Serbian National Theatre, the City Library, City Hall, and the Bishop's Palace. Great gratitude is owed to all members of the Circle of Serbian Sisters of the Eparchy of Bačka for their successful work spanning several decades, both to those serving in leadership positions and to those whose efforts have remained less visible. The love and dedication with which the Sisters carry out their work reflects their devotion to their people and their deep desire for the Serbian nation to experience justice, peace, and prosperity.

KEYWORDS: Circle of Serbian Sisters; Eparchy of Bačka; humanitarian and charitable work; women's association; Saint Sava tradition

Живот и рад Михајла Кијаметовића, учитеља и националног радника (1882–1961)(Прир. Марко Марковић, Немања Димитријевић и Стефан Филиповић;
Архив Косова и Метохије, Приштина 2025, 163 стр.)

Током минуле 2025. године домаћа историографија и мемоаристика постале су богатије за још једно вредно дело – *Живот и рад Михајла Кијаметовића, учитеља и националног радника (1882–1961)*, објављено прегаљаштвом тројице младих научних радника Архива Косова и Метохије из Приштине – Чаглавице, историчара Марка Марковића и Немање Димитријевића и политиколога Стефана Филиповића. Приређивачи су најпре пронашли, затим приредили за штампу и публиковали присећања још једног Прометеја српске националне мисли, који је свој живот и рад посветио борби за културно уздизање, национално јачање и физичко очување српског народа, најпре у оквиру граница Османског царства, а после ослобођења и уједињења 1918. године и у границама новостворене државе. Михајло Кијаметовић (1882–1961) родом је из Вучитрна. Службовао је у многим

местима Старе Србије и Македоније, што као учитељ, што на другим задацима које су испред њега постављале потребе народа. Иако Кијаметовић своје мемоаре није успео да напише до краја, записана сећања на живот у Османском царству, ратне дане балканских и заробљеничке дане Првог светског рата, живот у новоствореној држави и нове друштвено-политичке односе представљају значајан допринос у проучавању историје овог периода и простора. Кијаметовић је преминуо у Београду 11. децембра 1961. године.

Предговор (стр. 5–19) су приређивачи искористили да испричају читаоцима причу о Михајлу Кијаметовићу, његом животу, раду, породичним односима, заоставштини, као и о свим сегментима његовог живота и рада о којима Кијаметовић није писао, а чија је реконструкција могућа на основу доступне архивске грађе, стручне литературе и сећања других његових савременика.

Централни део представљају Кијаметовићеви мемоари (стр. 21–147), које писац није тематски поделио, већ је о свом животу писао без подналова, као јединствену целину. Своја сећања започиње писањем у трећем лицу, говорећи о свом пореклу и дечачким данима, а мемоаре потом наставља у првом лицу, пишући успомене које хронолошки прати до 1925. године, докле је стигао крајем септембра 1961. године. Кијаметовић током свог писања пружа обиље података о раду српског школства у Османском царству; о раду српске четничке акције; о везама српске владе и албанских првака; а потом и о животу у логорима Нежидер и Браунау; послератним политичким приликама, аграрној реформи и колонизацији. Кијаметовић селективно посматра догађаје и личности, и преувеличава своју улогу у многим догађајима, коју понегде представља као клучну. Ипак, то не умањује изворну вредност његовог списка. Приређивачи су настојали да у напоменама пруже

додатна објашњења, што је допринело да се текст лакше чита и разуме, да се боље објасне поједине личности и догађаји, као и да се омогући праћење хронологије догађаја и разумевање појединих коришћених термина, чиме је обogaћен изворни текст.

Као и код свих недовршених мемоара, остаје жал за ненаписаним редовима, неиспричаним причама и непосредним догађајима који су остали у ходницима лавиринта прошлости, а тичу се последње деценије живота у Краљевини Југославији, тешким данима Другог светског рата и последњих година живота аутора у комунистичкој Југославији. Ови мемоари скидају копрену заборава са лика и дела Михајла Кијаметовића и сврставају га у друштво Николе Поповића,

Јанићија Поповића, Стојана Зафировића, Петра Костића и осталих истакнутих Срба косовско-метохијског подручја, који су управо својим сачуваним сећањима на национални, просветни и културни рад постали најавутенијни сведоци борбе српског народа за национално ослобођење и уједињење XIX и почетка XX века.

Мср Лука Јовановић, асистент
Универзитет у Приштини са
привременим седиштем
у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју
Косовска Митровица, Србија
luka.jovanovic@pr.ac.rs

UDC 341.322.5-058.65(=163.41)(049.32)(497.113)“1941/1944”(049.32)

Примљен / Received: 11. 12. 2025.

Прихваћен / Accepted: 25. 12. 2025.

Из смрти у бесмртности. Појром у Бачкој 1941–1944. године
(Прир. презвитер др Милан Бандобрански, Беседа – Информативна
служба Епархије бачке, Нови Сад 2023, 239 стр.)

Са благословом митрополита бачког Господина др Иринеја Буловића, светлост дана је угледала књига под насловом *Из смрти у бесмртности. Појром у Бачкој 1941–1944.*

Године. Ова књига настала је на основу серијала Радио-беседе православне Епархије бачке под називом „Погром у Бачкој 1942. године”, чија је идеја била да шири јавности предочи непобитне историјске чињенице о страдању нашег народа, које се одиграло у Бачкој, у јануару 1942. године. Аутори текстова су личности различитих професионалних профила, а захваљујући њима су из различитих угла сагледане чињенице о погрому који је трајао на простору Епархије бачке од 1941. до 1944. године.

Приређивање овог својеврсног зборника текстова мотивисано је канонизацијом Светог Иринеја, епископа бачког, исповедника вере, и светих мученика бачких, који су били савременици тих трагичних догађаја 1942. и који су на свом личном примеру осетили последице великог страдања српског народа. Свечани чин њихове канонизације извршен је на Светој архијерејској литургији, коју је 2. октобра 2022. у порти Саборног храма у Новом Саду служила Његова светост патријарх српски г. Порфирије. Свечана канонизација извршена је у години у којој је обележен велики јубилеј – осамдесетогодишњица погрома у Бачкој. Књига је приређена са циљем

да пружи допринос неговању културе сећања и да будућим нараштајима пренесе многобројна потресна сведочанства о погрому у Бачкој од 1941. до 1944. године.

Књига доноси двадесет и шест текстова. Прва два текста, „Срби у Угарској и међуратни период у Српској Војводини” и „Срби у Угарској и колонизација у Српској Војводини у међуратном периоду са освртом на погром у Бачкој” скицирају положај српског народа на територији Бачке. Они се, почев од XIX века, баве историјским приликама које су претходиле погрому на територији јужне Бачке и осликавају историјски контекст у којем је живео српски народ уочи самог страдања. Богати информацијама и историјским чињеницама, они представљају својеврсту историјску увертуру у текстове који следе.

Централну садржину књиге чини деветнаест текстова који говоре о погрому у јужној Бачкој. Сваки текст посвећен је конкретном месту, а обухваћена су готово сва места у којима је било страдања. У питању су: Сириг, Чуруг, Тител, Гардиновци, Жабаљ, Госпођинци, Мошорин, Шајкаш, Вилово, Лок, Ђурђево, Темерин, Србобран, Бечеј, Стари Сивац и Нови Сад. Ови текстови представљају или научноистраживачке осврте на тему погрома базиране на релевантним чињеницама и доступним званичним информацијама, или су пак у питању присећања и приповедања личног или породичног искуства и наслеђа у којима се несебично обзнањују болне успомене.

Иако је однос мађарског окупатора према местима у Шајкашком округу био различит од места до места, о чему најбоље говори неразјашњен изостанак страдања у Каћу, Ковилу и Надаљу, реч је о једној унапред осмишљеној и припремљеној акцији која је потом у мањој или већој мери доследно примењивана и спровођена на просторима јужне Бачке. У том контексту, у свим страдалним местима јужне Бачке могуће је препознати четири елемента ове акције: окупацију, депортацију (оних који су се на те просторе доселили после 1. новембра 1918. године и који су као такви били симбол нове југословенске државе), интернацију српског становништва и рацију (стр. 203). Овај идентичан приступ мађарског окупатора према српском живљу забележен је у готово свим местима. С тим предзнањем јасно је да страдање српског народа није био непланирани инцидент тадашње Мађарске већ је посредни била дубоко

организована и плански спроведена војно-полицијска акција. Она је организована вероватно још у Будимпешти и о њој су мађарска влада и адмирал Миклош Хорти добијали дневне извештаје (стр. 162). Унапред је састављен списак „неподобних” које је потребно ликвидирати, а на списковима су се нашли богатији и угледнији људи, интелектуалци, адвокати, лекари, учитељи, свештеници, занатлије, трговци, односно сви који су имали већи углед у друштву и који су као такви били предводници своје заједнице (стр. 123). У питању је била тежња окупаторске власти да промени демографску и етничку структуру на простору Бачке (уп. стр. 129).

Званичан и општеприхваћен назив за ову страховиту акцију коју су извели мађарски окупатори до данас је остао познат под именом „Рација”. Међутим, читајући текстове који су пред читаоцима могуће је уверити се да рација заправо није постојала. Теоријски гледано, рација представља полицијску акцију, претресање или хапшење једног броја људи како би било спречено неко кривично дело или била утврђена нечија одговорност (стр. 224). Међутим, практично гледано, та војно-полицијска акција била је усмерена ка етничком чишћењу српског народа на територији јужне Бачке. Стога се сви истраживачи слажу да ту није била реч о пукој рацији, како је то општеприхваћено снисходљиво гледање на ове догађаје, настало и обликовано у периоду комунизма, већ озбиљан погром над српским народом. С друге стране, погром у Бачкој не треба временски ограничавати на јануар 1942. године зато што је спровођен током читавог периода Другог светског рата, од саме окупације и уласка мађарске војске на територију јужне Бачке 1941. све до ослобођења 1944. године. Због тога не чуди што је такозвана рација још код Звонимира Голубовића окарактерисана као геноцид будући да су политику усмерену против српског становништва пратили убиства, пљачке, различити облици терора, протеривања, формирање тринаест логора у Бачкој, забрана листова на српском, словачком и русинском језику, губитак посла многих радника словенске народности, агресивна медијска кампања против Срба (стр. 225), чему је вероватно могуће додати још много тога. Овај масовни погром десетковао је становништво, а број жртава није могуће ни претпоставити. Разлог томе није само у разилажењу података о броју жртава од извора до извора већ пре свега у томе

што многе жртве никада нису ни биле пријављене и евидентирани будући да су мађарски окупатори поједине породице истребили са лица земље, а њихов нестанак и њихову жртву није имао ко ни да пријави. С тим у вези пред нама је књига о правом и истинском погрому у Бачкој, о чему сведочи и с правом формулисан наслов овог зборника радова.

Последњих пет текстова могуће је поделити у две целине. Прву целину чине текстови „Страдање Јевреја у погрому у Бачкој и Страдање свештеника Српске православне цркве у погрому у Бачкој и Свети Иринеј (Ћирић) као епископ бачки током погрома у Бачкој”, док другу целину књиге чине текстови „Улога Цркве у неговању културе сећања на погром у Бачкој и култура сећања на страдања српског народа у Бачкој”. У текстовима прве целине продубљује се тема страдања и расветљавају се различити аспекти погрома у Бачкој, док се у текстовима друге целине инсистира на неговању културе сећања у нашем народу.

Мало је познато да су током погрома манастири Ковиљ и Бођани опљачкани, а да су православне црквене општине широм Бачке биле приморане да плате боравак мађарске војске у својим местима. Међутим, овај економски ударац који је задат Православној цркви био је невелик у поређењу са другим, далеко већим. Тај ударац био је терор над православним свештенством. Окупаторска власт сматрала је да су свештеници били предводници народног бунта и да су, као такви, били велика опасност по окупациону власт. Нехумано и мучки, окупатори су за кратко време на малом подручју јужне Бачке усмртили шеснаесторицу свештеника, многе од њих на најбруталнији начин, истоветан оном ранохришћанском. Међутим, њихове недужне жртве нису остале заборављене и узалудне будући да их је Бог у нашем народу прославио као свештеномученике и прибројао светима својим.

Један од текстова посвећен је лику и делу Светог Иринеја (Ћирића), епископа бачког, који је током тих тешких ратних година

био на трону епископа бачких. Текст доноси основне податке из његове биографије. Његова храбра и одважна јеванђеоска дела која је чинио у тим тешким, ратним годинама, његово залагање и труд да на сваки могући начин помогне свом народу и да га растерећи тешког бремена које је морао да носи, не остављају равнодушним ни оне најтврђег срца. Током читавог периода страдања Свети Иринеј био је неуморни делатник и прегалац на њиви господњој и храбро је и непоколебљиво својим животом и делима сведочио и исповедао Христа. Због тога је и прибројан лику светих као исповедник вере, а његов свештени празник наша Света црква прославља 6. априла.

На самом крају, последња два текста представљају својеврсну рекапитулацију до тада реченог и поентирају смисао постојања књиге. Њихова примарна идеја је да укажу читаоцу на то да – иако је пред нама књига која говори о веома тешким и потресним темама – њеним страницама није циљ да сеју семе мржње и клицу освете. Они управо дистанцирају читаоце од ових осећања и негативног приступа овој веома тешкој и потресној теми страдања. Ту су да истицањем пуке истине, и то без преувеличавања, укажу на важност културе сећања којом би српски народ требало да чува, води бригу и стара се о себи и свом бићу – свом идентитету. Управо из тог разлога у овим текстовима може се пронаћи позив на чињење хришћанских идеала, позив на праштање и љубав (стр. 221). Ако се ове теме посматрају из перспективе праштања и љубави, никада неће бити места гневу, мржњи и потреби за осветом.

Књига пред читаоцима овековечила је један страشان и тежак период и изнела истину на светлост дана. Овај зборник радова, ипак, и много је више од пуког историјског приручника. Она је позив на чување свог идентитета памћењем своје прошлости.

Мсп Ђорђе Гојућ
дипломирани теолог
ОШ „Жарко Зрењанин”, Нови Сад

UDC 94(100)“1939/1945”(049.32)
UDC 327(450:497.13)“1939/1945”(049.32)
Примљен / Received: 26. 4. 2026.
Прихваћен / Accepted: 4. 5. 2026.

Danilo Kovač, *Fragile Alliance: Italy and Croatia in the Second World War*,
Institute for Contemporary History, Belgrade 2025; 343 pag.
[Крхки савез: Италија и Хрватска у Другом свјетском рату,
Институт за савремену историју, Београд 2025]

У години када се обиљежава осамдесет година од краја Другог свјетског рата у Југославији, у издању Института за савремену историју из Београда објављена је књига *Fragile Alliance: Italy and Croatia in the Second World War* [Крхки савез: Италија и Хрватска у Другом свјетском рату] аутора историчара др Данила Ковача. Аутор је научни сарадник Института за савремену историју из Београда и доцент на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци. Наведена књига аутора докторска дисертација, одбрањена на престижном Универзитету Сapiенца у Риму (итал. Sapienza Università di Roma), објављена на енглеском језику.

Аутор је књигу подијелио на пет компактних поглавља. Након „Предговора” слиједи прво – уводно поглавље књиге које носи назив “Introduction – the relations between Italy and the Ustasas until the proclamation of the Independent State of Croatia” [Увод – односи између Италије и усташа до проглашења Не-

зависне Државе Хрватске]. Аутор је у квалитетној уводној студији разрадио односе, везе и конекције између Италије и усташког покрета до почетка Другог свјетског рата. У неколико цјелина описани су односи Италије и усташа до 1928, затим важан догађај из 1928. – атентат у Скупштини Краљевине СХС, а потом и усташки покрет на Липарима. Ковач је научно обрадио и понудио и детаље у вези са Споразумом о италијанско-југословенском пријатељству, као и последицама истог. Поглавље је заокружио подацима о чину проглашења Независне Државе Хрватске (НДХ), чиме је читаоце увео у своје значајно штиво.

У друго поглавље “The complex formations of italian-croatian relations” [Сложене формације/облици италијанско-хрватских односа] аутор читаоце успјешно води кроз прве дане НДХ и почетак државних релација и веза са Италијом. Тако је садржај овог поглавља приказан у Бечком састанку од 21–22. априла 1941, затим састанку у Љубљани 25. априла 1941, у Монфалконеу 7. маја 1941, као и времену између тих састанака. Посебну цјелину овог поглавља чине веома значајни *Римски уговори* од 18. маја 1941, који су били судбоносни за добар дио народа у НДХ, али и извор доброг дијела спорова Италије и НДХ. Ковач је посебан сегмент посветио италијанској окупацији Друге зоне, као и Загребачком уговору од 26. августа 1941. Овим поглављем аутор је прецизно и јасно, питким научним ријечником, разложио и дефинисао почетак односа Италије и НДХ и прецизне и важне састанке у смислу учвршћивања истих.

У трећем поглављу, које је Ковач насловио “Renewed italian claims and enduring causes of dispute” [Обновљене италијанске претензије и настали узроци спора], садржане су информације о новим италијанским захтјевима и улози Италије као територијалног претендента. Аутор је детаљно обрадио низ битних састанака који су обиљежили италијанско-хрватске односе до краја 1941, попут

Споразума у Загребу од 27. октобра, затим Састанка у Опатији 15. новембра, у Берлину 27. новембра и у Венецији 15. децембра 1941. Као закључни дио ове цјелине, Ковач је анализирао и стручно уобличио тадашње могућности даљег ширења Италије.

Четврто поглавље књиге посвећено је наредној години рата и носи наслов "Italian-croatian relations during 1942." [Италијанско-хрватски односи током 1942]. Своје читаоце аутор најприје једном цјелином о италијанско-хрватском споразуму са почетка 1942. уводи у наредну и важну ратну годину. Њу су обиљежили у виду италијанско-хрватских односа неки важни сегменти попут конституисања Хрватског сабора, затим низа састанака попут оног у Опатији 3. марта 1942, у Љубљани 28. марта и Загребу од 9. априла. Аутор је у овом обимнијем поглављу проучио и Операцију Трио¹, али и Загребачки споразум од 19. јуна 1942. Понудио је његов политички контекст, затим њемачке реакције на Споразум, али и посљедице истог. Анализирао је устаничко јачање у јесен 1942. као важан сегмент у односима НДХ и Италије, као и посјету Анте Павелића Хитлеру, али и промјене у хрватском војном и полицијском руководству, које су се одразиле и на саме односе ове двије фашистичке државе. Поменуто цјелину аутор је завршио краћим освртом на италијанске планове за повлачење из одређених области у анектиране зоне, у складу с међународним околностима. Ковач је ту констатовао и научно поткријепио тврдњу да су Италијани били свјесни да би њихово повлачење с далматинске обале, као италијанске велике интересне сфере, дало више простора устаницима, али и да би њихове области запосиједали Нијемци, који су у односима Италијана и Хрвата често играли двоструке игре. Упркос томе, наставили су своје планове.

Пето, уједно и посљедње поглавље књиге аутор је посветио 1943. години и насловио га је "The final phase of italian-croatian relations" [Завршна фаза италијанско-хрватских односа]. У оквиру њега аутор је проучио спорове између Италијана и Хрвата почетком 1943, као и узроке њиховог настанка. Затим, у свјетлу важних и новијих извора пажњу је посветио двијема значајним операцијама из 1943, нарочито за устаничке снаге у Југославији, операцијама *Шварц* и

Вајс. Ковач је дефинисао кадровске промјене у италијанској и хрватској политици из текуће године, да би на крају поентирао најважнијим догађајем из 1943. – италијанском предајом и капитулацијом од 8. септембра 1943. Тиме је Други свјетски рат за Италију био завршен, а односи између Италијана и НДХ окончани.

Након наведених цјелина аутор је књигу завршио једним опширнијим Закључком, сумирајући ову етапу важних односа Италије и НДХ.

Књига садржи и Библиографију, Списак скраћеница, Биографију аутора и Ријечи захвалности. Важно је напоменути да је Ковач користио податке из чак дванаест архива: Италије, Србије, Њемачке, Француске, Хрватске и Босне и Херцеговине, што довољно говори о труду уложеном у израду ове књиге.

Монографијом *Fragile Alliance: Italy and Croatia in the Second World War*, као што се може видети на основу веома широке и богате библиографије, али и теза и закључака заснованих на необјављеним историјским изворима, Данило Ковач је израдио веома значајну монографију. Држећи се строге научне методологије, његујући објективан став и посматрање историјских релација и односа, Ковач је свој задатак обавио веома професионално. Успио је да приближи и представи питање италијанско-хрватских односа на основу великог броја докумената, увидом у многобројне архивске фондове обију држава. Темељним истраживачким приступом и зналачком анализом извора створио је важну и незаобилазну књигу када је у питању однос Италије и НДХ током Другог свјетског рата, али и дјело које комбинацијом и укрштањем различитих историјских извора настоји да идентификује историјске нетачности и погрешна историографска тумачења задржана у литератури. С обзиром да је монографија на енглеском језику, она ће сасвим сигурно бити доступна широкој читалачкој публици. Због тога, књигу свесрдно препоручујемо и као научно штиво и као дјело за просјечног читаоца, заинтересованог за ову тематику. Било би добро да се она преведе на српски језик, пошто би тако ова важна студија била приступачнија и добром дијелу домаћих научника и читалаца.

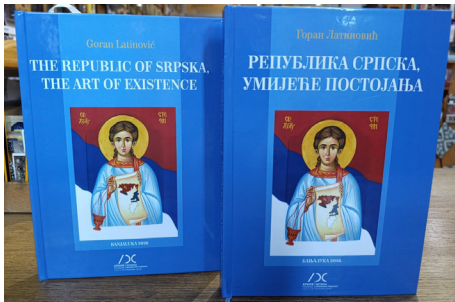
Мрп Лазар Раган

Докторанд Филозофског факултета
Универзитета у Новом Саду

<https://orcid.org/0009-0004-7000-0556>

¹ Велика заједничка антипартизанска операција Италијана, Нијемаца и усташких и домобранских трупа у прољеће 1942. у источној Босни.

Горан Латиновић, *Република Српска, умијеће постојања*
(Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике
Српске, Бањалука 2026, 82 стр.)
Goran Latinović, *The Republic of Srpska, the Art of Existence*
(The Archives of the Republic of Srpska and the Association of Archival
Workers of the Republic of Srpska, Banjaluka 2026, 82 pag.)

Потреба за прегледом историје српског народа на простору Републике Српске и Босне и Херцеговине од средњег вијека до савременог доба, па макар и у краткој форми, одавно постоји. Стога је објављивање књиге проф. др Горана Латиновића *Република Српска, умијеће постојања* један покушај да се попуни та празнина. Иако наслов упућује да је ријеч о историји српског народа на том простору почевши од 1992. године, аутор је на сажет начин обрадио целокупну прошлост Срба западно од ријеке Дрине, од њиховог досељавања на Балканско полуострво до савремених политичких изазова којима је Република Српска изложена у Босни и Херцеговини.

Латиновић је у „Предговору” (стр. 7) истакао да вишевијековно присуство српског народа на територији данашње Републике Српске и Босне и Херцеговине заслужују књигу која ће заинтересованом читаоцу, поготово странцу, пружити кратак и јасан историјски преглед, што је био ауторов мотив да напише ову, како наводи, „скромну књигу”. Након уводног дијела чији је наслов „Простор Републике Српске и Босне и Херцеговине у античко доба” (стр. 8), слиједи дио „Историја српског народа на територији Републике Српске и Босне и Херцеговине од средњег вијека до савременог доба” (стр. 9–71), који представља

саму срж Латиновићеве књиге. Тај централни дио састоји се од 14 поглавља, а прво међу њима је „Босна као област у Србији и као једна од српских средњовјековних држава” (стр. 9–24), послје којег слиједе поглавља – „Како су се титулисали краљеви Босне?” (стр. 24–26) и „Ко су били ’добри Бошњани’?” (стр. 26–28). Суштина написаног у три поглавља о средњем вијеку би се могла свести на следеће: Босна је у почетку била област у саставу Србије, а затим самостална држава. Упркос томе што је касније имала посебан државни и друштвени развој и веома сложене вјерске прилике на свом тлу, Босна се не може издвајати из историје Срба у средњем вијеку, иако је политичка и црквена подвојеност утицала на њено постепено удаљавање од Србије. У таквим околностима, разлике између двију држава једног истог народа су постајале све израженије, али је њихов пад под Турке створио нову реалност.

Пет поглавља се односи на нови вијек: „Исламизација и живот Срба под турском владавином” (стр. 28–32), „Знаменити Срби муслиманске вјероисповијести” (стр. 33–34), „Буне и устанци Срба у Босни и Херцеговини од почетка XIX вијека до 1878. године” (стр. 35–36), „Отпор Срба аустро-угарској политици стварања тзв. ’босанске нације’” (стр. 36–39) и „Страдање Срба у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату (1914–1918)” (стр. 39–42). Аутор је посебну пажњу посветио исламизацији једног дијела српског народа, нарочито у Босни, гдје је превјеравање узело већег маха у односу на остале српске земље, наводећи да је промјена вјере доводила постепено до стварања другачијег менталитета и да је јаз између припадника истог народа постајао све дубљи услед ратова који су вођени између хришћанских држава и Турског царства од XVI до краја XVIII вијека. Упркос томе, многи исламизовани Срби су памтили своје поријекло, а неки су оставили

значајан траг у историји и култури српског народа. Одсуство слободе и сопствене државе, као и лична и имовинска обесправљеност и изложеност насиљу довели су до низа буна и устанака православних Срба у Херцеговини и Босни током XIX вијека, међу којима је најзначајнији био устанак од 1875. до 1878. године, у који су се укључили и римокатолици. Ипак, тај низ буна и устанака је завршио смјеном турске окупације аустроугарском окупацијом, чија је политика стварање једне нове и вјештачке нације изазвала снажан отпор Срба. Аустроугарска је сузбијала српски национални покрет политички мотивисаним и монтираним судским процесима, а врхунац прогона српског народа у Босни и Херцеговини десио се у Првом свјетском рату.

Аутор је посветио шест поглава савременој историји: „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевина Југославија – слобода и равноправност за све (1918–1941)” (стр. 42–46), „Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској, грађански и ослободилачки рат (1941–1945)” (стр. 46–52), „Национално питање у социјалистичкој Југославији (1945–1991) и покушај претварања Босне и Херцеговине у матичну републику Муслимана” (стр. 53–56), „Југословенски рат (1991–1995): узроци, главни токови и последице” (стр. 56–61), „Стварање Републике Српске као одговор на обесправљивање српског народа” (стр. 61–66) и „Отпор Републике Српске утапању у унитарну Босну и Херцеговину под муслиманском владавином” (стр. 67–71). Аутор је истакао да су ослобођење и уједињење 1918. године били епохални догађаји који су окончали вишевијековну туђинску окупацију и да је нова држава омогућила пуну равноправност свих њених становника. Међутим, тај релативно кратки период слободе је окончан 1941. године, а стварање Независне Државе Хрватске и њена политика геноцида су довели до устанка српског народа и ослободилачког рата, који је добио и димензију грађанског рата, односно сукоба између два покрета, партизанског и четничког. Латиновић пише да је геноцид над Србима у НДХ био догађај без преседана у дотадашњој историји српског народа који је оставио изузетно тешке и трајне последице. Посебно је занимљив дио у којем аутор наводи процентуално учешће Срба, муслимана и Хрвата у укупном становништву Босне и Херцеговине уочи Другог свјетског рата и њихово процентуал-

но учешће у партизанским губицима, што недвосмислено показује да је Народноослободилачки покрет превасходно имао српски карактер. Аутор се бавио и настојањем комунистичке власти да претвори Босну и Херцеговину у матичну републику Муслимана, који су статус нације добили 1968, да би на попису становништва 1971. године, по први пут, постали релативна већина у БиХ. За разлику од већине историчара који сматрају да су од 1991. до 1995. године вођени „ратови”, Горан Латиновић досљедно пише о једном рату, којег назива Југословенски рат и који је имао различите етапе. Уводећи читаоца у процес стварања Републике Српске, он је дао пресјек узрока, главних токова и последица Југословенског рата да би потом посебну пажњу посветио Босни и Херцеговини и једном догађају из средине октобра 1991. године, последице којег у БиХ више није било повратка назад са пута који је водио у грађански рат. Ради се о муслиманско-хрватском пучу у Скупштини Босне и Херцеговине, кад су посланици ове коалиције, без присуства српских посланика, изгласали Меморандум о сувереној Босни и Херцеговини и Платформу о уставном уређењу Босне и Херцеговине, свводећи тиме српски народ на статус националне мањине. Тај догађај је био окидач који је навео Србе да започну стварање Републике Српске. Трагични сукоб је окончан Дејтонским споразумом и Париским миром, али искушења за Републику Српску нису престала јер су западне силе, преко свог експонента – високог представника – упорно настојале да Републику Српску лише што је могуће више надлежности, под изговором стварања функционалне државе Босне и Херцеговине. Аутор је, у том контексту, писао и о политичкој кризи из 2025. године, која је оцијењена најозбиљнијом од завршетка рата.

Латиновић је извео кратак „Закључак” (стр. 72), дао „Препоруку за даље читање” (стр. 73–81), која обухвата 145 библиографских јединица објављених извора и литературе и навео „*Биљешку о аутору*” (стр. 82).

Двојезична књига *Република Српска, умјеће њеног постојања* је врло прегледно написана и лако се чита. Аутор је успио у основној намјери – да читаоцу, домаћем и страном, пружи веома сажет историјат српског народа на територији Републике Српске и Босне и Херцеговине, наглашавајући неколико значајнијих тема и то је учинио на основу реле-

вантних извора и литературе. Објављивање књиге и на енглеском језику (*The Republic of Srpska, the Art of Existence*) значајан је искорак у том погледу, али је штета што она није илустрована, ако се изузме 11 историјских карата. Књига је нека врста увођења у историју

Републике Српске, о којој озбиљне научне синтезе треба очекивати у будућем времену.

Борис Радаковић
НП „Козара“, Приједор
borisradakovic7@gmail.com

UDC 94(497.113 Žabalj)“17/19”(082)(049.32)
UDC930.85(497.113 Žabalj)“17/19”(082)(049.32)

Примљен / Received: 1. 12. 2025.
Прихваћен / Accepted: 9. 12. 2025.

Историја насеља општине Жабаљ, књ. I—III

Зборници радова са научних скупова под називом „Историја насеља општине Жабаљ” који су одржани у Жабљу 2021, 2022. и 2023. године; Матица српска и Библиотека „Вељко Петровић”; Нови Сад – Жабаљ 2022, 2023, 2024.

[гл. и одг. уредник Милан Мицић; чл. уредништва: Милан Мицић, Горан Васин и Слободан Бјелица]

Зборници радова под називом *Историја насеља општине Жабаљ*, укупно три до сада, са истоимених научних скупова, објављени су у издању Општинске народне библиотеке „Вељко Петровић” из Жабља и Матице српске из Новог Сада. Главни и одговорни уредник зборника је др Милан Мицић. Уредништво зборника чине др Милан Мицић, проф. др Горан Васин и проф. др Слободан Бјелица. Партнерство између наведених институција успостављено је 2021. године, када је потписан заједнички Протокол о сарадњи између Општине Жабаљ и Матице српске. Циљ Протокола је промоција локалног историјског и културног наслеђа, с нагласком на

историји Шајкашког батаљона, Српског националног покрета и знаменитих личности Шајкашке.

Шајкашка област обухвата подручје на југоистоку Бачке, које у целости припада општини Жабаљ и Тител, и делимично општини Србобран и Нови Сад. Реч је о јединственој културно-историјској регији коју карактеришу бројне заједничке одлике.

У зборницима се налазе радови са темама из различитих области живота житеља сва четири места у општини Жабаљ, од периода пре наше ере, преко најранијих помена о овим насељима, све до данас.

Историја насеља општине Жабаљ, књига I

(Зборник радова са Научног скупа одржаног у Жабљу 25. новембра 2021. године. Матица српска – Библиотека „Вељко Петровић”; Нови Сад – Жабаљ 2022; 214 стр.)

Први научни скуп у Општинској народној библиотеци „Вељко Петровић” у Жабљу одржан је 25. новембра 2021. Наредне, 2022, објављен је први зборник радова који су представљени на скупу. У зборнику је формално испраћен редослед излагања са скупа. Реч је о десет тематски разноврсних радова који сведоче о културној историји општине Жабаљ и обухватају период од времена римских насеобина до краја XX века.

Аутори радова су припадници академске заједнице и стручњаци различитих професија. Свој допринос научном капацитету првог зборника дали су историчари: проф. др Владан Гавриловић, проф. др Горан Васин, проф. др Слободан Бјелица, др Милан Мицић, Жарко Панић и историчарке др Љиљана Дожић и Љубица Отић, археолог Станко Трифунковић, етнолошкиња мр Катарина Радисављевић и теоретичар уметности и медија др Здравко Рајчетић.

Аутори у овом зборнику бавили су се војном, политичком, црквеном и аграрном историјом општине Жабаљ са становишта појединца, обичног човека који је био житељ овог подручја. Реч је о личним и породичним судбинама малих људи у различитим животним околностима, као и о њиховом свакодневном животу, обичајима и навикама.

Први прилог у зборнику је рад проф. др Владана Гавриловића, који се бави верском структуром становништва Шајкашке на измаку XVIII века. Наслов рада гласи „Становништво и свештенство Шајкашке деведесетих година XVIII века”. Аутор је направио графички статистички преглед бројног стања православних свештеника и припадника православне цркве у Жабаљском протопрезвитерату у наведеном периоду, како би показао да је за време Шајкашког батаљона цело подручје Шајкашке било већински насељено православним становништвом.

Рад проф. др Горана Васина „Храм Вазнесења Господњег у Чуругу крајем 19. и почетком 20. века”. Чуруг је било главно место окупљања Срба у Хабзбуршкој монархији. Аутор је објаснио улогу свештеника у политичком животу оног времена, када су уживали снажан ауторитет у народу, као и њихове покушаје да сачувају традицију и идентитет Срба у временима пуним изазова.

О политичком деловању жабаљског пароха Милоша Катића, у периоду непосредно

након Првог светског рата, говори рад проф. др Слободана Бјелице који носи назив „Политички живот Жабља и околине у време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”. Аутор је на основу писаних извора из штампе испратио успон и пад Народне радикалне странке у Жабаљском срезу, на челу са Милошем Катићем, од оснивања 1919. године до 1929. године, када је суспендовано деловање политичких странака у Краљевини СХС и успостављен лични режим краља Александра.

Следећи рад носи наслов „Аграрна реформа у Ђурђеву (1919–1941)”, у којем је аутор др Милан Мицић дао детаљан преглед прерасподеле земљишта у атару села Ђурђево међу добровољцима из Првог светског рата и другим житељима села. Именом и презименом су представљени сви који су добили земљу у закуп током реформе, као и начин функционисања тадашње Аграрне заједнице, која је ликвидирана 1934. године због лоших економских прилика у држави.

Сличном темом бавио се и Жарко Панић. Наслов његовог рада гласи „Проблеми у спровођењу аграрне реформе у Жабљу након Првог светског рата – случај породице Татарски”, у којем аутор анализира судски процес између велепоседника Видора Пинтера, којем је одузета земља, и Богдана Татарског, добровољца из Првог светског рата, коме је иста додељена. У појединим случајевима, као што је нпр. овај, власници су уживали одређени утицај и успевали су да сачувају своја имања. У закључку су приложене фотографије Богдана Татарског у војничкој униформи.

У свом раду „Улазак мађарских окупационих снага у Чуруг 1941. године”, историчарка и архивски саветник др Љиљана Дожић детаљно је описала страдање српског становништва у Чуругу током мађарске окупације. У периоду од 11. априла до јуна 1941. мађарска војска је уз помоћ својих помагача погубила 13 грађана Чуруга, а на десетине људи подвргнуто је мученима у затвору. Ауторка, између осталог, наводи податке о уништавању просторија Српске читаонице и наставних учила и књига из Учитељске књижице у Чуругу. На крају је приложила и фотографије лица која су изгубила животе у окупацији.

Археолог Станко Трифуновић је у раду „Археолошка експедиција Музеја Војводине у Чуругу – како археологија пише историју”, представио резултате истраживања праисторијских ископина на локалитету „Стари виногради” код Чуруга. Истакао је слојевитост

и богатство овог налазишта, које превазилази локални значај, пошто пронађени предмети и накит имају универзалну вредност. Аутор је приложио скице и фотографије које је начинио током ископавања.

У раду под називом „Да ли је капа шајкача из Шајкашке?“, етнологкиња мр Катарина Радисављевић испитала је порекло назива капе „шајкача“ алудирајући на фонетску сличност две речи, односно етимологију назива овог препознатљивог елемента српске народне ношње и географског топонима.

Још једно истраживање из области одевања под називом „Одећа код Срба и Русина у Ђурђеву од друге половине 19. до шездесетих година 20. века – сличности и разлике“ урадила је Љубица Отић. Она је детаљно опи-

сала мушку и женску одећу из наведеног периода, користећи карактеристичне називе одевних предмета. Подвукла је разлике између народне и грађанске ношње и илустровала описе мноштвом илустрација.

На крају зборника је рад „Злогласна рација као садржај у делима ликовних уметника“. Аутор је др Здравко Рајчећић, теоретичар уметности и медија, уметник и библиотекар Завичајног одељења Општинске народне библиотеке „Вељко Петровић“ Жабал. Он је открио трагове локалне историје у делима уметника Мире Јуришић, Владислава Рајчећића и Јована Солдатовића, и објаснио на који начин проживљена ратна траума може да инспирише и обликује уметничко стваралаштво.

Историја насеља општине Жабал, књига II

(Зборник радова са научног скупа одржаног у Жабљу 25. новембра 2022. године. Матица српска и Библиотека „Вељко Петровић“, Нови Сад – Жабал 2023; 230 стр.)

Други научни скуп „Историја насеља општине Жабал“ одржан је 25. новембра 2022. Наредне године, 2023, објављен је зборник радова са скупа, у којем је штампано једанаест текстова, по редоследу излагања на скупу. Аутори, проф. др Владан Гавриловић, проф. др Слободан Бјелица, др Милан Мицић, др

Здравко Рајчећић, Жарко Панић, Љубица Отић и Станко Трифуновић, појављују се у зборнику по други пут. Своје прво учешће бележе др Јасмина Кнежевић, Катарина Миљевић, Марија Ђуковић и Милан Зековић.

Као први рад у зборнику налази се ауторски текст проф. др Владана Гавриловића под називом „Страдање православних манастира у Шајкашкој 1849. године“, у којем је дата анализа стања православних манастира и цркава у Војводини у периоду 1848/1849 године, након што су систематски уништани. Испраћен је и план обнове у наредним деценијама, са детаљним подацима о финансијским издацима. Између осталих, извештаји се односе и на цркве са територије данашње општине Жабал.

Следи рад Жарка Панића „Избори за Угарски сабор 1910. године у Шајкашкој“, у којем аутор детаљно извештава о предизборним превирањима између Српске народне слободоумне странке, будуће Националне странке рада, и Српске народне радикалне странке, које су деловале на територији Шајкашке. Занимљива је чињеница да је право гласа у оно време имало свега 6,4% укупног броја становника ове области, а убедљиву победу је однела Национална странка рада.

У свом раду „Делатност општинског представништва у Жабљу 1919–1921“, проф.

др Слободан Бјелица анализирао је књиге Записника седница представничког тела општине Жабаљ у Краљевини СХС. Из архивске грађе може се видети у каквим се материјалним и социјалним условима живело почетком XX века у општини Жабаљ, какве проблеме и иницијативе су имали делегати и грађани. Професор је пронашао интересантан податак да је већ на почетку рада представништва званичан назив општина „Жабља” измењен у општина „Жабаљ”.

Др Милан Мицић је наставио са проучавањем планске прерасподеле земљишта добровољцима из Првог светског рата, овог пута у Госпођинцима. Из његовог истраживања под називом „Аграрна реформа у Госпођинцима (1919–1941)” сазнаје се да је сва земља у атару овог села у то време била у државном власништву, од тога део под закупом. Није било приватних поседа. У прилогу је навео списак имена награђених добровољаца.

Рад Љубице Отић „Сећање на Јашу Бакова (1906–1974)” посвећен је завичајној личности чији је значај превазишао локалне оквире. Реч је о државном рекордеру у атлетици, који је рођен и одрастао у Ђурђеву. Његов животни пут показао је свестраност човека богатог бројним талентима, првенствено у области спорта, али и лингвистике и музике. На крају прилога налазе се фотографије из младости овог југословенског репрезентативца.

Конзерваторка и археолошкиња Марија Ђуковић у оквиру локалитета „Стари виноград” у Чуругу, бавила се проучавањем пронађених остатака керамике. Реч је о деловима предмета новооткривених насеља из бронзаног и старијег гвозденог доба „Градиште” у Чуругу и Жабљу, које је ауторка детаљно описала у свом раду „Насеља позног бронзаног и старијег гвозденог доба на територији општине Жабаљ”, и документовала снимцима овог локалитета и мноштвом скица пронађених остатака.

О теми „Жабаљ-Пустара, вишеслојно археолошко налазиште” писао је археолог Милан Зековић. Пустара је старо насеље у атару данашњег Жабља, у којем су крајем XVII века живели Срби избегли с територије Турске, а које је током XVIII века напуштено. Пронађени су остаци објеката, керамике и гробова из периода касне антике, раног

средњег века, средњег и новог века. Овде је пронађен и веома редак камени надгробни споменик са ћирилским натписом. Аутор је великим бројем фотографија визуелно представио локалитете и проналаске.

Археолошкиња Катарина Миљевић у свом раду „Посед српских деспота у Чуругу – археолошка сведочанства” образложила је како се на основу откривених фрагмената керамике може одредити период њиховог настанка. Изнесен је и податак да је у средњем веку Чуруг припадао деспоту Стефану Лазаревићу, а потом његовом наследнику Ђурађу Бранковићу, а рад је поткрепљен фотографијама са локалитета и цртежима ауторке.

„Археолошки контекст порекла Симеона Зорића” је истраживање археолога Станка Трифуновића, и последњи у низу текстова у зборнику с овом тематиком. Аутор је анализирао насеља, посуђе, алатке и накит из XVIII века са локалитета „Стари виноград” у Чуругу, а потом их повезао са потенцијалним условима у којима је највероватније рођен и одрастао Симеон Зорић, љубавник руске царице Катарине Велике. Поред фотографија портрета и споменика Симеону Зорићу, у прилогу рада налазе се и фотографије пронађених артефаката које је начинио сам аутор.

Др Здравко Рајчећ у свом раду „Наслеђе из области млинске индустрије на подручју места Жабаљ” бавио индустријом обраде житарица. Аутор је проучио историју великих и малих млинских постројења која су била у функцији у међуратном периоду, од којих нека постоје и данас. Као илустрацију приложио је снимке фотографија на којима се види њихов некадашњи и садашњи изглед. На једној од њих приказана је стара воденица у Жабљу, на чијем месту је касније подигнут млин.

Последњи рад у зборнику је рад др Јасмине Кнежевић „Улога хронотопа сусрета у ре-креирању ауто- и хетерослика у роману *Као на леђима делфина* Петра Ивковића”, свестраног уметника из Жабља. Реч је о анализи такозваног времепростора овог романа у односу на стварност, али и о сложености схватања идентитета главног јунака, који пише у првом лицу о свом искуству током путовања по Грчкој. Истовремено, како истиче ауторка, роман представља занимљиво сведочанство о грчком народу, јер се радња дешава у Атини.

Историја насеља општине Жабаљ, књига III
(Зборник радова са научног скупа одржаног у Жабљу 30. новембра 2023. године. Матица српска и Библиотека „Вељко Петровић“; Нови Сад – Жабаљ 2024; 300 стр.)

У трећој књизи зборника *Историја насеља општине Жабаљ* објављено је 16 радова са научног скупа одржаног у Жабљу 30. новембра 2023. Поред историчара проф. др Владана Гавриловића, проф. др Слободана Бјелице, др Милана Мицића, проф. др Владимира Баровића и Ивана Сегединца, археолога Милана Зековића и Станка Трифуновића, археолошкиња Катарине Миљевић и Иване Пашић, конзерваторке Марије Ђуковић, етнолог Катарине Радисављевић, теоретичара уметности и медија др Здравка Рајчетића, своје радове су на скупу излагали и стручњаци из области медицине – педијатар др Драган Катанић и књижевности др Јасмина Кнежевић и Варја Нешић, као и хунгарологије др Ференц Немет.

Трећа књига зборника почиње радом проф. др Владана Гавриловића „Српски народни покрет у успоменама шајкаша Јована Добановачког“. Добановачки је рођен у Госпођинцима одакле је, после Мајске скупштине 1848. као четни подофицир командовао одбраном овог места у Српско-мађарском рату. О догађајима којима је присуствовао писао је забелешке, које је касније објављивао у листу

Браник, потом и као засебну књигу. У сећањима је оставио детаљно сведочанство о дешавањима на Мајској скупштини у Новом Саду.

Др Ференц Немет истражио је српске штедионице и задруге које су деловале на територији данашње општине Жабаљ непосредно пре Првог светског рата. У свом раду „Финансијске институције и пољопривреда Жабља крајем 19. и почетком 20. века“ забележио је занимљиву чињеницу да су грађани Жабља због великог прилива прихода били ослобођени обавезе плаћања месног пореза.

Рад проф. др Слободана Бјелице „Делатност општинског представништва у Жабљу 1921–1923.“ написан је на основу ручно вођених записника са скупштинских седница. Детаљно су забележени сви предлози и одлуке општинских представника. Већ тада је усвојен предлог да у Жабљу пијачни дани буду понедељак и четвртак, одлука која се задржала до данас. Аутор наводи да су одобрена новчана средства за изградњу јавног купатила и школе у Жабљу, за организацију народног весеља поводом венчања краља Александра и румунске принцезе Марије и за изградњу Светосавског храма.

Тема колонизације изнова је била предмет интересовања др Милана Мицића. Овог пута реч је о добровољцима из динарских крајева чија лична и породична драма представља фокус Мицићевог рада „Српски добровољци-колоници у Чуругу (1921–1941) – насељавање или ненасељавање“. Аутор у прилогу наводи имена колониста који су добили поседе у Чуругу.

Следи рад др Драгана Катанића, Пера Нилсена и Ксеније Катанић „Србин у чешкој легији (Јован Гарабандић) и судбина млекарског магната из Сибира (Hans Jørgen Hansen Pihl)“, у којем је описан судбински сусрет две породице из различитих крајева света, које су се спојиле у Чуругу након Првог светског рата. С једне стране је био ауторов предак Јован Гарабандић, а са друге брачни пар Hansen Pihl, пореклом из Данске. Они су заједнички отворили млекар у Чуругу, која је касније прерасла у највећу млекар у Војводини. Радила је све до смрти Јована Гарабандића

1957. године. Аутор је приложио фотографије млекаре из тог периода, као и њених власника.

У свом раду „Жабал у периоду Шестојануарске диктатуре од 1929. до 1934. године“, Иван Сегединац говори о политичкој кризи изазваној забраном рада Народне скупштине и о томе како се она манифестовала на рад управних органа у Жабалском срезу. У овом периоду забележен је повећан број судских процеса. Аутор расветљава неколико конкретних случајева тужби од стране припадника власти и грађана, најчешће због злоупотребе положаја, недозвољеног политичког деловања и грађанске непослушности. Забележио је да је 1933. прослављен јубилеј шездесет година Српске читаонице у Жабљу.

Историјат спортског лова у општини Жабал представио је проф. др Владимир Баровић у раду „Историјски приказ организованог ловства на подручју Чуруга“. Аутор наводи да први писани документ о закупу права лова у Чуругу потиче из 1877, а податак о оснивању првог ловачког друштва у овом месту из 1912.

Први у низу радова у зборнику из области археологије припада наслову „Археолошко ископавање у конзерваторској лабораторији: случај гроба 257 са локалитета Детелинара I у Чуругу“ ауторке Марије Ћуковић. На поменутом локалитету пронађена је посуда са остацима спаљеног покојника. Касније је утврђено да је реч о ретком ритуалу сахрањивања умрлог са пратећим предметима у урни, који се није практиковао на овом подручју. Како се бави конзервацијом, Ћуковићева је приложила низ ауторских фотографија којима је илустровала поступак рестаурације урне.

Следи рад археолога Милана Зековића „Заштитна археолошка ископавања на локалитету 'Ливаде' у близини Чуруга“, на којем су пронађена два налазишта. Једно представља остатке гробница, док се на другом налазе остаци насеља из IV и V века. Зековић је са великом прецизношћу описао локалитет и пронађене предмете, а потом је све наводе документовао цртежима и фотографијама.

Археолошкиња Катарина Миљевић писала је о карактеристикама објеката и керамике из XII и XIII века у раду под називом „Насеобински хоризонт 12–13. века на локалитету 'Стари Виногради' у Чуругу“. Како је навела, ово је период када се насеље Чуруг први пут спомиње у писаним изворима као Чурлак (Churlak). Ауторка је приложила црте-

же остатака керамике и снимке локалитета на којима су они пронађени.

Станко Трифуновић је у свом раду покушао да одговори на питање „Ко је опљачкао сарматске гробове у Панонском варварикуму“. Проучавајући остатке покојника номадског народа Сармати, који су насељавали Панонску низију у I и II веку, аутор је идентификовао трагове плачкања и могуће начине да се овај феномен објасни. Како би потврдио своје наводе, направио је и приложио низ фотографија отворених гробница са скелетима.

У раду „О неколико уметника и сцени“ др Здравко Рајчећ је дао прву научну систематизацију завичайних уметника који су рођени или су стварали на територији општине Жабал у периоду после Другог светског рата до данас. Са аспекта теоретичара уметности, аутор је представио рад најзначајнијих савремених уметника, а подсетио је и на важност ликовних манифестација које се традиционално одржавају у свим местима општине Жабал.

О новијем налазишту из XIX века у свом раду „Археологија новог доба – заборављено гробље и шпитаљ у Чуругу“ писала је Ивана Пашић. Реч је о гробницама са остацима покојника сахрањених по православним обичајима које су пронађене приликом реновирања објекта у близини некадашње болнице у Чуругу. Нађени предмети су претежно етнолошког карактера, накит, дугмад и новчићи. У подруму болнице откривени су остаци глиненог посуђа за колективну исхрану, које највероватније припада угарској или средњоевропској култури, о чему сведочи велики број фотографија локалитета, предмета и украса представљених у тексту.

Мр Катарина Радисављевић у раду „Прилог проучавању народне ношње у Шајкашкој – једна лична прича из Чуруга“ осветлила је личност и дело учитељице Маре Касапиновић (рођ. Чиплић) која је заслужна за настанак шајкашке народне ношње. Она је живела у време када је грађанска елита почетком XX века реинкарнирала изглед традиционалне одеће у сврху очувања националног идентитета. Данас су такве ношње незаобилазне на наступима КУД-ова и аматерских фолклорних друштава.

О култури памћења, која је супротстављена култури заборавља, а кроз анализу лика и дела Јована Солдатовића, писала је др Јасмина Кнежевић у свом раду „Памтим, дакле постојим: сећање на Јована Солдатовића са

освртом на његове скулптуре на територији Општине Жабалъ”. Ауторка је покушала да отргне од заборава дела једног од најзначајнијих српских вајара, чије су скулптуре настале као одраз тежње за савладавањем људских страхова и тешкоћа. Она описује четири споменика овог уметника који се налазе на територији Општине Жабалъ, а настали су као одговор на страдања становништва у Другом светском рату.

Уместо закључка ИСТОРИЈА НАСЕЉА ОПШТИНЕ ЖАБАЉ I–III

Оно што обједињује сва три зборника, поред чланова уређивачког тима и познатих аутора, јесу исти формат и опрема публикација. Насловне стране одликује уједначени дизајн са фотографијама у боји, које су у другој и трећој књизи преузете из објављених ауторских радова и илуструју садржај зборника.

Радови су штампани редоследом којим су презентовани на скуповима. Не постоје издвојене тематске целине, али се може приметити да су најбројнији аутори међу историчарима и археолозима. Њихови текстови су претежно фактографски, те су опремљени бројним графиконима, скицама, снимцима локалитета и црно-белим фотографијама.

Историчари су се оријентисали на личне и породичне судбине обичних људи, док су археолози представили своја истраживања на локалитетима „Стари виногради” код Чуруга и „Пустара” крај Жабља. Остали аутори су писали о уметницима, спортистима, трговцима, земљорадницима, војним лицима, индустријалцима, свештенству и другим личностима које су рођене, живеље и стварале на територији насеља општине Жабалъ. Откривене су судбине појединаца који су давно заборављени, а били су важни за развој општине. У неким случајевима, представљене су завичајне личности од значаја за српску историју и културу у целини.

На крају трећег зборника налази се рад Варје Нешић под називом „Културна политика завичајне личности Чуруга – Петра Коњовића”. Кроз сећања и фрагменте из живота овог чувеног композитора рођеног у Чуругу ауторка је склопила мозаик о његовој улози у историји српске културе која превазилази локални значај.

Из радова се може сазнати обиље информација о културној историји Шајкашке области, структури народа који су је насељавали кроз векове, и пореклу људи који у њој живе данас. У зборницима су обухваћене све области живота заједнице, од просвете, економије, пољопривреде, спорта, културе и уметности, религије, до унутрашње политике, тако да је могуће пратити како су се дешавања на нивоу државе, политичка превирања и ратне стихије одражавале на судбину становништва малих места.

Стручњаци из различитих области бавили су се свеобухватним историјским развојем друштва на једном микропростору. Све већи број аутора у сваком наредном зборнику, који су излагали на научним скуповима „Историја насеља општине Жабалъ”, указује да постоји заинтересованост за културну историју овог краја у којем се може открити обиље занимљивих чињеница и карактера. Имени зборници, који су објављени као пратеће публикације скупова, у будућности би могли да послуже као полазна основа за израду монографије насеља општине Жабалъ. На крају зборника налазе се кратке радне биографије аутора.

Сузана Узелац

Општинска народна библиотека
„Вељко Петровић”, Жабалъ
suzanauzelac@yahoo.com

Митра Рељић, *Српска гробља на Косову и Метохији: унишћена споменичка и језичка баштина*
(Матица српска, Архив Косова и Метохије и Дом културе Грачаница; Нови Сад – Приштина – Грачаница 2025; друго, проширено издање; 598 стр.)

Од памтивека, код многих народа посебно се поштовао култ мртвих, и у вези с њим, сахрањивање мртвих и неговање гробља као светог места. Прве облике правне заштите гроба и гробница регулише римско право. Кривично дело *violatio sepulcri* (повреда гроба), кажњавано је високим новчаним казнама а у тежим случајевима и смртном казном, по службеној дужности или приватном тужбом. Током историје правна регулатива и институционална заштита гробља у свету постала је цивилизацијска тековина. У Републици Србији кривично дело *Повреда гроба* подразумева неовлашћено прекопавање, рушење, оштећење или грубу повреду гроба или другог места где је преминули сахрањен. Спада у групу кривичних дела против јавног реда и мира и њиме се примарно штити поштовање покојника и њихов спомен, али и чланови породице и пријатељи од душевних патњи, повреде верских осећања, обичаја и моралних норми, као и јавност коју овакво дело узнемирава и саблажњава. Санкционисано је чланом 354 Кривичног закона: „Ко неовлашћено прекопа, разруши, оштети или грубо повреди гроб или друго место у којем се умрли сахрањује, казниће се новчаном казном или затвором до 3 године. Иста казна прописана је и за особу која неовлашћено уништи, оштети, уклони или грубо повреди надгробни споменик или друго обележје умрлом лицу. Уколико су овим делом остварена обележја неког тежег кривичног дела, учинилац ће се казнити за то теже кривично дело”.¹

На територији Косова и Метохије не постоји јединствен годишњи извештај ни јединствена статистика о тачном броју осуђујућих пресуда и новчаних казни за оштећења гробља. Број оваквих казни је релативно мали у односу на учесталост инцидената

и евидентно стање на терену, а регистровани случајеви решавају се кроз привођење и подношење кривичних пријава за дело „Оштећење гробља или посмртних остатака”. Још 2011. године мисија ОЕБС-а (OSCE) је проценила да су бројна гробља девастирана 1999. и 2004. године, да су последице оштећења још увек видљиве јер су надгробни споменици срушени или девастирани, те да је од укупно 392 православна гробља у свим деловима Косова (осим северног дела) 229 у лошем или врло лошем стању а да је само 46 у врло добром стању. У већини општина на Косову и Метохији обавеза одржавања гробаља је предвиђена статутном, али ретко која општина издваја константна средства за ту намену... Уништавање српских гробља на Косову и Метохији се, међутим, наставило до данас. И после 27 година од рата, евидентирају се инциденти. Између осталих, 13. децембра 2025. порушени су надгробни споменици породице Јаковљевић на Новом православном гробљу у Племетини код Обилића, 11. септембра 2025. оскрнављена је једна од две капеле на Православном гробљу у Приштини, 8. фебруара 2026. на Српском гробљу у Скуланеву код Липљана поломљена је ограда, оскрнављен гроб недавно преминулог Ивице Талића и однета српска застава, на Православном гробљу у Ораховцу су ломљени и скрнављени крстови од 2022–2025, док је у Косовској Митровици преко Старог гробља изграђен пут.

Посматрајући доступне податке о тешком стању српских гробља на Косову и Метохији, могао би се испрва стећи утисак да је оно последица стихијског уништавања још од 1999. године, које је кулминирало током погрома 2004. Међутим, детаљнијом анализом извештаја појединих стручњака, посебно веома опсежног и детаљног истраживања проф. Митре Рељић, постаје јасно да је реч о континуираном, систематском и организованом уништавању српског културно-историјског наслеђа. Почев од НАТО бомбардовања

¹ *Службени гласник Републике Србије*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 и 94/2024.

појединих гробљанских локација, а затим и вандалским оштећењем и девастирањем гробља у градским срединама, посебно у напуштеним српским селима у албанском окружењу, све до мере потпуног затирања његовог постојања (преоравањем, закопавањем, поплочавањем и претварањем у депонију). Само почивање мртвих на простору Косова и Метохије, њихово бивствовање под надгробном плочом са српским обележјима смета онима који планирано и систематски желе да затру постојање тог имена и тог живота, у садашњем и будућем али и прошлом времену. Стога је ова монографија изузетно значајна из више разлога.

Условљен потребом хитне евиденције овако тешког стања, први и основни значај ове књиге је у памћењу страдања српског народа на простору Косова и Метохије, крајем XX и почетком XXI века, уништавањем његових гробља као његове културне и споменичке баштине. У недостатку озбиљних студија међународних институција надлежних за састављање таквих извештаја (осим оскудних извештаја појединаца и извештаја ОЕБС-а из 2011. године) али и недостатка конкретних и хитних мера заштите и спасавања домаће службе заштите културних добара, ова књига је извештач и сведок погубног вандализма албанских екстремиста. Својом исцрпном фото-документацијом и документационом евиденцијом уништених српских гробља Косова и Метохије (детаљно наведеном у другом делу књиге али и прилозима), сведочи и о страдању споменичке баштине и верских објеката српског (али и других народа) од стране албанских екстремиста.

Ова књига је и документ, потврда и сведочење о животу Срба у претходним вековима на овим просторима, из потпуно другог и често заборављеног угла. Књига, поред евиденције оштећености надгробних споменика, баштини и евиденцију њихове старости, симболике, орнаментисаности крстова, форме, боје и материјала вертикалних камених белега, хоризонтаних плоча и симболичких ознака, мотива и знамења, заветне везе предака, па и паганског наслеђа, материјалних могућности и социјалног статуса породица.

Значај ове монографије је и у евиденцији споменичке језичке баштине која је сачувана од потпуног уништења. Језик је увек био историјски документ постојања народа, његовог живота, размишљања, уверења, веровања, његових обичаја и традиције. У виду

података са надгробне плоче али и епитафа, који чине мали али посебан прозор у живот почившег у виду стиха, цитата или посвете у част преминуле особе. Анализом епитафа може се утврдити и стање духа појединца али и дух времена у коме се живело, као и значај појединца за окружење, његово порекло, захвалност породице, потреба покојника да буде сахрањен на тој земљи, духовност покојника и његове породице.

Посебна пажња у монографији посвећена је језику споменичких натписа. Ауторка предочава доминантну ћирилку грађију: „На отприлике хиљаду натписа долазе тек два-три исписана латиницом”... „уз спорадично јављање појединих елеманата предвукоске редакције писма”. Ауторка наводи да је присутан народни говор, као и (стерео)типичност текста, претежно кратка форма... Књига се бави анализом фонетско-фонолошког, морфолошког, синтаксичког нивоа натписа и правописним неправилностима. Према напмени ауторке, системска теренска истраживања ономастичког материјала на простору Косова и Метохије започета су 1975. у околини Дечана према писменим инструкцијама Павла Ивића. Књига баштини списак и анализу имена, презимена, надимака, па и занимања, наведених на надгробним споменицима. Анализом презимена дат је допринос праћењу структуре становништва, идентификацији читавих породица и њене бројности по подручјима. Ауторка се оградају од прецизирања учесталости појединих презимена у случају када је у посматраном подручју већ затечен велики број срушених и земљом прекривених споменика. С друге стране, анализа и попис имена, пружа посебан поглед на присутност хришћанских, календарских народних, имена словенског и несловенског порекла. Овај рад омогућава допуну *Речника личних имена код Срба* ауторке Милице Грковић, јер открива још 65 имена (31 мушко и 34 женска) која *Речником* нису обухваћена.

Проф. др Митра Рељић, истраживач, аутор и приређивач ове монографије, приступила је педантно, прецизно и предано истраживању, систематизацији података и приређивању књиге. Предговором објашњава мотивацију и лична искуства са којима је приликом истраживања била суочена, уводећи читаоце у структуру истраживања и изнетих података, али и измена које су настале проширеним издањем. Обимни подаци и фото-документација уништених споменика и споменичких

натписа на гробљима Косова и Метохије сложени су и приказани по општинама. Она дефинише злочин, мотивацију починилаца, одлике континуитета вршења, те удруженост с другим врстама злочина према Србима на Косову и Метохији. Подсећа и на излагање министра иностраних послова Републике Србије, на седници Савета безбедности УН, 21. августа 2015, да „на више од 50 српских гробаља не постоји ниједан читав споменик”. Ауторка набраја и пропусти српских власти, непредузимањем потребних радњи да се одлучно и упорно захтева обустављање свих ових облика вандализама, утврди затечено стање и предузму озбиљнији покушаји да се гробља обнове. Притом, уверена да пред призорима страдања и вандализма према православном, али и католичком и јеврејском споменичком наслеђу, народи многих земаља, упркос политици својих влада, не би остали равнодушни и пасивни. Проф. Рељић на крају свог истраживања закључује да „уништавање српских гробаља на Косову и Метохији, по размерама, бруталности и систематичности, превазилази досад забележене појаве те врсте”. Напомиње и да је овом књигом обухваћен само мали део уништеног споменичког наслеђа на српским гробљима Косова и Метохије, те да би за обухватније представљање било потребно десетине томова. Такође и да је циљ овог истраживања указивање на неповратно изгубљено језичко и ономастичко богатство, и подстицање сваког стручњака да по мери своје струке и својих могућности „учини све да се та реалност измени”. На питање зашто нам их затиру, одговор проф. др Митре Рељић је јасан: „Гробља су најпоузданији сведок вековног трајања српског народа на Косову и Метохији и најважнија тапија српског идентитета косовско-метохијског простора”.

Свако ко буде проникао у садржину ове књиге осетиће дивљење посвећености

ауторке овако обимном, дугогодишњем и одговорном послу, али и снази коју је имала да се током целог истраживања, у тишини и небезбедности девастираних гробаља, избори са личном тугом и суочи са последицама и размерама мржње и вандализма према мртвима и споменичким обележјима умрлих.

Читалац ове монографије не може да не буде дубоко ганут тешким стањем српских гробаља на Косову и Метохији, призорима најтежег уништавања, затирања и нестајања. Али и да се запита шта смо све и зашто, као народ, пропустили да учинимо да се оволика штета, ако не предупреди а оно бар умањи. Размера и тежина косовско-метохијског страдања, личног, националног и културног, можда могу да оправдају немогућност народа да правовремено заштити и ове облике споменичког наслеђа али не могу нас, као народ, трајно амнестирати памћења и обавезе стараша и о гробљима почивших предака – чувара личног, верског и националног идентитета, историје, трајања и славне прошлости.

Да није велика потреба да се ова књига објави узрокована алармантном ситуацијом и високим степеном страдања народа и културне баштине на Косову и Метохији, да није вандализам начинио ненадокнадиву штету по културно и споменично наслеђе Срба, анализа гробљанског културног наслеђа на Косову и Метохији била би веома занимљиво и драгоцено документовање трајања српског националног и верског идентитета. Све што је тај потпуни приказ оштетило или затрло, неповратно га је бацило у заборав. Стога је ова монографија подухват вредан дивљења и захвалности. У име прошлости и почивших који су ту прошлост и сахрањени чували, и зарад будућности коју смо, упркос искушењима, дужни да сачувамо.

Лела Марковић, Београд

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

НЕНАД АНЖЕЛ (Ћуприја, 1978). Мастер историчар.

Дипломирао историју на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (2012). На Филозофском факултету у Нишу завршио мастер студије и одбранио 2015. мастер рад *Дипломатска активност Милована Миловановића у анексионој кризи 1908/1909. године*. На Департману за историју Филозофског факултета у Нишу похађао докторске студије. Тема докторске тезе: *Бугарска и Србија (1908–1912). Политички односи*. Област интересовања: историја рударства, историја дипломатије и међународних односа, српско-бугарски односи крајем XIX и почетком XX века.

Важније књиге: *Сењски рудник и Равна река од оснивања до почетка друге светске ратне*, Ресавица 2021.

КОНСТАНТИН ДРАГАШ (Београд, 1993). Научни сарадник у Балканолошком институту Српске академије наука и уметности.

Основне студије историје завршио је 2016. на Катедри за Општу историју XIX века на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Политичке идеје Париске комуне 1871*). На истом факултету и мастерирао 2017. (*Швајцарска искуства српских интелектуалаца: 1864–1914*). Такође, на Одељењу за историју је 2024. одбранио докторску тезу (*Италија и српско питање 1911–1915*). Од 2018. године запослен је као истраживач-приправник у Балканолошком институту САНУ, на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Области истраживања и истраживачке теме: политичка историја Европе, европских империја/нација и Балкана у XIX и XX веку; историја дипломатских односа Србије и Италије; српско-италијански односи у XIX и XX веку; италијански иредентизам; компаративна историја идеологија политичких странака на Балкану 1870–1918; италијански национализам; српско-француски културни и дипломатски односи; историја српског народа у Далмацији, Кнежевини/Краљевини Србији, Аустроугарској од 1804. до 1914; историја српских политичких странака од 1881. до 1918; идеје, облици, карактеристике, историјат револуционарне европске емиграције XIX века; историја политичких идеја (социјализам, либерализам, национализам) у контексту формирања идеологија модерне историје, културна историја, историја српске/европске штампе.

ПРЕДРАГ КОМАТИНА (1984). Виши научни сарадник Византолошког института Српске академије наука и уметности.

Основне студије завршио 2008. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Докторирао 2012. на Катедри за историју

Византије Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (*Црквена историја Византије од 843. до 886*). Од 2008. запослен у Византолошком институту САНУ. Године 2014. изабран је за члана Управног одбора Српског комитета за византологију и члана Редакционог одбора *Зборника радова Византолошког института*. Бави се истраживачким радом у области политичке, друштвене и црквене историје српског народа у раном средњем веку, са доданим тежиштем на проучавању ране средњовековне историје Византијског царства и српско-византијских односа.

Важније књиге: *Црквена историја Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014; *Прве српске династије и порекло Немањића*, Београд 2018; *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021.

ИЛИЈА П. КУКОБАТ (Београд 1993). Научни сарадник у Институту за савремену историју.

Дипломирао је 2016, мастер рад одбранио 2017. и докторирао 2023. године на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду (*Ваздушни саобраћај у Југославији: 1945–1992*). Радио као волонтер 2018–2019. у Музеју ваздухопловства. У мају 2019. положио стручни испит у Народном музеју у Београду. Од 2019. до 2023. био стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у Институту за савремену историју, где је од 2023. и запослен. Аутор је више самосталних и коауторских радова из историје југословенског ваздухопловства.

МИЛАН Ј. КУТЛЕШИЋ (Ужице, 1984). Истраживач сарадник у Историјском институту у Београду.

Дипломирао на Одељењу за историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2008. (*Палмерстон и Источно питање 1821–1841*) где је и докторирао 2024. (*Велика Британија и Грчка револуција: 1821–1830*). У Историјском институту запослен од 2011. године. Област истраживања везана је за спољну политику Велике Британије према Србима, Османском царству и Балканском полуострву током XIX века, однос Велике Британије са Русијом и утицај које су друштвене промене у Великој Британији имале на британску спољну политику у XIX веку.

ДУШАНКА МАРКОВИЋ (Сански Мост, 1965). Музејски саветник у Музеју Града Новог Сада

Дипломирала 1989. на Институту за географију Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду (*Географски приказ села Лужани*). Од 1994. запослена у Музеју града Новог Сада, где је 2000. године стекла звање кустоса етнолога (хабилитациони рад: *Развој сарачког заната у Новом Саду са освртом на збирку алатија сарачког заната Музеја града Новог Сада*). Звање вишег кустоса стекла 2009. године (*Словни орнаменти на везеним текстилним предметима из збирке Музеја града Новог Сада*). Године 2017. стекла звање музејског саветника (*Српски свадбени обичаји у Војводини*). У оквиру Етнолошког одељења у Музеју Града Новог Сада задужена за збирке:

Домаћа радиност, Духовна култура, Пољопривреда и Рурална архитектура. Предмет интересовања и истраживања: историја, географија, етимологија и порекло породица.

Важније књиге: *Село моје Лужани код Санској Мосћи: монографија са родословом, њрецима и њојомцима*, Футог – Бања Лука 2014.

НЕМАЊА В. МИТРОВИЋ (Лесковац, 1994). Научни сарадник у Институту за савремену историју. Дипломирао и мастерирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Мастер рад одбранио је 2018. (*Јуџословенско-румунски односи: Сусрећи и разговори Јосипа Броза Тиша и Николаја Чаушескуа њоком 1969. и 1970. њодине*). Докторирао је 2023. на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Јуџословенско-румунски односи 1954–1968*). Од 2023. године ради у Институту за савремену историју.

Важније књиге: *Тишо – Чаушеску: њодине зближавања: јуџословенско-румунски односи: 1968–1970*, Београд 2020.

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ (Чачак, 1969). Музејски саветник Народног музеја Чачак.

Студије историје завршио на Одељењу за историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1997) где је и докторирао 2011. (*Модернизација балканској ѡрада у доба социјализма: ѡпример Чачка и Блајоевѡрада (1944–1989)*). Од 1997. запослен у Народном музеју у Чачку. Године 2006. године стекао звање вишег кустоса а музејског саветника 2015. У Народном музеју води збирке наоружања, војне опреме, униформи и застава. Предмет ужег научног интересовања: Југословенска војска у отаџбини у Другом светском рату.

Важније књиге: *Зайамњена ѡрошлосѡ: исѡиорија равноѡраца чачанској краја*. Књ. 1, *У ѡламену усѡјанка: раѡйна 1941. ѡгодина*, Чачак – Горњи Милановац 2002. (коаутор); *Зайамњена ѡрошлосѡ: исѡиорија равноѡраца чачанској краја*. Књ. 2, *Слеѡа мржња и крвава освесѡа: окуѡација и ѡрађански раѡи, 1942–1943. ѡгодине*, Чачак – Горњи Милановац 2003. (коаутор); *Манасѡири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак 2004. (коаутор); *Зайамњена ѡрошлосѡ: исѡиорија равноѡраца чачанској краја*. Књ. 3, *Аѡонија и слом: раѡине 1944. и 1945. ѡгодине*, Чачак–Краљево 2004. (коаутор); *Karneval и Gići: Sabor trubača 1961–2004*, Саѡак 2005; *Освесѡљавање исѡине: докуменѡи за ѡолиѡичку и војну исѡиорију Чачка*. Књ. 1, *1938–1941*, Чачак–Краљево 2006. (коаутор); *Соколи Чачка: 1910–1941*, Чачак 2006; *Кулѡурна ризница Чачка: од ѡраисѡиорије до савременој доба*, Чачак 2008; *Век сумње: релиѡиозносѡ у чачанском крају: 1886–2008*, Чачак 2009; *Црква Свеѡој Вазнесења Хрисѡвоој у Чачку*, Чачак 2011; *Модернизација балканској ѡрада: (1944–1989): комѡарайѡивна анализа развоја Чачка и Блајоевѡрада у еѡохи социјализма*, Чачак 2012; *Равна ѡора*, Београд 2014. (коаутор); *Звонко Вучковић: раѡйна биоѡрафија (1941–1944): расѡирава о ѡроблемима ѡрошлосѡи и саѡаѡњосѡи*, Београд 2015; *Драѡиѡа Васић: (1885–1945): и срѡиска национална идеја*, Београд 2016; *Злаѡо чейника и ѡарѡиизана-деконсѡирукција једној миѡи: финансије и оѡѡор окуѡаѡору у Србији и Јуѡославији 1941–1945*, Београд 2018; „Храбри” ѡарѡиизани и „зли”

чејници: студије о Србији у Другом светском рату: (1941–1945), Београд 2019; Споменица поинулих у ратовима 1991–2000. године са подручја Крајева, Крајево 2019; Мисија „Халијард”: ратна пројекта, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943–1944. године, Београд 2020.

Био-библиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Аврамовски, Живко 73–74
 Агбаба, Даница 143
 Адамовић, Мира 143
 Алагић, Мујо 134
 Алатри, Паоло (Paolo Alatri) 44, 68
 Алберти, Марио (Mario Alberti) 58
 Албертини, Луиђи (Luigi Albertini) 49, 61, 64–65
 Александар Карађорђевић 32–33, 35–36, 156, 159
 Алексић, Жив. Гл. 93
 Алексић Пејковић, Љиљана 45
 Амэндола, Ђовани (Giovanni Amendola) 64
 Андрејевић, Бора 134
 Анђелић, Марија 143
 Анжел, Ненад 27, 41, 165
 Аничих, Бранка 110, 116, 126, 142
 Антић, Олга 143
 Антић, Смиља 143
 Антонијевић, Војислав 63, 65
 Апић, Елио (Elio Apih) 45–46, 64
 Араницки, Нада 124, 130, 138–139, 142
 Арсенијевић, Матеј 94
 Арсенијевић, Милица 143
 Аспинал, Артур (Arthur Aspinall) 21
 Ацин, Мирјана 143
- Бабић, Јован 94
 Бадолџо, Пјетро (Pietro Badoglio) 66
 Бајић, Исидор 133
 Бајфорд, Џон Т. (John T. Byford) 92
 Баков, Јаша 158
 Бакстон, Харолд (гибралтарски епископ) 102
 Балагиони, Ана 114
 Балинт Митровић, Стеван 134
 Банац, Иво 92
 Банвил, Жак (Jacques Bainville) 55
 Бандели, Ђино (Gino Bandelli) 57
 Бандобрански, Милан 148
 Банчић, Милица 143
 Барије, Октавије (Ottavio Barié) 49
 Барнс, Томас (Thomas Barnes) 21–22
 Баровић, Владимир 159–160
 Барцилаи, Салваторе (Salvatore Barzilai) 46
 Батори Мишчевић, Драгица 132
- Бебек (породица) 125
 Бег, Драгутин 123
 Белеслин, Добрила 143
 Беловић Бернациковска, Јелица 135
 Бенеш, Едвард 49
 Бенини, А. (A. Benini) 65
 Бенка, Желмира 132, 134
 Бентам, Џереми (Jeremy Bentham) 22
 Берар, Виктор 50
 Бергамини, Алберто (Alberto Bergamini) 60
 Биговић, Радован 92–93
 Бикицки, Јован 134
 Бикицки, Радојка 143
 Билон, Бернхард фон (Bernhard von Bülow) 55
 Бисолати, Леонид (Leonida Bissolati) 49, 52, 58, 63
 Битон, Родерик (Roderick Biton) 16
 Бјанкини, Стефано (Stefano Bianchini) 45
 Бјелица, Невенка 127, 143
 Бјелица, Слободан 155–159
 Благојевић, Гордана 143
 Благојевић, Миомира 143
 Благојевић, Стака 143
 Блек, Џон (John Black) 22
 Близанац, Јелица 143
 Близанац, Миодрaг Миша 132
 Богуновић, Данијела 143
 Бодулић, Слободан 12
 Бођано-Пико, Еуђенио (Eugenio Boggiano-Pico) 66
 Божић, Анђелка 143
 Бозели, Паоло (Paolo Boselli) 53, 55, 57, 60
 Бојанић, Петар 93
 Борђезе, Ђузепе Антонио (Giuseppe Antonio Borgeese) 63–64
 Борис III од Бугарске 32
 Бошковић, Божидар 134
 Бревер, Дејвид (David Brewer) 18
 Брејк, Лорел (Laurel Brake) 21
 Брковић, Мирослава 143
 Броз, Јосип 75, 85–86
 Броум, Хенри Питер (Henry Peter Brougham) 21
 Букуров, Наталија 143
 Булић, Марија 114, 124, 126–128, 142

- Буловић, Иринеј 109, 113, 131, 136–138, 148
 Бурлица, Милица 124, 130, 143
 Бутинау, Мерила (Maryla Boutineau) 72
 Вајс, Катица 134
 Вакањац, Богданка 143
 Валенћик, Ана 143
 Валиани, Лео (Leo Valiani) 45, 50, 59, 64
 Валуси, Пачифико (Pacifico Valussi) 47
 Ванку, Милан 73
 Варнава (Петар Росић; патријарх) 97–98, 103
 Василије II (византијски владар) 12
 Васин, Горан 155–157
 Васић, Мара 143
 Васић, Милоје 12
 Велимировић, Николај (епископ) 91–106
 Вељковић, Снежана 143
 Вермезовић, Олга Оља 143
 Веселиновић, Јованка 143
 Весин, Милош 125
 Веснић, Миленко 67
 Ветори, Виторио (Vittorio Vettori) 60
 Виану, Тудор (Tudor Vianu) 75
 Вивантео, Анђело (Angelo Vivante) 46
 Виварели, Роберто (Roberto Vivarelli) 45, 49, 63
 Видаковић, Гордана 143
 Видовић, Бора 113
 Видовић, Жарко 94
 Вилари, Паскал (Pasquale Villari) 47, 57
 Виријевић, Владан 93
 Витали, Стефано (Stefano Vitali) 45
 Виткаи Кучера, Агота 133
 Владовић, Радојка 143
 Влаисављевић (породица) 121
 Војводић, Драган 12
 Војводић, Михаило 28, 30, 32
 Војновић, Љубица 131, 143
 Војкић, Зорица 143
 Војновић, Бора 122
 Војновић, Лујо 51–52, 57, 69
 Вордсворт, Вилем (William Wordsworth) 23
 Вошњак, Богумил 57
 Врањеш, Марија 143
 Врањеш, Светлана 126, 142
 Вујановић, Оливера 143
 Вујичин, Ђурђица 143
 Вујичић, Љиљана 143
 Вујкић, Зорица 143
 Вујовић, Милован 134
 Вук Бранковић 103, 105
 Вукасовић, Марија 124, 142
 Вукашиновић, Владимир 113
 Вуковић, Мирослава 143
 Вуковић, Снежана 143
 Вуковојац, Д. 98
 Вукосављев, Сава 133
 Вукосављевић, Сузана 121
 Вукосављевић, Татјана 134
 Вуцеља, Душанка 136, 143
 Вуцеља, Сава 121
 Вучевић, Милош 138
 Вучић Перишић, Тома 103
 Вучковић, Војислав Ј. 59
 Вучковић, Нада 143
 Габелић, Смиљка 12
 Габрић, Даница 143
 Габрић, Евица 143
 Гаврило (Дожић; патријарх) 93, 102, 104–105
 Гавриловић Коран, Милена 143
 Гавриловић, Владан 155–157, 159
 Гавриловић, Милена (поф. Шурдоња) 112–113, 122, 134, 142
 Гавриловић, Мирјана 143
 Гал Уберти, Г. (G. Gall Uberti) 47
 Галоња, Вида 116, 143
 Гарабандић, Јован 159
 Гарибалди, Ђузепе (Giuseppe Garibaldi) 47
 Гарин, Еуђенио (Eugenio Garin) 44
 Гаспари, Пјетро 55
 Гвераци, Франческо (Francesco Guerrazzi) 57, 59
 Гизлери, Архађело (Arcangelo Ghisleri) 65
 Гиљановић, Роберто (Roberto Ghiglianovich) 61–62, 69
 Глишић, Немања 71
 Говен, Августе (Auguste Gauvain) 66
 Гојевић, Љуба 143
 Гојић, Ђорђе 150
 Гојковић, Маја 112–113, 142
 Гојковић, Савка (поф. Красавац) 109, 112–113, 118, 120, 122, 124, 126, 129, 131–133, 135, 139, 142–143
 Голубовић, Звонимир 149
 Голубовић, Марија 130, 143
 Греј, Чарлс (Charles Grey) 21–22
 Григорије V (цариградски патријарх) 15, 17–18
 Гркинић, Радмила 120, 142
 Грковић, Милица 109–110, 134, 142, 163
 Гроза, Петру 75
 Гроздић, Борислав 94
 Грошо, Марија 143
 Грујић, Маја 133
 Грујовић, Драгица 116, 142
 Грумић, З. 138
 Губаш Турчан, Љубица 124–125, 130–131, 143
 Гулић, Милан 73
 Дабановић, Момчило 134
 Давидовић, Катарина 143
 Даинели, Ђото (Giotto Dainelli) 57
 Дамјанов, Јорданка 143
 Данев, Стојан (Стојан Данев) 34
 Де Вити ди Марко, Антонио (Antonio de Viti di Marco) 60, 64

- Де Каро, Гаспаре (Gaspere De Caro) 44
 Де Феличе, Ренцо (Renzo De Felice) 63, 67
 Деак, И. 81
 Девић, Бранка 143
 Дејановић, Мирјана 143
 Делић, Зорка 138
 Демур, Мариса (Marysa Demoor) 21
 Дивњак, Сава 121
 Диздаревић, Љиљана 110, 142
 Димитријевић, Бојан Ј. 72, 74, 86
 Димитријевић, Бранислава 143
 Димитријевић, Немања 147
 Димитров, Бранка 143
 Димић, Гордана 122
 Димковски, Смиљана 143
 Динић, Олга 122
 Диоклецијан Гај Аурелије Валерије 10–12
 Дицков, Мирјана 118, 143
 Добановачки, Јован 159
 Добречић, Филип 66
 Добровић, Страшимир 32
 Дожић, Гаврило → видети: Гаврило (Дожић)
 Дожић, Љиљана 155–156
 Драганеску, Емил 86
 Драгаш, Константин 43, 69, 165
 Драгин, Гордана 114
 Драгишић, Марија 143
 Драгишић, Петар 86
 Дрљача, Љуба 143
 Дроц, Никулае (Niculae Droc) 88
 Дудан, Алесандро (Alessandro Dudan) 43, 57, 62, 69
 Бекић, Катица 143
 Ђокановић, Милован 85
 Ђокић, Вера 109–110, 142
 Ђокић, Нада 143
 Ђокић, Теодора 143
 Ђолити, Ђовани (Giovanni Giolitti) 49, 67
 Ђорђе Карађорђевић 35
 Ђорђевић, Димитрије 30–31, 41
 Ђурађ Бранковић 158
 Ђурак Клајић, Богиња 143
 Ђурђев, Петар 134
 Ђурђевић Димић, Гордана 133
 Ђурић, Ђорђе 27
 Ђурић, Јелена 143
 Егерић, Љубинка 143
 Екмечић, Милорад 45
 Енахе, Ђорђе 94
 Ерентал (барон) 34
 Ерић, Добрица 131
 Живановић, Мара 143
 Живковић, Милосава 118, 129, 142
 Живојиновић, Драгољуб Р. 44–45, 66, 68
 Жутић, Никола 92
 Загорац, Весна 143
 Заимовић, Новка 143
 Заноти Ђјанко, Умберто (Umberto Zanotti Bianco) 51–52, 58, 65
 Зарић, Вера 134
 Зарић, Драгослава 143
 Зафировић, Стојан 148
 Захарију, И. 75
 Зековић, Милан 157–160
 Зиројевић, Весна 143
 Златапер, Шипио (Scipio Slataper) 47
 Златић, Радојка 143
 Зличић, Јулијана 129, 143
 Зличић Тапавички, Јелисавета 143
 Зорец, Зорица 143
 Зорић, Симеон 158
 Зубац, Перо 123, 131
 Зундхаузен, Холм 92
 Зуцајић, Јелена 143
 Иванић, Делфа 138
 Ивић, Павле 163
 Ивков, Катица 124, 142
 Ивковић, Злата 143
 Ивковић, Лепосава (Лепа) 112, 127, 142
 Ивковић, Петар 158
 Илић, Ангелина 143
 Илић, Милутин Гучанин 98
 Илић, Михаило 67
 Илић Јојић, Мара 143
 Иљин, Иван Александрович 94
 Имброњев, Весна 118, 143
 Имброњев, Љубица 144
 Импарато, Фредерико (Frederico Imperato) 45
 Имperiјали, Гуљелмо (Guglielmo Imperiali) 63
 Ипсиланти, Александар 15, 17–19, 24
 Иринеј (Буловић) → видети: Буловић, Иринеј
 Јаковљевић (породица, Племетина, Обилић) 162
 Јаковљевић, Силуана 144
 Јаконић, Радмила 114, 142
 Јанић, Ђорђе Ј. 95
 Јанић, Ч. 88
 Јанковић, Драгослав 60, 63
 Јанковић, Мића 133
 Јанковић, Томка 144
 Јанчић, Гордана 144
 Јањић, Војислав 93, 101
 Јелавић, Иво 45
 Јеличић (породица; Брус) 35
 Јеличић, Радмила 144
 Јовановић, Божица 144
 Јовановић, Васа 61, 63
 Јовановић, Јован Змај 131
 Јовановић, Лука 148
 Јовановић, Љубомир 33, 35
 Јовановић, Михаило (митрополит) 103

- Јовановић, Нада 144
 Јовановић, Невенка 144
 Јовановић, Паулина 144
 Јовановић, Смиља 127, 143
 Јовић, Рајко 133
 Јовић, Стана 142
 Јока, Катарина (Kaĥa) 124, 142
 Јокановић, Босилџка 144
 Јоцић, Владимир 121
 Јоцић, Дејан 121
 Јоцић, Мирослава 12
 Јоцић, Ненад 121
 Јуришевић, Мара 144
 Јуришић, Мира 157
- Кавур, Камило (Camillo Cavour) 55, 57
 Каију, Жозеф 56
 Кајтез, Илија 94
 Калајић, Радош 134
 Калања, Драшко 125
 Каличанин, Милош 96–100, 104–106
 Капор, Љиљана 142
 Карађорђевић, Александар 122
 Карађорђевић, Линда 122
 Карађорђевић, Павле (кнез) 93
 Карађорђевић, Томислав 122
 Карађорђевићи 97–98, 103
 Карол (краљ) 38
 Касапиновић, Мара (пољ. Чиплић) 160
 Каслреј, Роберт Стјуарт (Robert Stewart Castlereagh) 18–19
 Каталан, Тулиа (Tullia Catalan) 54
 Катанић, Драган 159
 Катанић, Ксенија 159
 Катарина Велика (руска царица) 158
 Катић, Милош 156
 Катић, Нада 144
 Кашиковић, Слободанка 133
 Кваљаријело, Гаetano (Gaetano Quagliariello) 44
 Кекић, Бранка 144
 Келбл, Јованка 122, 132, 143
 Кенђур, Нада 144
 Керцин, Александра 144
 Керцин, Мирјана 144
 Кечић, Милан 134
 Кизић, Зора 144
 Кијаметовић, Михајло 147–148
 Килиндер, Чарлс Л. (Charles L. Killinger) 44
 Кјала, Луиђи (Luigi Chiala) 55
 Клашња, Биљана 130, 144
 Кљајић, Драгана 130, 142
 Кнежевић, Јасмина 157–160
 Кнежевић, Љиљана 134
 Ковач, Данило 151–152
 Ковачев, Велинка 112, 120, 136–137, 142
 Ковачев, Мирјана Сремица 144
 Ковић, Милош 92
- Козма, В. 81
 Колаковић, Раденка 144
 Колбас, Милан 134
 Колона де Чезаро, Ђовани Антонио (Colonna di Cesarò) 54–57, 64
 Колриџ, Семјуел Тејлор Колриџ (Samuel Taylor Coleridge) 23
 Коматина, Предраг 9, 11–13, 165–166
 Константин VII Порфирогенит 11
 Константиновић, Михаило 99
 Коњовић, Милан 134
 Коњовић, Петар 161
 Корси, Карло (Carlo Corsi) 50
 Косина, Милица 144
 Костић, Катарина 144
 Костић, Љубица 109, 144
 Костић, Петар 148
 Костић Кузмановић, Миљана 122, 133
 Крајновић, Радмила 116, 143
 Кризман, Богдан 63
 Крнета, Данка 144
 Кроче, Енрико (Enrico Croce) 47
 Крсмановић, Б. 11–12
 Крстић, Даница 144
 Крстић, Радмила 144
 Крстић, Ружа 144
 Крунић, Чедомир 72, 74, 76–77
 Кузмановић, Љиљана 134
 Кузмановић Костић, Миљана 112, 142
 Кузмановић Цветковић, Јулка 12
 Кукобат, Илија П. 71–72, 74, 78–79, 81, 87, 89, 166
 Кунић, Едита 144
 Куруцин, Татјана Тања 144
 Кутлешић, Милан Ј. 15, 24, 166
 Кутлешић, Миланка 109–110, 142
 Куци, Марко (Marco Cuzzi) 63
- Лазар Хребелановић 91, 93, 105–106
 Лазукић, Б. 118
 Лакић, Софија 126–127, 142
 Лалошевић Белић, Јелисавета 144
 Ланчушки, Емилија 144
 Латиновић, Горан 153–154
 Латиновић, Жељко 122
 Латиновић, Савка 124, 129–130, 142
 Лезечев, Милка 144
 Летић, Стојанка 144
 Литберт од Камбреа (епископ) 9–13
 Ломброзо-Фереро, Ђина (Gina Ferrero-Lombroso) 59
 Ломпар, Растко 92
 Лубардић, Богдан 92, 94, 101
 Луј Филип I 31
 Лукић, Слађана 144
 Лупи, Еуђенио (Eugenio Lupi) 58
 Лучић, Софија 144

- Љотић, Димитрије 92
Љубинковић, Бориша 134
- Маглић Лозић, Невенка Нена 114, 122, 129, 136, 143
Магрини, Лучано (Luciano Magrini) 66
Мазовер, Марк (Mark Mazower) 18
Мајин, Јованка 144
Максимовић, Десанка 131
Максимовић, Љубомир 11–12
Максимовић, Тома 138
Малетић (породица) 121, 133
Малетић, Дара (рођ. Попов) 112–114, 124, 129–130, 132–133, 136, 138–139, 142
Малетић, Ђорђе 113
Малетић, Марица 124, 144
Малешевић, Лео 122
Малешевић, Марија 144
Малуцков, Бојана 144
Мандић, Здравко 134
Маненти, Ђузепе (Giuseppe. L. Manenti) 54
Манојловић, Љубинка 144
Мантегаца, Вико (Vico Mantegazza) 48
Маранели, Карло (Carlo Maranelli) 48–58, 61–63, 65
Марасовић, Милка 144
Марија Карађорђевић 159
Маријански, Ванда 132
Марини, Ђузепе (Giuseppe Marini) 59
Маринковић, Драгослав 12
Марић, Јулка 144
Марић, Милан 134
Марјановић, Данијела 144
Марјановић, Милан 44
Марјановић Душанић, Смиља 11
Марковић, Душанка (рођ. Миланко) 107, 135–136, 144–145, 166–167
Марковић, Живко 134
Марковић, Лазар (Lazare Marcovitch) 58, 61–62, 64–65
Марковић, Лазар 134
Марковић, Лела 164
Марковић, Марко 147
Марковић, Славица 144
Марнс, Томас (Thomas Barnes) 21
Мартиновић, Катарина 112, 144
Матавуљ, Милан 134
Матасару, Даниела (Daniela Mătăsaru) 86
Матић, Јелица 144
Махмуд II (султан) 15, 17–18
Мачини, Ђузепе (Giuseppe Mazzini) 47, 57, 66
Машић, Љиљана (рођ. 1954) 144
Машић, Љиљана (рођ. 1959) 144
Медаковић, Богдан 62
Мелентије (Павловић) → видети: Павловић, Мелентије
Месарош, Јанош 134
Мештровић, Иван 63
- Мијатовић, Јулка 144
Мијатовић, Корана 125
Микашиновић, Ружица 144
Микић, Даница 144
Микић, Олга 144
Мил, Џон Стјуарт (John Stewart Mill) 22
Милаков, Јелена 109–110, 142
Миланко, Душанка → видети: Марковић, Душанка
Миланков, Мирјана 144
Милер, Вилијам (William Miller) 63
Милидраговић, Гордана 144
Милијашевић, Небојша 134
Милић, Душанка 144
Милић, Љиљана 144
Милић, Милан Јагодински 134
Милић Солдатовић, Мирослава (Мира) 144
Милићевић, Душан 63
Милица Хребељановић 97
Мило, Енрико (Enrico Millo) 66–67
Милованов, Новка 144
Миловановић, Милован 27–29, 30–33, 35–41
Миловановић, Милош 125
Милошевић, Гордана 12
Милошевић, Лепосава 144
Милутинов, Исидора 144
Милутиновић, Коста 44
Милутиновић, Надежда 110, 142
Миљанић, Бојана 144
Миљевић, Катарина 157–160
Миљковић, Љубица 134
Миодраговић, Милован 113, 122
Мирковић, Мирослава 12
Мирковић, Недељка 144
Мирчић, Милорад 133
Мисироли, Марио (Mario Missiroli) 48
Митровић, Немања В. 71, 75, 78–79, 86, 89, 167
Митровић, Олга 144
Митровчан, Радинка 144
Митровчан, Ранка 128
Мићић, Ковиљка 134
Михаиловић, Љуба 47, 55
Михајлов, Милица 144
Михајловић, Мића 134
Михајловић, Нада 144
Михајловић, Станоје 61
Михалчић, Станоје 103
Мицић, Милан 155–159
Мишовић, Петар 133
Мишић, Олгица 144
Мојак, Петар 134
Мојић, Иванка 144
Мола, Виторио (Vittorio Molà) 65
Мондаини, Ђенаро (Gennaro Mondaini) 59
Монсаграти, Ђузепе (Giuseppe Monsagrati) 47
Монтелеоне, Ренато (Renato Monteleone) 45
Монцали, Лучано (Luciano Monzali) 54, 61–63,

- Моруцис, Деметри (Μοῦρουζης) 18
 Моруцис, Константин 18–19
 Мркајић, Слободанка Цица 144
 Мургашки, Невенка 144
 Мусолини, Бенито (Benito Mussolini) 63
 Мутић, Дренка Дрена 130, 144
 Мца, Дан Константин (Dan Constantin Măța) 86
- Наполеон Бонапарта 15, 23
 Настасијевић, Мирослав 131
 Небригић, Марија 144
 Недељковић, Слободан Бата 134
 Недомачки, Стана 144
 Немет, Ференц 159
 Нешић, Варја 159, 161
 Никић, Злата 144
 Никић, Олга 144
 Никола Петровић (кралј) 66
 Николај Велимировић → видети: Велимировић, Николај
 Николић, Вида 144
 Николић, Маја 11
 Николић, Н. 103
 Нилсен, Пер (Nielsen) 159
 Нинков, Нада 143
 Нистор, Јонуц (Ionuț Nistor) 86
 Нићифоровић Веселиновић, Славица 134
 Нишавић, Рале 123
 Новаков, Злата 144
 Новаковић, Ангелина 124, 127, 144
 Новаковић, Стојан 27–28
 Новарино, Марко (Marco Novarino) 57
 Новицки, Данка 134
 Новковић, Нада 144
 Нонин, Душан 134
- Његован, Исо 86
 Његован, Мара 143
 Њутн, Исак 21
- Обрадовић, Богданка (Богдана) 144
 Обрадовић, Милунка 144
 Обрадовић Јоветић, Душанка 144
 Обреновић, Раде 131
 Обрић, Милка 133
 Одениго, Армандо → видети: Ходниг, Армандо
 Ојети, Уго (Ugo Ojetti) 64
 Олах, Бела 134
 Орландо, Виторио (Vittorio Emanuele Orlando) 52, 63, 66
 Отић, Љубица 155, 157–158
- Павелић, Анте 152
 Павле (Стојчевић; патријарх српски) 128
 Павлов, Раде 134
 Павловић, Бојана 11
- Павловић, Војислав Г. 45
 Павловић, Мелентије (митрополит) 98
 Павловић, Милорад 138
 Палмароки, Роберто (Roberto Palmarocchi) 44
 Панић, Жарко 155–157
 Панић, М. 93
 Пантелеони, Мафео (Maffeo Panteleoni) 67
 Пантелић Панић, Смиља 144
 Пантић, Ирена Антонија 144
 Пањковић, Милица, рођ. Лукић 118
 Паприков, Стефан 31, 34–35
 Парезанин, Милан 134
 Парлато, Ђузепе (Giuseppe Parlato) 45
 Пасторели, Пјетро (Pietro Pastorelli) 63
 Патаи, Аранка 144
 Патрногић, Милица 86
 Пауновић, С. 97, 102, 104
 Пашић, Ивана 159–160
 Пашић, Никола 33, 35–36, 38, 56, 58–63, 65
 Педовић, Александар 134
 Пелегрини, Батиста (Battista Pellegrini) 59
 Перичић, Шиме 44
 Перкучин, Марија 144
 Перовић, Желько 92
 Петар II Карађорђевић 103
 Петар Карађорђевић 32, 35–36, 38, 60
 Петковић, Гордана 124
 Петковић, Радославка 144
 Петковић, Соња 116
 Петковић, Софија Соња 144
 Петрановић, Бранко 93
 Петровић, Александар Саша 132–133
 Петровић, Владимир 12
 Петровић, Вук 133
 Петровић, Лука 133
 Петровић, Милан 138
 Петровић, Миодраг 133
 Петровић, Михајло 81
 Петровић, Надежда 133–135, 138–139
 Петронијевић, Љиљана 144
 Пећанин, Вида 144
 Пивнички, Јасмина 144
 Пил, Ханс Јорген (Hans Jørgen Hansen Pihl) 159
 Пинтер, Видор 156
 Пириватрић, Срђан 11
 Пјевац, Јадранка 144
 Плавшић, Зора 142
 Пољак, Миланка, рођ. Радоњић 142
 Пољак Радоњић, Миланка → видети: Радоњић Пољак, Миланка
 Пољански, Милана 144
 Попадић, Радмила 144
 Попов, Ката 144
 Попов, Радослав 35
 Поповић (црногорски конзул) 55
 Поповић, Биљана 144
 Поповић, Вера 144
 Поповић, Гордана 134

- Поповић, Зорка 112, 114, 118, 120, 122, 124–125,
 127–128, 130–132, 139, 143
 Поповић, Јанићије 148
 Поповић, Никола 148
 Попржан, Боровој 134
 Попржан, Милан 134
 Порфирије (Перић; патријарх) 131, 148
 Поточњак, Франко 55, 58, 64
 Првуловић, Нада 142
 Предић, Урош 138
 Прецолини, Ђузепе (Giuseppe Prezzolini) 47,
 52–53, 57, 65
 Прибићевић, Светозар 66
 Проданић, Наталија 144
 Проданов, Живка 144
 Продановић, Верица 144
 Прокић, Светлана 112, 122–124, 128, 133, 139,
 142, 144
 Прокопић, Лоран 133
 Протић, Смиљана 144
 Прунић, Милан 133
 Пуач, Ирена 144
 Пижурица, Мато 123
- Радаковић, Борис 155
 Радаковић, Мирјана 144
 Радан, Лазар 152
 Радивојша, Љиљана 144
 Радисављевић, Катарина 155, 157, 159–160
 Радић, Радмила 11, 92–93, 101–102
 Радић, Сава 130
 Радица, Богдан 45
 Радованов, Тинка 144
 Радовановић, Оливера 142
 Радовић, Славица 144
 Радоева, Снежана 31
 Радојевић, Мира 93
 Радојчић, Војин 133
 Радојчић, Милица 144
 Радонић, Стоја 143
 Радоњић Пољак, Миланка 109–110, 112, 140,
 142
 Радукић, Љубиша 134
 Радулф (монах) 9, 12–14
 Радумило, Снежана 143
 Рађионери, Ернесто (Ernesto Ragionieri) 44
 Рајаков, Љубица 144
 Рајић, Делфина 99
 Рајић, Милан М. 45
 Рајков, М. 124
 Рајчећић, Владислав 157
 Рајчећић, Здравко 155, 157–160
 Ракић, Александра 133
 Раковић, Зорица 143
 Ракоција, М. 12
 Ракочевић, Јелена 144
 Рандељ, Јеврем 113
- Ранди, Оскар (Oscar Randi) 54, 61–62
 Ранков, Марија 127–129, 142
 Рансиман, Стивен (Steven Runciman) 17
 Ранчић, Душанка 118, 144
 Распаљези, Роберта (Roberta Raspagliesi) 55
 Растовић, Милица 129, 142–143
 Рафајловић, Невенка Нена 134
 Рељић, Митра 162–164
 Рибић, Дева 144
 Ризов, Димитрије (Димитър Ризов) 31, 37
 Рињано, Еуђенио (Eugenio Rignano) 51
 Рипарбели, Алфредо 54
 Ристић, Борка 119, 143
 Ристић, Михаило 58–61
 Ристовић, Милан 93
 Ром, Бранислава 144
 Рончевић, Нада 144
 Рончевић, Стана 124, 144
 Ружић, Драгана 72
 Руфини, Франческо (Francesco Ruffini) 55–56
 Рушкуц, Марта 144
- Сабадош, Маја 122, 143
 Савић, Александар 3, 11
 Савић, Драгана 144
 Савић, Нада 119, 126–127, 131, 143
 Савковић, Савка 130
 Сазонов, Сергеј 62
 Саландра, Антонио (Antonio Salandra) 45, 50
 Салвадори, Масимо Л. (Massimo L. Salvadori)
 44
 Салвемини, Гаetano (Gaetano Salvemini) 43–69
 Салимбени, Фулвио (Fulvio Salimbeni) 49
 Санминијатели, Донато (Donato Sanminiatielli)
 47, 55–56
 Свети Димитрије 9–10
 Свети Прокопије 12
 Свети Сава 92, 96, 103, 122–123
 Сегединац, Иван 159–160
 Сегедински, Верослава 144
 Секулић, Мирјана 144
 Серафима 143
 Сестан, Ернесто (Ernesto Sestan) 45
 Сикимић, Милица 144
 Силашки, Стојанка 144
 Силва, Пјетро (P. Silva) 60, 65
 Симин, Нада 144
 Симић, Светислав 30–34
 Симишић, Јово 77, 79, 88
 Симоновић, Милан 81
 Ситон-Вотсон, Роберт (R. W. Seton-Watson) 62,
 64, 66
 Скарпа, Ђино 55
 Скота, Антонио (Antonio Scottà) 49
 Сладек, Здењак 73
 Слијепчевић, Ђоко 17
 Смит, Ернест Ентони (Ernest Anthony Smith)
 22

- Смодлака, Јосип 44
 Соболев, Димитриј (Дмитрий Соболев) 80, 86–87
 Сортић, Новица 134
 Солдатовић, Воја 131
 Солдатовић, Јован 134, 157, 160
 Солдатовић Недељковић, Сенка 132
 Солић, Ида 144
 Сонино, Сидни (Sidney Sonnino) 43, 52–53, 56, 60, 62, 66–67, 69
 Сорел, Жорж (Georges Sorel) 48
 Спасојевић, Милица 122
 Спасојевић Калдесић, Блаженка 144
 Срђанов, Нада 112, 118, 120–121, 124, 128–129, 139, 142
 Сремац, Мирјана 122, 143
 Ставрахоглу (фанариот) 18
 Станков, Софија 144
 Станковић, Ђорђе 59
 Станковић, Наталија 144
 Станковић, Савка 130, 144
 Станковић, Сања 123
 Станојевић Кастори, Мирослава 145
 Стателова, Елена 33, 35
 Стевановић, Александра 145
 Стефан Војислав 12
 Стефан Лазаревић (деспот) 158
 Стефан Немања 13
 Стефан Немањић (Стефан Првовенчани) 99
 Стефан Урош IV Душан Немањић 99
 Стефановић, Олга 145
 Стил, Хенри Викхам (Henry Wickham Steed) 64
 Стиковић, Светлана 145
 Стоја, Љубица 143
 Стојадиновић, Бошко 133
 Стојадиновић, Милица Српкиња 131–132
 Стојаковић, Добринка 145
 Стојаковић, Момир 78
 Стојановић, Коста 48
 Стојановић, Љубомир 67
 Стојановић, Милева 145
 Стојков (штампари) 114
 Стојшин, Ната 145
 Стојић, Алекса 98
 Стојић Гашпаровски, Вера 122
 Страјнић, Мирјана 145
 Стренгфорд, Перси Клинтон (Percy Clinton Strangford) 18–19
 Ступарић, Ђани (Giani Stuparich) 47
 Субић, Марија 120, 136, 145
 Суботић 31
 Суботић, Драган 100
 Суботић, Јелена 112, 118–119, 145
 Суботић, Савка 108, 134
 Сулина, Јелена 145
 Супило, Франо 58–59, 69
 Тадић, Смиљка 126, 145
 Талић, Ивица 162
 Таљакоцо, Енцо (Enzo Tagliacozzo) 45–46
 Тамаро, Атилио (Attilio Tamaro) 43–44, 48, 52, 54, 56–57, 63, 69
 Тамбора, Анђело (Angelo Tamborra) 51, 64
 Танасин, Ђурђинка 145
 Танкова, Василика 35
 Танкосић, Вера 145
 Танкосић, Љубица 122
 Тапавица, Нада 110, 142
 Татареску, Стефан 73
 Татарски (породица, Жабаљ) 156
 Татарски, Богдан 156
 Татарски, Нада 118, 143
 Теодоровић, Пера 134
 Терзић, Славенко 45
 Тесла, Никола 134
 Тимеус, Руђеро (Ruggero Timeus Fauro) 47–48
 Тимотијевић, Милош 91–93, 96, 99, 102, 106, 167–168
 Титони, Томазо (Tommaso Tittoni) 31
 Тишма, Мирко 109, 113, 140, 145
 Тишма, Славка 110, 142
 Тодић, Невенка (Невена) 124, 130, 145
 Тодоров, Сава 121, 128, 134
 Тодоров, Славојка 112, 122, 124, 129–130, 134, 138–139, 142
 Тодоровић, Олгица 145
 Толомео, Рита (Rita Tolomeo) 61
 Томасео, Николо (Niccolo Tommaseo) 47, 66
 Томашевић, С. 104
 Томин, Олга 145
 Томић, Зорка 145
 Томић, Јован 61, 65
 Томић, Клара 134
 Томић, Марица 145
 Томсон, Хејди (Heidi Thomson) 23
 Торбица, Љиљана 145
 Торе, Андреа (Andrea Torre) 50, 63–64
 Тоси, Лујано (Luciano Tosi) 44, 63–64
 Тошев, Андреј (Андрей Тошевић) 30, 35–37
 Трговчевић, Љубинка 61
 Трескавица, Љубица 145
 Тривуновић, Петар 113
 Трифуновић, Душко 131
 Трифуновић, И. Ж. 96
 Трифуновић, Станко 155–160
 Трифуновић Бирчанин, Илија 99
 Трумбић, Анте 55, 63–65, 67
 Тубин, Владислава 116, 145
 Турукало Совтић, Радмила 134
 Туцаковић, Десанка 145
 Туцовић, Видоје 134
 Ђаловић, Батрић 122
 Ђеран, Верица 145
 Ђервани, Ђулио (Giulio Cervani) 55

Ћингари, Гаetano (Gaetano Cingari) 47
 Ћирић, Иринеј (епископ) 148, 150
 Ћирић Дуцин, Даница 145
 Ћопић, Бранко 131
 Ћуковић, Марија 157–160
 Ћуперка, Јоан (Ioan Ciupercă) 86
 Ћурчин, Бранко 113, 138
 Ћурчин, Светлана 145
 Ћурчић, Олга 145
 Ћурчић, Петар 134
 Ћурчић, Сава 121

Угрин, Мирослав 134
 Узелац, Александар 9–11
 Узелац, Милан Мића 134
 Узелац, Сузана 161
 Урбан, Анка 145

Фаин, Нада 145
 Фалко, Емилио (Emilio Falco) 46
 Фауро Тимеус, Руђеро (Ruggero Fauro Timeus)
 → видети: Тимеус, Руђеро
 Федерцони, Луиђи (Luigi Federzoni) 67–68
 Феда, Ева 122
 Фердинанд I од Бугарске (бугарски краљ) 27,
 31–37, 39–42
 Филиоу, Кристин Mej (Christine May Philliou)
 18
 Филиповић, Стефан 147
 Финокјаро, Бењамино (Beniamino Finocchiaro)
 46
 Форкапић, Милена 145
 Фоскари, Пјетро 43, 50
 Фрагин, Гордана (Ћица) 143
 Франђони, Андреа (Andrea Frangioni) 45–46,
 58
 Франк, Иво 62
 Франц Јозеф (цар) 34
 Фридјунг, Хајнрих 59

Хадсон, Дерек (Derek Hudson) 21
 Хајдер, Радмила 145
 Хајдуковић, Емилија 145
 Хајтл, Иван 131
 Хансен Пил (Hansen Pihl) 159
 Хартман, Лудо Мориц (Ludo Moritz Hartmann)
 51
 Хархаи, Јелица 145
 Хаџалић, Суба 132
 Хелцер, Хајнрих (Heinrich Gelzer) 12

Хил, Малколм Л. (Malcolm L. Hill) 87
 Хиндл, Вилфрид (Wilfrid Hope Hindle) 23
 Хинковић, Хинко 58
 Хитлер, Адолф 102, 152
 Ходниг, Армандо (Armando Hodnig) 57, 66
 Хорти, Миклош 149
 Хофмајстер, Адолф (Adolf Hoffmeister) 11
 Христов, Ванчо 134

Ћветић, Р. 101
 Ћветковић, Владимир Јб. 75, 79, 86, 102
 Ћвијић, Јован 32–33, 35
 Ћвикић, Јасминка 125
 Ћилиото, Луиђи (Luigi Ziliotto) 62
 Ћимбаљевић, Богданка 145
 Ћокос, Дионисиос 16

Ћавић, Ђорђе 133
 Ћалија, Маја 134
 Ћалић, Мари-Жанин 92
 Ћаушеску, Николај 85–86
 Ћекеревац, Стојанка 145
 Ћери, Фредерик Б. (Frederick B. Chary) 32
 Ћернин, Отокар (Ottokar Czernin; гроф) 61
 Ћехов, Антон 131
 Ћонкић Бугарин, Радојка 120, 143
 Ћубриловић, Ваца 45

Ћепина, Мира 145
 Ћорџ V (британски краљ; George V of the United Kingdom) 101

Шалоја, Виторио (Vittorio Scialoja) 61
 Шарчевић, Нада 130, 145
 Шевић, Божа 133
 Шепић, Драгован 44, 59, 63–65
 Шећеров, Каја 145
 Шиђанин, Бранислава 145
 Шишић, Фердо 45
 Шкипор, Богдан-Александру (Bogdan-Alexandru Şchîpor) 86
 Шкурањи, Аница 145
 Шокић, Божица 145
 Шолаја, Виторио 53
 Шолак, Живана 145
 Штефањик, Милан Растислав (Milan Rastislav Štefánik) 61
 Шуљманац Шећеров, Мирјана 112, 122–124,
 128, 131, 135, 139, 142
 Шућов, Софија 145

Регистар сачинио
Владимир М. Николић

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Албанија 46, 48, 67, 79
 Алмашка улица (Нови Сад) 109–110
 Алмашки крај (Нови Сад) 121
 Алмашко гробље (Нови Сад) 135
 Амстердам 84
 Андревље (Фрушка гора) 119, 135
 АП Војводина 113
 Арад 72
 Атина 16, 80–81, 83, 158
 Аустралија 115
 Аустрија 48–51, 53–56, 59, 63, 80, 115
 Аустроугарска 27–31, 33–34, 36–38, 40–41, 45–46, 52, 55–56, 61, 63–65, 68, 154
 Балкан → видети: Балканско полуострво
 Балканске државе 29
 Балканско полуострво 9, 11, 14–15, 17, 28–29, 36–38, 40–41, 49, 52, 58, 62, 75, 96, 101–102, 106, 153
 Банат 62
 Банија 118
 Бановина Хрватска 93
 Бањалука 109, 121, 138, 151
 Бар 64
 Барања 138
 Бари 44
 Баце (Топлица) 12
 Бачка 148–150, 155
 Бачка епархија 107–109, 111–114, 116, 120–125, 128, 130, 137–139, 142, 145–146, 148
 Бачка Паланка 115
 Бачка Топола 115
 Бачки Јарак 120
 Бачки Маглић 115
 Башаид 113
 Бегеч 120, 127
 Бејрут 78
 Белгија 49
 Бенковац 68
 Београд 10, 27–28, 30–33, 35–41, 45, 48, 67, 71–87, 89, 99, 101–102, 104–105, 107–109, 112–113, 115, 129, 138–139, 145, 147, 151
 Беоцин 115, 120, 133
 Беоцин (манастир) 138
 Берлин 31, 34, 36, 40–41, 151
 Бесарабија 17–18
 Беч 15, 20, 28–29, 31–34, 36, 38, 40–41, 63, 74, 80–81, 84, 151
 Бечеј 115, 149
 Бистрица (Нови Сад) 115
 Битољ 31, 98
 Биторај (Горски котар) 67
 Блиски исток 78
 Бођани (манастир) 150
 Бока которска 53
 Борово Село 121
 Босна 48, 53, 55, 62, 104, 152–154
 Босна и Херцеговина 27, 30, 34, 36, 40, 46, 108, 111, 117–118, 124, 130, 152–154
 Бохемија 58
 Брауна (логор) 147
 Брус 35
 Брчко 138
 Бугарска 9–12, 14, 27–31, 33–36, 38, 40–42, 55–56, 80, 101–102
 Будимпешта 34, 72–73, 76, 82, 86, 71–80, 82–74, 87, 89, 149
 Булбулдер (Београд) 105
 Валона 50, 54, 67
 Варварин 115
 Вардар 12
 Варшава 73
 Ватикан 93
 Велес 30
 Велика Британија 19, 21–23, 44, 46, 101
 Велико Градиште 83
 Венеција 74, 88–89, 152
 Верона 57
 Версај 61, 66, 93
 Ветерник 119, 133
 Византија 10–12, 14
 Вилово 149
 Вис 50–51, 54, 60
 Влашка 17–19, 22
 Војводина 115, 122–123, 126, 132, 149, 156, 159
 Врбас 115, 119
 Врдила (село код Краљева) 98, 100
 Врдник 118
 Врњачка Бања 129

Вршац 81, 115
Вуковар 109, 138
Вучитрн 147

Гардиновци 149
Гвинеја (Африка) 21
Глазгов 21
Гораждевац 118
Горица 52, 58, 64, 67, 81
Горњи Милановац 115
Горски котар 67
Госпођинци 149, 158–159
Грачаница 162
Грбавица (Нови Сад) 138
Гривац (код Кнића) 101
Грчка 15, 80, 115, 123, 128, 158
Гуча 98

Дабар (код Плашког) 121
Даблин 21
Далеки исток 40
Далмација 9–14, 43–45, 47–57, 61, 63, 65–69, 118
Дамаск 84
Данска 159
Дарданија 12
Дебар 30
Девин (Дуин, Италија) 64
Дејтон (САД) 154
Делиблато 118–119
Делта Дунава 16
Детелинара (локалитет у Чуругу) 160
Детелинара (Нови Сад) 136
Дечани 163
Драч 58
Дрина 153
Дрниш 68
Дубровник 51
Дуги оток 60
Дукља 11, 13
Дунав 16, 71, 73, 85

Ђердапска клисура 85–86
Ђурђево 149, 156–158

Европа 16–18, 22, 24, 28, 31, 36–37, 44, 47, 58,
71, 75, 78, 93, 95, 97–99, 100, 103–104
Единбург 21
Енглеска 23

Жабалъ 115, 118, 149, 155–160
Жабалъ (општина) 155–161
Жабалъ-пустара (археолошки локалитет) 158
Жабалъски протопрезвитерат 156
Жабалъски срез 156, 160
Жаочани (код Чачка) 98
Женева 61, 66
Жича (манастир) 97–98, 101–105
Жичка епархија 93, 96, 99–102

Загреб 66, 73–74, 77, 80–81, 84, 86, 88–89,
151–152
Задар 50, 58, 61–62, 66–68
Задарски округ 60
Закинтос 19
Закута (село код Краљева) 103
Западна Европа 78, 84, 101
Западна Немачка 85
Западна Украјина 16
Западни Срем 138
Земун 72, 74, 119
Зрењанин 109, 115

Ибар 13
Измаил (Украјина) 16
Израел 87
Исаврија (Мала Азија) 10
Истанбул 72, 84, 88–89
Истарска маркгрофовија 46
Источна Босна 152
Источна Европа 78
Источна Румелија 31
Источни Берлин 80
Истра 48–53, 56–58, 62–65, 67–68
Италија 31, 44–47, 49–55, 57–60, 62, 64–66,
68–69, 74, 84, 89, 123, 151–152

Јадранска обала 48, 57, 65
Јадранска област 45
Јадранске провинције 49
Јадранско море 11, 44–46, 48–50, 53, 56, 58–59,
62, 69, 67–68
Јазак 120
Јаша Томић (Банат) 121
Јаши (Румунија) 17
Јелен До 104
Јонска острва 19
Југоисточна Бачка 155
Југоисточна Европа 93
Југославија 44–46, 48, 52, 58, 64–66, 69, 71–80,
82–83, 86–87, 89, 92–93, 96, 101–104, 121, 154
Јужна Бачка 149
Јужна Морава 12
Јулијска Крајина 50, 65, 67–68

Кађеница (црква, пећина) 98–99
Каиро 78, 80–81, 84
Кајмакчалан 98
Каленић (манастир) 102
Камбре (Cambrai) (Енглеска) 9
Кан 21
Канада 115, 122, 125
Карлобаг 51
Карпати 71
Каћ 120, 125, 149
Кварнер → видети: Кварнерска острва
Кварнерска острва 50–51, 55
Кембриџ 21

- Кикинда 115
 Кипар 125
 Кисач 118
 Клиса (Нови Сад) 115, 120, 136
 Книн 68
 Ковачица 115
 Ковиљ 120, 131, 149
 Ковиљ (манастир) 150
 Констанца 74
 Копаоник 31–36, 41
 Коринт 10
 Корнат 60
 Корушка 62
 Корчулански архипелаг 52
 Косово 12, 91, 105–106
 Косово и Метохија 108, 111, 117–119, 128, 147, 162–164
 Косовска Митровица 148, 162
 Косовска улица (Нови Сад) 110, 120
 Косовски вилајет 46
 Котор 53, 58
 Крагујевац 114
 Краљевина Италија 44
 Краљевина Југославија 72, 91–93, 100, 105, 107, 148, 154
 Краљевина Румунија 76
 Краљевина Србија 30, 54
 Краљевина СХС 43, 66–67, 73, 107, 151, 154, 156, 158
 Краљево 99, 103, 121, 129
 Крањска 62
 Крка (манастир) 120
 Крушевац 32–33
 Крф 56, 60
 Кула 138
 Кучук-Кајнарци (Добруца) 20

 Лаодикија (Турска) 10
 Ластово 67
 Либија 44, 48–50
 Либурија 51–52, 57
 Ливаде (локалитет код Чуруга) 160
 Лидс (Енглеска) 21
 Лика 118
 Лим 104
 Липар (Бачка) 119
 Липарска острва 151
 Липљан 12
 Лок 149
 Лондон 17, 21–24, 44–45, 52–53, 56, 60, 62–67, 78
 Лошинь 50, 52, 60

 Љубљана 87, 151–152
 Љубостиња (манастир) 97

 Мађарска 123, 149
 Македонија 27, 28, 30, 36, 39, 147

 Мала Ремета 120
 Манастир Беочин 138
 Манастир Бојани 150
 Манастир Жича 97–98, 101–105
 Манастир Каленић 102
 Манастир Ковиљ 150
 Манастир Крка 120
 Манастир Љубостиња 97
 Манастир Преображење (Овчарско-кабларска клисура) 99
 Манастир Раваница 93
 Манастир Свети Наум 101
 Манастир Хиландар 121
 Манастир Рила 101
 Манчестер 21
 Мачкат 115
 Месина (Сицилија) 44
 Милано 47–48, 58, 74, 77, 84, 88–89
 Мирен (Горица) 81
 Мирковци (Хрватска) 138
 Млетачка република 17
 Мол (Бачка) 115
 Молдавија 16–19, 22
 Молфета 44, 54
 Монфалконе 151
 Москва 79
 Мошорин 149

 Надаљ 149
 Нежидер (логор) 147
 Независна Држава Хрватска 151–152, 154
 Немачка 23, 28, 31, 33–34, 36–37, 40–41, 93, 113, 115, 122, 125, 152
 Неретва 46, 55, 62
 Нијагара Фалс (Канада) 125
 Нирнберг 122
 Ниш 10, 12, 14, 32, 98
 Нишка епархија 12
 Нишка епископија 13
 Нови Бечеј 119
 Нови Карловци 113
 Нови Сад 82, 107–111, 113–116, 118–120, 123–130, 132–135, 137–141, 145–146, 148–150, 152, 155, 159, 162
 Ново Брдо 119
 Ново гробље (Нови Сад) 135
 Ново Насеље (Нови Сад) 120–121
 Новопазарски санџак 38, 46
 Нортклиф (Northcliffe) 64

 Обровац 68
 Овчарско-кабларска клисура 98–99, 104
 Овче Поље 10
 Одеса 15–16, 20, 24
 Омарска 138
 Опатија 151–152
 Оплепац 102–103
 Ораховац 162

- Осијек 135
Османско царство 15–18, 20, 22–24, 27–28, 37–38, 44, 147, 153
Отери Сент Мери (Ottery St Mary) (Енглеска) 23
Отрантски канал (Canale d'Otranto) 50
Охрид 13, 30, 91, 98, 101
Охридска архиепископија 11–12, 17
Опаци 128
- Пазин 51
Палагружа 67
Панонска низија 160
Панонски варварикум 160
Панчево 72
Париз 20, 55–57, 63, 67, 72, 78, 85, 88–89, 154
Пелопонез 17
Пераст 67
Петроград 34, 36
Пећка патријаршија 17
Печенога (код Краљева) 98
Пиза 44
Пландиште 115
Плашки 121
Племетина (код Обилића) 162
Плочник (Топлица) 12
Пожега 104
Поморавље 9
Поповица (Фрушка гора) 134
Праг 72–73, 80
Преображење (манастир; Овчарско кабларска клисура) 99
Прибој 104
Приједор 155
Прилеп 30
Приштина 83, 147–148
Прокупље 12
Прут (река) 16
Пула 50, 52, 54, 58, 64, 66
Пуља 49
Пустара (крај Жабља) 161
- Раваница (манастир) 93
Раковац 115, 120
Рапал (код Ђенове) 67
Расина 13
Раша (река) 53
Река 13
Република Србија 75, 123, 162, 164
Република Српска 114, 123, 153–155
Ријека 48, 50, 52–53, 57, 61–62, 65, 67–68
Рилски манастир 101
Рим 31, 45, 47–49, 53–55, 59, 61, 63–66, 74, 81, 88–89, 151
Ровињ 56
Рудо 138
Рума 118
Румелија 31
- Румунија 34, 37–38, 58, 71–75, 77–87, 89, 102
Румунска Народна Република → видети: Румунија
Русија 15–16, 20, 22–24, 30–31, 34, 36, 38, 40–41, 54, 58, 60, 92, 95, 121, 128
- Савојска краљевина 47
Салаш „137” (код Ченеја) 139
Салона 11
Санџак 38, 104
САО Крајина и Славонија 118
Сарајево 104
Свети Наум (манастир) 101
Северна Америка 23, 45, 101, 122, 128
Северна Македонија 107
Сента 115
Сердика (Софија) 10, 12
Сибир 159
Сибиу 77
Сириг 115, 149
Сирија 10
Сједињене Америчке Државе 44, 115, 123, 125
Скадарски вилајет 46
Скопље 12, 30
Скрадин 68
Скуланево (код Липљана) 162
Славонија 48, 62, 118, 138
Сланкамен 118
Словенија 55, 62, 65, 123
Совјетски Савез 75–76, 79
Солун 9–12, 14, 28, 74
Софија 29–35, 37–39, 73, 80–83
Сплит 48, 58, 62, 67
СР Југославија 87, 118, 123
Србија 9, 12–13, 27–33, 35–36, 38–50, 52–56, 58–64, 66, 68, 72, 88, 92–93, 95–96, 102, 104, 107, 113–114, 116, 120–122, 127, 138, 152–153
Србобран 115, 149, 155
Срем 138
Сремска епархија 120
Сремска Каменица 115, 119, 134, 136, 138
Сремска Митровица 115
Сремски Карловци 125, 138
Стара Моравица 115
Стара Србија 28, 147
Стари виноград (локалитет, Чуруг) 156, 158, 160–161
Стари Лец 119, 138
Стари Сивац 149
Стразбур 72
Струма 30
Суботица 115, 119, 138
Сурчин 81
Сушак 51
Сушац 67
СФР Југославија 82–83, 86, 108–109, 117–118, 123, 140

- Телеп (Нови Сад) 120
 Темерин 115, 118, 149
 Темеринска улица (Нови Сад) 130
 Темишвар 75, 87, 89
 Тирана 79–80, 86
 Тител 149, 155
 Топлица 9, 12–13
 Трг галерија (Нови Сад) 135
 Тренто (Јужни Тирол) 54, 57
 Трст 46–49, 51–52, 54–55, 57–58, 62, 64–67, 74
 Турн Северин 81
 Турска 23, 30, 34, 38, 41, 158

 Ћићарија 52
 Ћуприја 96

 Угарска 10, 55, 149
 Удине 52, 58, 67
 Украјина 16
 Улица Драгослава Аврамовића (Нови Сад) 110, 130
 Улица Змај Огњена Вука (Нови Сад) 126
 Улица Париске комуне (Нови Сад) 110
 Успенско гробље (Нови Сад) 135
 Учка 52–53, 67

 Фалодон (Енглеска) 22
 Фекетић 120
 Фенер (Цариград) 18
 Фиренца 44–45, 51, 54
 ФНР Југославија 74–76, 78, 80–81
 Франкфурт 78, 81, 84, 125
 Француска 15, 21, 23, 44–45, 57, 102, 104, 123, 125, 152
 Фрушка гора 118, 133
 Футог 136

 Хабзбуршка монархија 17, 156
 Хановер 113

 Херцеговина 48, 62, 154
 Хиландар (манастир) 121
 Хисар (Прокупље) 12
 Ховик (Енглеска) 22
 Хрватска 48, 55–56, 60, 62, 67, 108, 111, 117–118, 121, 123–124, 130, 151–152

 Цариград 10, 12, 15, 17–20, 29, 32, 41
 Царска Русија 92, 95
 Централни Балкан 11–12
 Црвенка 112
 Црес 52, 60
 Црна Гора 46, 49, 53–55, 61–62, 66–67, 114, 123
 Црно море 23

 Чаглавица 147
 Чачак 91, 106
 Чачански крај 92, 96
 Челарево 115
 Ченеј 131, 133
 Чока 118
 Чурлак (Churlak) 160
 Чуруг 115, 138, 149, 156, 158–161

 Шабац 115
 Шајкаш 119, 149
 Шајкашка 155–157, 160–161
 Шајкашки округ 149
 Шамац 138
 Шангај (Нови Сад) 120
 Шарвар (логор) 121, 124, 138
 Швајцарска 63, 115, 123
 Шибеник 60, 68
 Шид 119
 Шилопај (Г. Милановац) 97
 Шолта 60
 Штајерска 62

 Регистар сачинио
 Владимир М. Николић

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Майице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Майице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћиричним писмом.

Зборник Майице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Майице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Майице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Майице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензена и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензена непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Майице српске*

за историју рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесени рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Матњице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Матњице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Proceedings of Matica Srpska for History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Proceedings of Matica Srpska for History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Proceedings of Matica Srpska for History is published twice a year.

Publishing in *Proceedings of Matica Srpska for History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Proceedings of Matica Srpska for History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Proceedings of Matica Srpska for History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Proceedings of*

Matica Srpska for History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Proceedings of Matica Srpska for History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Proceedings of Matica Srpska for History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the authorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Proceedings of Matica Srpska for History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Proceedings of Matica Srpska for History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Proceedings of Matica Srpska for History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Proceedings of Matica Srpska for History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЦИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **npavlovic@maticasrpska.org.rs** или **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Никола Павловић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад*. (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажета**к на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 3 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод**.

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као фуснота. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима који су на различите начине допринели настанку рада.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.”.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље”.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто”. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто”, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правовису српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети” користи се скраћеница „вид.”, а за „упоредити” се користи скраћеница „упор.”.

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **npavlovic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: *Nikola Pavlović, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000* (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 3 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

THANK-YOU NOTE

The thank-you note is written as a separate section. This note provides information on the research done before the work was offered for publication, on the financier of that research, as well as gratitude to the persons who contributed to the creation of the work in various ways.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long

journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.

3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.
5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правопис српскога језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

TRANSLATED
Olivera Krivošić

Матица српска

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса:

Телефон:

 Е-адреса:

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

е-mail: **npavlovic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsi@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

МАТИЦА СРПСКА

НЗ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју
издаје Матица српска

Издаје двапут годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798

E-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs; zmsi@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/
zbornik-matice-srpske-za-istoriju/

Proceedings of Matica Srpska for History published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: +381 21 6615798

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 113 (1/2026) 24. јуна 2026. године

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Службени сарадник Одељења: мр Никола Павловић

Редактура и лектура: Владимир Николић

Коректура: мр Драган Тубић

Лектура чланака и резимеа и превод резимеа на енглески језик: Весна Гајић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САННОС, Нови Сад

Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 113 *Зборника Матице српске за историју* омогућили су
Министарство науке, технолошког развоја и иновација и
Министарство културе Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампаре: „Минерва“, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489
ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410

